

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA
ÚJ FOLYAM 1911-1918. CYCLUS

TOMPA MIHÁLY ÉLETRAJZA

ÍRTA
VÁCZY JÁNOS

AZ 1918-DIK ÉVI ILLETMÉNY ELSŐ KÖTETE

BUDAPEST, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA, 1913.

TARTALOM

I.

A költő gyermek- és ifjúkora

II.

Lant és biblia

III.

A délpont felé

IV.

Az allegória korszaka

V.

Pályája delelőjén

VI.

Tompa elbeszélő költészete

VII.

Szenvedések évei

VIII.

Lantos költészete

IX.

Pályája vége

I. A költő gyermek- és ifjúkora

Tompa életpályájának átpillantása. A Tompa-család; az öreg Tompa Mihály; megnősül; felesége elhal. A költő születése; gyermekévei; árvasága, sorsának mostohasága. Nagyszülei; nagybátyjai. A gyermek elvégzi a falusi iskolát. Bihari György rektor. Tompa Sárospatakon; szolgatanuló. A sárospataki főiskola nagy szerepe a magyar művelődés történetében. Tompa egy évre megszakítja tanulását; sárbogárdi segédtanító; Mészöly Klárika. Folytatja tanulmányait Sárospatakon; nevelőskodik. Első zsengei; a lángelme eredetisége hiányzik bennük. Ismeretsége Szemere Miklóssal és Kazinczy Gáborral. Böszörményi Károly és húga, Katalin. Tompa szerelme; érzelmi hullámszáma; lemondása. Bizonytalan jövője; betegeskedése. Kedvtelése. Költészetével próbál ösvényt vágni magának. Vörösmarty hatása. Bónisné Pogány Karolina. Gyűjti a mondákat; félbeszakítja tanulmányait. A bártfai fürdőben. Eperjesre megy nevelőnek.

Tompa Mihályt a magyar költők sorában kitűnő hely illeti meg; nem az első egyike, de mindjárt az utánok következő; sőt valódi remekei is vannak. Élete és költészete egyaránt fokozatos, bár eleinte lassú fejlődést mutat. Míg azonban költészete mindvégig nyer mélységben és erőben, az ember élete alig éri el a delelő pontot, gyorsan hanyatlak. Szegényen lép a világba, de tisztas anyagi jólétre küzd magát. Első papi szónoklata - legátus korában - csaknem kudarcz-czal végződik, de hamarosan jeles szónoknak ismerik el. A régi rendszer hívei az új lelkeszt alig akarják körükbe fogadni, de rövid idő múlva már az egyik első ref. egyházközség hívja meg lelkészül, s általában híres papnak tartják. Költői kísérleteiből, a melyek a *Regélő*, *Társalkodó* és *Athenaeum* lapjain jelentek meg, alig sejthette volna bárki, hogy Tompa neve négy-öt év múlva a legnépszerűbbek közé tartozik hazánkban; s a ki előbb epikai műveivel alapította meg hírnevét, a nemzeti gyász napjaiban a kétségbeesésig nyíló fájdalomnak oly művészi húrjait zendítse meg lantján. Azonban szerencsés haladását megirigylő a kegyetlen sors. Csapások zúdulnak reá s pályáját úgy szőlőn derékon török ketté.

Íme Tompa élete.

Az alábbi sorok e néhány fővonás részletesebb rajzát nyújtják.

Tompa ősei borsodvármegyei nemesek voltak. Első ismert őse János és fia, Mihály, azután István, a kik I. Lipót királytól a velük valószínűleg rokonságban levő Tóth György révén 1665-ben nyertek nemességet; oklevelüket Borsod vármegyében, Ónodon, 1668-ban hirdették ki. A Tompa nemzetség csakhamar két ágra szakad: borsodi és hevesi ágra. Emeből vármegyei tisztviselők is lettek, míg amaz szegénysorsú maradt. A nemesi oklevélben említett Mihálynak egyik unokája, István, Tisza-Tarjányból Igriczibe költözött s kilencz gyermeke közül a negyedik, György, volt költőnk nagyapja. 1769. szept. 3-ikán született; húsz éves korában vette feleségül Tóth István igriczibeli lakos leányát, Katalint. Mind a ketten nagy kort értek. Tompa György hetven, neje hetvennégy éves korában halt meg.

Tompa György szerény vagyunkát örökölt: egy kis alacsony házat a néhány hold földet. A „gyalogok” lenézett osztályához tartozott, mivel lova s kocsija nem lévén, gyalog járt. Hat gyermeke közül a második s első fiú, Mihály, 1794. szept. 27-ikén született. Míg öcscei, István, János és András, otthon az ősi telken földműveléssel foglalkoztak, Mihály csizmadia mesterségre ment s megvált az apai háztól. Vándorlása közben Rimaszombatba került, a hol meg is telepedett. 1817. július 19-ikén megnősült, feleségül vevén Bárdos János és Jakab Erzsébet leányát, Zsuzsannát. Az új pár nagyon szegény sorsban élt: kicsiny, egyablakos,

mestergerendás udvari szobában lakott, s itt született költőnk 1817. szept. 28-ikán s két nap múlva tartották a keresztvízre.¹ S mintha a hervadó lombok méla báját már a bölcsőben szendergő kisdéd átérzette volna, kora ifjúságától fogva mindig édes-bús fájdalommal szemlélte a természet közelgő halálát, a mely születésére emlékeztette.

Szüleinek a mindennapi is szűken telt, mivel az apa sem a magánéletben, sem a mesterségben nem igen volt megbízható ember; sokszor megfélekezett magáról. Bár mesterségét kitanulta, nem lehetett a czéh tagja, nem volt szabad „útból dolgoznia”, foldozó varga volt. Neje korán 1822 körül elhalt tüdővészben, s a költő, bár első gyermeke volt, nem is emlékezett reá s - mint később maga írta - nem tudta: vajjon a valóságból vagy nagyszülei emlékezéseiből próbálta-e megalkotni képmását. Az apa özvegyen maradván, odahagyta Rimaszombatot, Miskolcra költözött s ott lakott haláláig. Első fiát, Mihályt, nagyszülei vették magukhoz, a hol az öreg Tompa György és fiai mellett korán segédkezett a mezei munkában, de a szegény árvának gyakran éreznie kellett a szerető anyai szív hiányát, a melyet az apa sem nem tudott, sem nem akart pótolni.

Az árva gyermek fogékony szívét mélyen meghatja az elhagyatottság keserű érzése, a mely évek múlva is oly fájón rezg vissza keblében. Bizonyosan a maga szomorú emlékeiből meríti az egyes vonásokat a *Látogatás urambátyámnál* című rajzához is, a melyben az erőltetett humoros hang alól is minduntalan kiérzik a még egyre sajgó gyermekkori keserű hatás. *Rongyos viskóban* haldokló anyáról szól, a ki úgy költözik el a földről, hogy fia még búcsút sem vehet tőle. Nem lett belőle predikációs halott. Mikor kivitték hideg tetemeit, a fiú keservesen sírt s mindenáron ki akart menni, hogy anyját elkísérje a sírig; de ruhácskája nagyon selejtes és keshedt volt, lábbelije meg éppen nem volt, pedig „künn átkozottul csikorgott”, mert „akkor volt az a nagy tél”. Könyörtelen nagybátyja a szobába zárta, ő meg az ablakhoz futott, de nem láthatott ki rajta, mivelhogy be volt fagyva vastagon. „Majd kétségbeestem, - írja Tompa - hogy szegény anyámnak legalább csupasz koporsóját nem láthatom utósor! Szerettem volna bezúzni fejemmel az ablakot, de nem mertem az öregtől.”

Ugyancsak a saját keserű emlékei adják ajkára egyik beszédének következő jellemző szavait: „Óh, keserű kenyér az árvaság kenyeré! Gyakran látunk kiskorú gyermeket elhanyagolt külsővel, a mint szemlesütve áll s félrevonul, nem véve részt társai zajongó játékában, minek kérdenők e szomorú gyermektől: mi baja? Nem beteg ő, több annál: árva, szegény! Hanyagolva, lenézve s elutasítva: idegennek érzi magát az életben s korán megfélemllett lélekkel jár a világban, e zúgó rengetegben.”

Nagyszülei is nem annyira szeretetből, mint csak kötelességérzetből nevelték. Nagybátyjai, István, János és András is nem egyszer értésére adták, hogy nem éppen szívesen látott vendég a háznál. Ha egy-egy szerszámnak vagy egyéb házi eszköznek lába kelt: ki másra fogták volna, mint az árva gyermekre, a kinek egy-egy éretlen csinyjéből nagyon hajlandók voltak az öregek mindjárt az apa könnyelműségére hímet varrni. Egyszer - beszéli Tompa Arany János-hoz 1858. máj. 28-ikán írt levelében - elveszett a kis reszelő. „Fiú - mondták nagybátyjai - ha elő nem lesz a ráspoly, a felhőbe csinálj házat.” A gyermek nagyon szívére vette a fenyegetést, összebeszélt egyik társával s elbujdosott hazulról a helység alatti erdőbe. Hanem a mint beesteledett, az éhség haza vitte.

De sorsának mostohasága még nem aggasztotta a gyermeket. Pajtásai közt éppen olyan gondtalan, vígan futkározó, könnyelmű volt, mint a kit elkényeztetnek. Meggondolatlansága

¹ L. Nagy S. adatait a M. N. Múzeum könyvtárában 3590. Fol. Lat. jegy alatt őrzött kézirat után az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1907. évf. XVII. köt. 421-8. l.; továbbá: Ifj. Mitrovics Gyula *Adatok Tompa diákkorához cz. cikkét a Sárospataki Lapok* 1890. évf.

egyszer majd hogy tragikus következménnyel nem járt. Míg a rektor a templomban volt, a gyermekek, köztük Tompa is, bementek a rektor szobájába, hogy „a fehér házat” kiséperjék. Tompa szeme csakhamar megakadt a rektor puskáján; levette a szegről s babrálni kezdte, míg a puská el nem sült. Szerencsére senkit sem talált; de Tompának azért keservesen meg kellett lakolnia. A rektor a templomban éppen a könyörgés alatt hallotta a durranást s mint a fúria rohant haza. Kegyetlenül megverte a gyermeket. Kortársai között - írja Tompa idézett levelében - sokáig eldöntetlen kérdés volt: vajjon 101-et kapott-e vagy 102-öt; de hogy sok volt, az bizonyos, mert a rektor három vesszőt elkoptatott rajta. Mikor meg haza sompolygott, nagyanya vette elő a kantárszárral; látván azonban, hogy egész teste csupa kék folt, nem bántotta.

Később, midőn az öntudatra ébredt gyermeket mostoha sorsa is foglalkoztatta, keserűen kifakadt, ha otthonára s gyermekéveire gondolt: „hiszen nekem hazám sincs!”² Apja elzüllött s még annyit sem tett érte, mint a mennyit tehetett volna. Miskolczon másodszor is megnősült, Bóka Juliannát vevén feleségül, s e házasságából három gyermeke született, két leány s egy fiú, Ferencz. Mestersége mellett volt elég ideje, hogy kis darab szőlejét munkálja s heti vásárokra kiterített ponyván áruljon verses históriákat, sőt hogy tizedesi vagy fertálymesteri szolgálatot is teljesítsen.³ Gyermekeivel azonban mit sem törődött, az Isten irgalmára bízta őket. Ifjú korában valami nagyobb félrelépés bélyege sötétedett homlokára, házassági frigykötése sem kifogástalanul történt s tán ezek miatt később is „szemében mindig valami titkos fájdalom vagy benső nyugtalanság-féle borongott”, mintha az önvád súlya nehezült volna lelkére. Egyébiránt, mint Lévainak beszélték, verseket is csinált s bizonyára szívesebben törődött mindezzel, mint mesterségével. Költő fia később leplezetlenül bevallotta, hogy apjának semmit sem köszönhet.

A nagyszülők gondja is csak a legszükségesebbre szorítkozott; de azért Tompa hálás volt irántuk. Nem felejtette, hogy ők óvták meg az elzülléstől; s egyszerű, de vallásos hajlékukban mintha öntudatlanul is jövőre pályájára készült volna. E mellett a hamisítatlan nép lelki világát, dalait és meséit, nyelvét és zenéjét Igricziben tanulta ismerni és szeretni. E tájon szötte gyermekálmait s itt erősödött meg szívében a hazai röghöz való ragaszkodás, a mely költészetének oly mély forrása lett. Mintha csak elkalandozott volna tekintete Alsó-Borsodból délre, a nagy Alföldre, északra pedig a hegyes-halmos Felvidékre, hallgatva a nádasok és erdők suttogásait, a ligetek dalos madarait, gyönyörködve a hazatérő nyáj méla kolompjában s a természet ezernyi csodás jelenségében, a melyek mind hozzánőttek szívéhez.

Kétségtelenül az volt a szándéka nagyszüleinek, hogy unokájuk állandóan a mezei munkánál maradjon; erős testalkata valóban alkalmasnak is látszott erre. Kedve is telt benne, ha versenyt dolgozott az öregekkel. Később is, midőn egy-egy borúsabb pillanatában felre akart vonulni az irodalom teréről: ismét csak a mezei munkához akart fogni. 1829-ig elvégezte a falusi iskolát; ekkor „confirmált”, a mivel nagyszülei szándékához képest egyelőre befejezte iskolai nevelését s búcsút mondott az iskolának.

Hanem a Gondviselés másképp határozott. Kevéssel utóbb, az 1831. év elején egy derék theológus, Bihari György, került Sárospatakról Igriczibe hároméves rektornak. A kor szokása szerint a falusi suhanczok, a kik az elemi iskolát utolsó évükben látogatták, vagy már el is hagyták, némi szolgálatokat teljesítettek a rektor körül. Így jutott a már tizennegyedik évében járó Tompa is a rektor közelébe, a ki minél jobban megismerte őt, mint élénkeszű, gyorsfel-fogású gyermeket: annál inkább meggyőződött, hogy nem mindennapi tehetséggel van dolga.

² 1843. aug. 9. Szemere Miklóshoz írt levele. *Figyelő* (Abafi L.) XII. köt. 98. l.

³ Léway József: *Tompa Mihályról*, a *Budapesti Szemle* 1890. évf. 61. köt. 3-4. l.

Gondjaiba is vette s némi becsvágyát kereste abban, hogy Tompát Sárospatakra küldhesse az anyaiskolába. Mintegy a saját sorsát látta ismétlődni Tompáéban: ő is szegény sorsban született s jó emberek szívességéből tudta elvégezni iskoláit Sárospatakon. Taníttatta is a latin nyelv elemeire, hogy ha reménye teljesül, megállhassa helyét Tompa a felvételi vizsgálaton.

Az ott lakó Szentimrey Sámuel földbirtokosnak Ferencz és özvegy Pásztornénak István fia éppen Sárospatakra készült a VII. osztályba. A szülők Bihari György rábeszélésére a fiúk mellé vették Tompát apró szolgálatok fejében, élelemmel és szállással is ellátva. Így jut költőnk a híres főiskolába; 1832. nov. 17-ikén írta be nevét Csengery József a gymnasium első osztályába.⁴ A bejegyzés csak tizennégyévesnek mondja, pedig már a tizenöt évet is betöltötte. Mivel különben is erősen fejlett gyermek volt, társai eleinte inkább félték tőle, mint szerették; de csakhamar meggyőződtek, hogy Tompa éppen nem kérkedik erejével; s ha czivódó pajtásai közt igazságot kell tenni, mindig a gyengébbnek fogja pártját.

Természetesen az ilyen szolga-tanuló, a ki inaskodott az úrfiak mellett, nem valami kényelmes helyzetben élt. A mellett, hogy az úrfiaknak folyvást a sarkukban kellett lennie, a nevelő parancsait sem volt szabad megszegnie. Érezte is Tompa alárendelt helyzete súlyát, de ifjú kedélye a jövő reményében még könnyen kiengesztelődött. Akárhányszor a kályhalyukban tanulgatta leczkéit; ide bujt, ha regényeket olvasott.⁵

A sárospataki főiskolának kiválóan fontos és szép szerepe van a magyar művelődés történetében. Különösen a XIX. század elején Vay József főgondnoksága alatt sokat javultak a főiskolának mind nevelő s tanító módszere, mind ennek segédeszközei. A gymnasiumi tanfolyamban ugyan még ekkor is minden tárgyat egy tanár tanított, de nagyrészt magyarul. E vívmány némileg Kazinczy Ferencznek köszönhető, a ki 1822-ben az iskola főgondnokával, Lónyay Gáborral szemben hatalmasan pártjára kelt nemzeti nyelvünknek. S miután az 1825-27-iki országgyűlés a magyar nyelv jogai mellett oly lelkesen nyilatkozott, és Széchenyi gr. megtette korszakos fontosságú alapítványát: a fölgerjedt közszellem iskoláinkat is áthatotta s a classikus nyelvek mellett mind nagyobb gondot fordítottak a nemzeti és reál-tárgyakra. Az emlékező tehetség gyakorlásán kívül az értelem fejlesztésén is munkáltak. Csak az volt a hiba, hogy az alsó négy osztályban nem rendes tanárok tanítottak, hanem az esküdt deákokból évenként választott úgy nevezett köztanítók, a kik sem koruknál, sem tapasztalataiknál fogva nem igen nevelhették nagyszámú növendékeiket összhangzó fokozatossággal. De az a puritán erkölcsi felfogás, a melyről Bessenyei György oly magaslatlólag emlékezik, nem veszett ki a sárospataki főiskolából s rányomta bélyegét kivált az intézet jelesebb növendékeire, élesztette hazafias érzésüket s táplálta az önművelődésre való hajlamukat.

Tompa előtt egészen új világ nyílt Sárospatakon. Csakhamar tudatára jutott, hogy szorgalmával s feddhetetlen magaviseletével súlyos körülményei mellett is fokozhatja becsvágyát s erősítheti reményét, hogy hovatovább kiemelkedhetik alacsony sorsából. Figyelmes és jóeszű lévén, a magyarázatból könnyen megtanulta leczkéjét, úgy hogy szabad idejében gondtalanul végezhette szolgálai teendőit. Már a második évben, a melyről bizonyítványát ismerjük, az első tanulók közé küzdte magát s e helyet állandóan meg is tartja. Ekkor Somosy János tanár fiai mellé jut, Vágó József nevelő keze alá, később pedig Tarjáni János nevű togátus mellett mendikáns.⁶

Ez időből a szájhagyomány azt beszéli róla, hogy Tompa valamelyik nagy ünnep alkalmával Hanván volt a legátussal együtt s a tanítónál este szerényen félrehuzódott, míg a legátus a

⁴ L. Nagy S. tanulmányát az id. h. 282-302. l. és Mitrovics Gy. id. cikkét.

⁵ 1853 decz. 18. Arany Jánoshoz írt levele.

⁶ Nagy S. id. tanulmánya és S. Szabó József *Tompa Mihály a költő-pap* cz. műve; Budapest, 1901; 4. l.

tanítóval poharazott. Egyszer a tanító neki is töltött s e szavakkal kínálta: „Igyál, öcsém, még hanvai pap is lehet belőled”.⁷ Különbözik ekkor Tompa a főiskolával szemben levő Bükki-féle emeletes épületben lakott s a Gábiel-fiúk mellett szolgált Kiss Áron, a későbbi debreczeni püspök, mint nevelő felügyelete alatt. Ő is, meg a nevelő is próbákat tettek a versírásban s Tompa erős pathosszal olvasgatta egyik-másik versét, miközben „haja úgy állott az égnek, mint a pacsírta kontya.”⁸

Valószínűleg a poétai osztály versíró gyakorlatai ébresztették föl verselő kedvét, a mely hovatovább erősödött. Alig lehet benne kétség, hogy osztálytanára, Károlyi István, a ki maga is értett a versíráshoz és utóbb egész köteteket adott ki gyermekverseiből (mint a *Gyermeklant*, 1843. és *Szünórák*, 1845), hamar észrevette Tompa hajlamát s egyben-másban útmutatással is szolgált neki. E mellett a főiskolai önképzőkör munkássága is ösztönözte, hogy utánozza a nagyobb deákokat szárnypróbálgatásaival. „Akkor még - írja Kiss Áron - nekem adta át egyikét-másikat kijavítás végett azon kísérleteknek, nekem, ki később az ő zsólyáit sem oldhattam meg.”

Szorgalmának s jeles előmenetelének köszönhette Tompa, hogy bár hazulról semmi segítséget nem kapott, iskolai tanulmányait szépen elvégezhetette. Az iskola maga is pártfogásába vette. Tompa mindjárt a második iskolai évben folyamodott a főiskolai gondnoksághoz élelmezésért (alumnium), de csak az 1836-1837. s a következő évben részesült ily segélyben. Bár tanárai szerették, még ekkor nem kísérték különösebb figyelemmel, a mi sanyarú helyzetében oly jól esett volna neki. Mindez együttvéve végletesen növelte érzékenységet. Nem csoda, ha iskolai pályáját nagyon terhesnek látta s mindjobban unta.⁹

Egyfelől éppen ennek tulajdoníthatjuk, hogy még a gymnasiumi tanfolyam bevégzése előtt megváltik egyidőre az anyaiskolától. De másfelől meggyűlik a baja egyik tanárával, s ez is siettet elhatározásában, hogy sorsán valamiképp könnyítsen. Az 1837-38. évben a retorikai (t. i. a VI.) osztályba járt; Csoma Mihály, a ki 1831 óta működött az intézetnél, tanította. Csoma jeles, képzett férfiú volt, tanult Bécsben is és megírta *A római literatura alaprajza* című könyvét Baehr nyomán s tanítványai kezébe adta (1839-1841). Könyvét még az ötvenes években is használták. A tanulók nagyon szigorúnak és szívtelennek tartották, holott csak hirtelen haragú s ingerlékeny volt. Télen a szegény diákok nem ritkán megtették, hogy ha nem volt fűteni valójuk: „szereztek”, vagyis a rozoga kerítésekből elloptak egy-egy jó darabot. Majd minden nagy városban megvolt e rossz szokás. Tompa is részt vett egyszer társaival ilyen diákcínyben, a miért aztán Csoma nyilvánosan megbotoztatta. Volt oka a vásott diákok elleni szigorú törvénynek, mert akkoriban vadságukat nem igen tudták volna fékezni. Ezért a törvény kimondja, hogy: „A ki valakinek kárt teszen, azaz *lop, fát* vagy mást: azonkívül, hogy a kár megbecsültetvén, azt megfordítani köteleztetik, veréssel is büntetetik”. Csoma József tehát a törvényre hivatkozhatott; de az önérzetes ifjút, ki már betöltötte huszadik évét s osztályában némi hírnévre jutott, rendkívül sértette az embertelen büntetés, a mely annál inkább zokon esett neki, minél inkább érezte a méltatlanságot, hogy úgy szólván az egész ifjúság bűneiért egymagának kellett lakolnia. Nem is bocsátott meg sohasem tanárának, jóllehet később Csoma is megbánta tettét.

Alig várta Tompa, hogy a félévi vizsgálatokon átéssék: búcsút mondott egy időre a főiskolának, szakasztott oly módon, mint Arany János pár évvel azelőtt. A jó hírnevéhez tapadt szégyenérzet is sarkalta, hogy az iskolából kivonja magát s néhány forintocskát szerezzen ruhá-

⁷ U. o 5. l. és Mitrovics Gy. id. cikkében.

⁸ Abafi L. *Figyelője* VIII. köt. 108. l.

⁹ *Sárospataki Füzetek*, 1904. évf. 78-80. l.

zatra s könyvekre. Sárbogárdon volt szükség segédtanítóra. Ide folyamodott tehát Tompa Horváth Dániel rektor mellé, a ki Pápáról mint togátus ment oda rektornak. Tompa 1838. márcz. 13-ikán érkezett Sárbogárdra (Fejér várm.) s egy évig maradt ott. Bizonyára tetszett neki az új élet s még inkább a szabadság. Teljes ellátás mellett fizetése 50 váltó forint volt (40 K); ehhez járult a tandíj s a temetésért, búcsúztatóért külön jövedelem, aztán 10 frt úti-költség s 10 font faggyú. Tanítani kellett az iskolában, énekelnie a templomban s temetéseken. Hivatalos foglalkozásán kívül azonban elég ideje maradt az önművelésre, írogatásra, szárnypróbálgatásokra is. Pár év óta már gyakorolta erejét a verselésben, a mit világosan mutatnak első fenmaradt kísérletének gördülékeny sorai s folyékony nyelve. Mint kántor a búcsúztatók írásában oly gyakorlottságra tett szert, hogy később Sárospatakon egyik barátjával egész gyűjteményt szándékozott a falusi tanítók számára kiadni. Azonban meggondolta a dolgot s a csengőrimű búcsúztatókat megsemmisítette. Magános sétái a szabadba vezették, a mezőre vagy temetőbe, a hol nem egyszer ott érte az este. Ilyenkor sokat elmélkedett bizonytalan jövőjéről vagy olvasmányairól; de egyszersmind műzsájával is társalgott, szíve megittasult a természet szeretetével s képzeletének tündérajátékai egészen más világba csalogatták.

Olykor a Sárvíz ingoványaiban vadászgatott. Ezt az egészséges szórakozást nagy kedvvel űzte. „Mintha most is látnám - írja később - a gyönyörű Sárretet sűrű káka- és sásbokraival, ezer meg ezer vízi vadaival, melyek után hónaljig érő vízben, sárban gyakran reggeltől estig a legnagyobb élvezettel jártam.” Még évek múlva, 1859 febr. 18-dikán Sallay Pálhoz, sárbogárdi ismerősehez írt levelében is tréfásan emlegeti Bisitz kalmárt, a ki oly szívesen adott neki puskaport sokszor utolsó filléréért.¹⁰ Vadászkedvének mindaddig örömet áldozott, a míg káros hatását nem tapasztalta. A hosszas járkálásban t. i. megizzadván, akárhányszor megfájult a torka, s e miatt aztán végkép le kellett mondania a vadászatról.

Sárbogárdon álmodja először a „szív édes álmát”, nem vallva be a leánynak s talán önmaga előtt is félve a titkot fölfedezni. Mészöly Gábor jómódú birtokos és felesége, Mészöly Lídia tizenhárom éves leánykájuk, Klárka (1825-1901) ihleti meg költői lelkét, nem mélyen, nem sokáig, de az ifjúban ábrándokat ébresztve, a melyek emléke később is felújul. „Sokszor, - írja 1839. április 9-dikén Klárka apjának - mikor néha magamban némán andalgom a Bodrog partján, így sóhajtok Rafáellel:

Siető felhők, de boldog lenne,
Ki vándorolni veletek menne...

Bogárd! Bogárd! hányszor sóhajtottam így, Isten a megmondhatója. Igazán olyan az ember, mint a plánta. A hol az éghajlatot s a földet szereti, ott könnyen megfogamzik s tenyészik, s ha mozdítják, megsínli. Éppen így jártam Bogárddal. Mikor már szinte otthonias lettem, marscot vernek, s eredj! az a vége.” Klárka 1846. aug. 16-dikán Miskolczy Sziijártó József tiszavarkonyi református lelkész vezeti oltár elé, s Tompa nem is látja 1839 tavasza óta. De „gyöngéd hódolatának” emléke meglevenül benne, midőn a „rég és szeretett barátné” egyetlen gyermekével, Miskolczy Gizellával, találkozik, a kit Ádám Kálmán ref. esperes vesz feleségül”.¹¹

A községben nagyon megszerették, mert szépen tudott bánni a gyermekekkel. Szívesen is látták a jómódú családoknál, a hol örömet vonult félre a gyermekek közé, térdére ültette őket s úgy mesélt nekik. Lassankint azt vette észre, hogy a felnőttek is mellé húzódnak s éppen oly

¹⁰ Nagy S. id. tanulmánya.

¹¹ Lévay Józsefhez 1865. decz. 30. írt levele; a rimaszombati múzeumban; - Kéki Lajos: *Tompa Mihály*; Budapest, 1912; 19-20. l.

szívesen hallgatják szebbnél-szebb meséit, mint a gyermekek. Már ekkor pompásan tudott elbeszélni, adomázni, dalolni.¹²

A Mészöly Gáborhoz írt s idézett levelében maga is emlegeti a sárbogárdi mesemondásait. „Már el is felejtettem - írja - a meséket, mert a triangulumok, az átkozottak, nagyon kiűzték a fejemből a tündér királyokat, vagy akarom mondani, tündér leányokat. Hanem tanultam azólta is egy rakást, majd valamikor holnap vagy holnap után el is mondom.”

Egy év múlva Tompát ismét Sárospatakon találjuk. Távozásáról a sárbogárdi egyházközség jegyzőkönyve így szól: „Tompá Mihály becsületesen s az egész ekkleziának megelégedésére elvégezvén esztendeig tartó tanítási hivatalát, tudománya öregbítése végett visszament a sárospataki anyaiskolába” 1839 márcziusában.

Ez év végéig pótolnia kellett a retorikai osztály második s egyszersmind a logikai (VII.) osztály első félévi vizsgálatát, hogy tanulmányait folytathassa. 1840 őszén már a bölcséletet hallgatja mint harmadéves togátus. De ez év elején az iskolaszék engedelmével ismét elhagyja Sárospatakot s a Sissáry-családhoz a Hernád melletti Kakra megy nevelőnek Sissáry János földbirtokos két fogadott gyermeke, Gyula és Kálmán mellé. Ez az év Tompa ifjú korának első boldogabb éve. Mind az úri kényelem, a melyben itt él, mind a családnak iránta mutatott nagyrabecsülése feledtetik régi szenvedéseit. Sissáry János a Tompa itteni működéséről 1840. decz. 5-dikén kiállított bizonyítványban elismeréssel említi, „példás szorgalmát, fáradhatatlan ügyekezését s dicséretes külső magaviseletét”. Kovács Sámuel ref. lelkész pedig „ezen sokra czélozó reménységű nemes ifjúnak” „erkölcsi példaadásáról s katedrai jeles tanításáról” tesz bizonyosságot.¹³ Itt írja Tompa *Kandallódal*, *Vízdal* és *Póstadal* című verseit, a melyek közül a két elsőt a *Társalkodó* 1840. évfolyama közli, míg a harmadik összegyűjtött művei közt is olvasható. Innen számíthatjuk költői pályáját, noha ő maga csak a következő évtől számította.

Tompá eddigi kísérleteiben, a melyek nagyrészt alkalmi versek, névnapi köszöntők, vagy valamely ünnepélyre rendelt üdvözlések, inkább csak olvasmányaiból s elmélkedéseiből merít. Élményei még csak mint embernek vannak, mint költőnek kevésbbé. A lángelme eredetisége hiányzik bennök. Csak a verselésnek bizonyos készsége, vagy egy-egy röpké gondolat kifejezésének könnyűsége jellemzi. A mi őt mint embert és költőt alkotja, majd semmi sincs e zsengekben. Ezért fölösleges róluk bővebben szólni. Egy Petőfi, egy Burns vagy Byron ifjúkori kísérletei, a melyek mindjárt kezdetben a lángész eredetiségére vallanak, más szempont alá esnek; de Tompa zsengei csak a versíró gyakorlatai.

Azonban Kakon megismerkedik Pankotai Józsa Lajos ottani földbirtokos tizennégyéves leányával, Francziskával, a ki először lobbantja szerelemre. Tompa sok kedves órát tölt vele; énekelgetnek esténként a lugasban, s a leány gitárral kíséri éneköket. Különösen tetszett az ifjú költőnek az a népdal, mely így kezdődik:

Mikor viszi a kis lány a vizet:
Akkor töri a legényt a hideg.

A szép szőke leány 1844. aug. 4-dikén Tátray László hitvese lett s 1896 körül halt meg.

Első ábrándjainak emlékét aztán költészete is megőrzi; visszavarázsolja ifjúsága boldog álmait, mikor még rengő habján játszva viszi az élet, s nem ismeri az örvényt és szirteket:

¹² Mitrovics Gy. id. cikke és Szász K., (az 1870. kiadás előtt) valamint Nagy S. id. tanulmánya.

¹³ *Sárospataki Füzetek*, 1904. évf. 78-82. l.

Mikor csendes, nyári szürkületben
Üldögéltünk a lugasba ketten;
Hogy átölelt lágy fehér kezével:
Azt az órát hogy felejteném el?

De nemcsak első szerelme boldogságát érezte, hanem a baráti szív melegét is. A szomszéd Hernád-Németiben lakó Máthé János káplánnal, e művelt ifjúval, szoros barátságot kötött, átátrándult hozzá s együtt vadászgatva barangolták be a harangodi síkságot.¹⁴

Még fontosabb lőn egész pályájára az az ismeretség, a melyet szintén ez időben kötött Szemere Miklóssal és Kazinczy Gáborral. A főiskola önképző köre, a melyet néhány évvel azelőtt Szemere Bertalan alapított *Nyelvmívi Társaság* néven, pár évig szép sikerrel működött. Az alapítón kívül jelesebb tagjai voltak Pap Endre, Erdélyi János, Kazinczy Gábor, Ormos László, Varga János és mások. A társaság két évben zsebkönyvet is adott ki, a *Parthenont*, a melynek költői s prózai darabjai egyaránt figyelemre méltók. Tompa 1839-ben lett az önképző kör tagja; de a kör ekkor lelkesebb vezér hiányában hanyatlásnak indult s csak két-három év múlva kelt új életre *Szépműegylet* névvel. Tompa nem itt szerzett először költői hírnevet, hanem a *Társalkodó* s az *Athenaeum* hasábjain megjelent műveivel. Az *Athenaeumban* első verse, az *Alkonyatkor*, 1841 közepén jelent meg s mindjárt követte a *Mohos váromladékon* című románcza. Ezek aztán némi tekintélyre emelték társai közt mint olyat, kinek műveit az akkor legelső irodalmi lap is közölte. Ismeretes, hogy az *Athenaeumot*, a melynek élén Vörösmarty, az első magyar költő, Bajza József, a félelmetes kritikus és Toldy Ferencz, a nagyműveltségű, világlátott író, állottak, 1837 óta irodalmi areopágul tekintették, s a kinek neve az *Athenaeum* hasábjain megjelent, a nevezetesebb írók közé sorozták. Jól esett Tompának, hogy Bajza nemcsak közölte verseit, hanem tiszteletpéldányt is küldött neki.¹⁵ E szerencséjének köszönhetette, hogy Kazinczy Gábor, a ki az *Athenaeumnak* dolgozótársa s Toldynak jó barátja volt, s a ki már a zemplénavármegyei közéletben is szerepelt, barátjául fogadta s megismertette Szemere Miklóssal is, a ki mindkettőjükénél jóval idősebb volt ugyan, de csak nem régiben kezdett verselni és szintén az *Athenaeumban* bocsátotta közre humoros, szeszélyes dalait. Mind Kazinczy Gábor, mind Szemere Miklós gyakran megfordultak Sárospatakon, érintkeztek a *Szépműegylet* hírnevesebb tagjaival, különösen Tompával, a kinek munkásságát méltányolták s „örömmel üdvözölték benne a feltünő, de már határozott tehetséget”.¹⁶ Szemere Miklós barátsága valóban jóltevőleg hatott az ifjú költőre. Tompa gyakran meglátogatta lasztóczi kúriájában, Szemere olykor kocsit is küldött érte. Úgy érezte magát a költő itt, mintha Lasztócz valódi otthona lett volna. Sűrűn leveleztek egymással. Tompa szíve egészen megnyílt barátja előtt, a kit apja helyett apja gyanánt tisztelt, beavatta költői terveibe, bírálatra küldte hozzá újabb műveit s maga is szívesen elmondta véleményét Szemere Miklós megjelent verseiről.

¹⁴ S. Szabó id. m. 6-7. l. és Kéki Lajos id. m. 21-22. l.

¹⁵ 1842. máj. 5. és 1843. febr. 12. írt levele Bajzához. A M. N. Múzeum kéziratárában. Az elsőben ezeket írja: „Nem számítom ugyan magam azon ifjak közé, kik a szegény Pegazust minden áron a Helikonra törekednek sarkantyúzni: de miután az *Athenaeum* nagybecsű lapjain néhány jámbor verseim helyet nyerni szerencsések valának: bátorkodom ezen újabbakra is a Tekintetes Úr kegyességét illő szeméremmel s alázatos tisztelettel kérni.”

Aláírás:

„Legalázatosabb
szolgája:
T. M.”

¹⁶ Szász K. id. tanulmánya.

A Szépműegyletben kivált 1842-től kezdve fejtett ki Tompa nagyobb munkásságot. Előbb két prózai művét, *Két öreg s Urambátyám és én* címmel olvasta fel, s emezt a *Honderű* is közölte 1844 februárjában. Majd a *Csörszárkát*, a *Halász és aranyhalat* s a *Hős és kardját* szavalta el; de már 1842-ben *Péter* című balladájával dicséretet nyert. *Béla király* és *A bujdosók* című balladáit pedig az év végén tartott ünnepélyes gyűléseken szavalta el; amaz pályaműnek készült s a díjat egyhangúlag elnyerte, összegyűjtött művei közé azonban ezeket sem vette föl. Mint az énekkar tagjának szintén része volt a főiskola nevezetes működésében; S. Szabó szerint „mélyen járó hangja volt, de kissé színtelen, nem eléggé csengő, érczes.”

Azonban bármily jótékonyan hatott is reá barátainak méltánylata, mely kiragadta az önmagával való vívódás hinárjából, még sajgott szíve az elmúlt szép napok emlékeinél. *Végpanaszában*, a melyet Szemere Miklósnak küld 1842 okt. 24-diki levelével, még felzokog keble, siratja tündérreményeit, de elhaló sóhaját lassankint enyhület váltja fel.¹⁷ Új izgalom kezdi hevíteni, erősb és tartósb az előbbinél, a mely költészetében is maradandó nyomot hagy. 1841-ben Jármay Lajos szabolcsi birtokos fia mellett nevelősködik s a szünidőben huzamosabban tartózkodik a család laskodi házában részint növendéke apjánál, részint nagybátyjánál, Jármay Dénesnél, a hol vígan telnek napjai, mert ott van vele barátja, a család rokona, Böszörményi Károly is, a kinek révén megismerkedik nővérével, Katalinnal, s iránta szenvedélyes szerelemre gyúlad. Tompát, kinek költői hírneve a *Társalkodó*, *Regélő*, legkivált pedig az *Athenaeum* hasábjain messze körbe elhatott, igen szívesen látták Laskodon, a hol a családnak vendége volt ő is, meg a leány is. A műveltlelkű, sugár termetű, barna leány kedvét találta a költők olvasásában; s mi természetesebb mint hogy Tompa örömmel olvasgatta vele az újabb verseket, köztük a magáéit, örömmel magyarázgatta a rejtettebb czélzásokat, s közben a két ifjú szív összedobbant, együttes lángot vetett. Még 1841-ben megajándékozta a leányt egy kis kézírati gyűjteménnyel Tompa, t. i. a *Dalfűzérrel*, a melyben népdalokat írt össze és a saját művei közül is beleiktatott néhányat. A gyűjtemény színes borítékjára csak ezt írta: „Emlékkül B. K.-nak 1841”; de a 7-dik lapon ez az ajánlás olvasható:

Minden virágát életemnek,
A melyek számomra teremnek:
Barátság, szerelem:
Tinéktek szentelem.¹⁸

Tompa ifjúságát egészen megaranyozta e leány iránti mély s forró szerelme. Vajjon sejtette-e: hogy e szenvedélye hiába emészti keblét? Tudhatta-e, hogy reménye csalárdul teszi próbára lángoló hevét? Aligha. Vallomása, melyet 1842-ben írhatott, egészen mást mond.¹⁹ „Oh kedvesem - írja a leánynak - én csak azért kívánok élni, hogy veled élhessek; csak azért kívánok boldog lenni, hogy téged boldogíthassalak. Képeddel alszom el, képeddel álmodom, képeddel ébredek fel, szüntelen csak egy gondolatom van, és az te vagy; s midőn Istenemnek imádkozom is, csak te rólad gondolkozom... Te vagy életemnek tavasza, napja, reménye, mindene. Hányszor csókolom meg forrón a tőled nyert emlékeket! Oh csak tizedrésznyre szeretnél is te engem, mint én téged szeretlek! Te vagy vigasztalásom minden szenvedések közt. Te érted fogom könyv mellett virasztani az éjszakákat, míg örökre enyém nem léssesz.”²⁰

¹⁷ Szemere Miklós irodalmi hagyatékából. Perényi J., Nagy-Kanizsa, 1902; 6-8. l.

¹⁸ *Figyelő*, 1881. évf. X. köt. 82. s köv. l.

¹⁹ E tekintetben nem érthetünk egyet S. Szabóval, id. műve 10. lap.

²⁰ *Figyelő*, u. o. 84. l.

Valóban Tompa évekig táplálta a reményt, hogy szíve választottját a magáénak mondhatja. Dagadó keblében - mint énekli - nem fér az érzelem, mióta megtalálta eszményképét. Hiába vonult magányba s merült el a természet csodáiba: csordultig telt szíve csak a szerelmet tudta dallá varázsolni:

Csüngvén hölgyem hő ajkain:
Több kéjt szívem nem bíra már...
Csak boldogságod volt velem,
Fényes sugár, meleg sugár!

De a szerelem mámorában kék és kín együtt jár; el-elborul a költő láthatára, s a távol jövő kétes körvonalain megjelenik a keserű sejtelen is: hátha csalárdul játszik vele a remény... Már a következő évben mintha megbarátkoznék azzal a gondolattal is, hogy a leány nem lehet az övé. De még ragaszkodik hozzá; s ha azt hallja, hogy Kati férjhez megy: nem bír fájdalommal. Menne, repülne hozzá minden pillanatban; tudja, hogy „a dervis Mohamet sírját, vagy a hívő Jeruzsálem szent tájait, a halhatatlan lélek a mennyet és Istent nem óhajtja hőbben látni”, mint ő a leányt; de ha néhány perczig vele lehetne is, elválásakor „ismét örült szenvedély ragadná meg” s összetépné lelkét.²¹ Számot vet hát magával: mikor biztosíthatja életét anyagilag. „Ah - írja Böszörményi Károlynak - lelkemben egy húr pendül meg, mely végtelenül fájó hangot ad.”

Nem zárta magába szerelme titkát. Felfedezte azt a leány anyjának is, barátját pedig mindjárt szenvedélye keletkeztekor beleavatta. A leány anyja is el-ellátogatott Laskodra, s Tompa közlőre megismerhette a derék nőt, a ki egészen megfelelt azon eszményképnek, a melyet Tompa képzeletében a családanyáról alkotott. Hozzá írta *Nyílt levél egy hölgyhöz* című szép epistoláját, a melyben leplezetlenül kitérte a szerelem és barátság érzéseivel annyira megtelt szívét. Nincs, ki hű szívére vonná s megosztaná örömét s fájdalmát:

Anyám helyett, ah mint óhajtanám,
Jó hölgy, neked mondhatni ezt: *anyám!*

De a kétség nyomban megjelenik s rideg kézzel tépdesi össze a remény gyöngye szálait:

...Ki küldött, csábító remény?
Hogy ámitásid tudva higgyem én!

Így hullámozott keblén a szerelem kéje s fájdalma, boldogsága s kínos sejtelen. Az élet komor valósága s ábrándjainak tündérvilága közti éles ellentét folyton izgalomban tartja. Borba, víg czimborák dalába szeretné fojtani bánatát: mind hiába. Ha tudná, hogy a leány mihamar kész őt feledni: megnyugodnék sorsában s beletörödnék a változhatatlanba. „De most - írja Böszörményi Károlynak - ébren és álmomban egy irtózatoss rém kiáltja lelkemben: ki téged boldoggá tenné, kit te boldoggá tennél, szenved, s a sors falat vont közétek. Ez irtózatoss. Látod: ezerszer számítom el éjjel: két év alatt legfőlebb talán czélt érek. De két év örökkévalóság nekem, túrni-várni nem tudok.”²² Pályát törni a megélhetésre tanulmányai vagy költészete révén: ez a gondolat úzi napról napra; de itt is, ott is vaskorlátokba ütközik. Tanulmányait talán sikerrel végezheti, de vajjon megélhetését biztosíthatja-e? Tollával pedig csak hírt, nevet tud szerezni; hogy kenyeret is szerezhessen: éppen nem kecsegteti irodalmunk állapota, noha most már a *Pesti Divatlap* s a *Honderű* is munkatársai közé sorozza. Pályázik a Kisfaludy-Társaságnál is a *Játékos* című ismeretlen művével, azonban semmi figyelmet sem ébreszt. Különben is még

²¹ *Figyelő*, u. o.

²² U. o. 92. l.

messze van attól, hogy múzsájával nyugodtan társalogjon. Ha születik is „több beteges eszméje:” nincs ideje a kidolgozásra. Élete csak ebből áll: „tanulj, taníts, menj iskolába!” Ha egy levelet akar is írni: be kell zárkóznia. Ha a szünidő megérkezik: legott indul Miskolcra, onnan Kis-Győrbe, s a vadon bükkjei, mohos szirtjei s lágy zörejű csermelyei között álmodja vissza boldogságát. Mily örömet menne Szemere Miklóshoz, hogy kiöntse keservét: de nem lehet. Nem a fáradságtól fél. Lábai - írja - nincsenek bársony cipőkhöz szokva, hanem inkább tövisekhez, melyek minden tekintetben oly buján sarjadzanak a szegény ifjú pályáján. Hanem ifjú kedélye még leküzdi a bajt: *gyáva panaszkodjék*; hisz van egy-két tiszta kebel, a kihez ragaszkodnia gyönyörűség.²³ Érzi, hogy szerelmi lángja önmagát emészti föl, s mintha némi önvád nehezhúlna lelkére, hogy az örvénylő szenvedélynek nem tudott ellenállni, mikor még késő nem volt; lemondásában nem annyira megnyugvás, mint a kényszerűségbe való sivár beletörődés nyilatkozik.

1843 óta nem igen találkozik a leánynyal. A szünidőben is másfelé viszi útja, s nem akar szenvedélyének újabb táplálékot adni. S ide járul a véletlen szeszélye is, a melyet akaratlanul maga Tompa idéz elő. Ekkoriban jelenik meg a *Honderűben* a *Vallomás* című tréfás hangú dala, a melyben az ifjú szívek szalmatüzétől óvja a leányokat. Kati olvassa e dalt s úgy hiszi, hogy Tompa ebben önmagát példázza, s *Vallomása* lelkének hű tükre. Tompa siet a leányt bátyja útján felvilágosítani, de a régi láng hamvadni indul a leány szívében. Bizonyára szülei számot vetettek jövőjével, s Böszörményi Károly kissé rejtett értelmű szavakban adja tudtára barátjának, hogy nővére az esetleg kínálkozó szerencsét el nem szalaszthatja. E miatt nem akar Tompa többé Böszörményiékhez látogatni. „Akkor menjek hozzátok - írja barátjának - midőn testvéred sorsa válófélben van? hogy egy élet boldog vagy boldogtalan legyen; én menjek hozzátok, tán kézfogó, gyűrűváltás vagy éppen lakodalom s esketőre s roncsolt szívemmel ismét érezzem a kint, mely gyilkol, vagy háborgassam testvéred és mások nyugalomát örömtelen jelenlétemmel!”²⁴

E szavakban már a határozott lemondás szólal meg, a melyet a kénytelen megnyugvás követ:

Nem süit a szerelem
Üdvet sugárzó napja már;
Az árny is elenyész,
Ha elpihent a fénykirály!

De bár hozzászoktatta magát a költő ahhoz a gondolathoz, hogy többé nincs mit remélnie, midőn a leány férjhez menetelének hírét hallja: mély fájdalom járja át keblét. Összeszedi az ereklýeket, a melyeket a leánytól emlékül őrizett: a remény jelképével hímezett tárczát, hajfűrtöt, szalagot, leveleket; elvonul előtte a mult minden tarka képével, s arra a meggyőződésre jut, hogy mindez csak „a szív ábrándozása” volt, a melyen immár uralmat vesz az ész, így szólván: „Hogy Kati férjhez megyen, hogy mást nem is tehet, - borzasztó nyugalommal kell elismernem; mert hiszen magam kárhoztatnám, ha hozzám, gyenge nádszálhoz kötné életfonala reményét... Nem is az fáj, hogy ő megyen, mert mást nem vártam, arra készülve voltam; de a sors! a sors, mely engem oly szűkmarkúlag áldott meg anyagi kegyelmével, - a sorsot szeretném lábaim alá tiporni!”²⁵

²³ *Figyelő*, XII. köt. 98-99. l.

²⁴ U. o. 183. l.

²⁵ U. o. 192. l.

Nemcsak bizonytalan jövője kényszerítette a lemondásra, hanem betegeskedése is. Különös ellenmondásnak tetszik, hogy az erős testalkatú ifjú annyi betegséggel kezd küzdeni már élte tavaszán; pedig szervezetében hordja már régóta későbbi betegsége csíráit, a melyekhez most egyéb, időleges betegség is járul. Már 1843 nyarán panaszkodik hideglelésről, a mely hasdagat következménye.²⁶ Innentől fogva alig van egy év is, a melyet zavartalan egészséggel tölthet el. 1844 elején mellfájást érez, tajtékos vér szakad föl melléből, a mely üde arczszínét is elhalványítja.²⁷ Orvosa ekkor Bártfára küldi, mivel a vérhányás megdöbbsenti. „Beteg, igen beteg vagyok, - írja Böszörményi Károlynak június végén - azt monda orvosom, Bártfa határozni fog felettem, - most már nem köpöm, de hányom a vért; képzelheted, hol állok, midőn oly költséges és messze útra kellett magamat censura közben határoznom... Eötvös *Búcsúja* jut eszembe: Isten hozzád! Talán örökre!” „Ily körülmények közt - kérde említett barátjától - van-e jövődöm? Először élet s egészség, azután a többi.” Ezzel már sejteti Tompa barátja előtt, hogy a szerelem hamvadó tüzet nem is ápolhatja, noha emléke folyvást él szívében. Műveiből soha nem felejt el egy-egy díszpéldányt ajándékozni egykori eszményképének, a ki 1846-ban Jakó Pál birtokos neijévé lesz.

Szerelme megtermékenyíti költészetét. Nemcsak az idézett költemények fakadtak e forrásból, hanem a *Kedvesemhez*, *Napraforgók*, *Megnyugvás*, *A fecskéhez*, *Hárfám*, sőt a *Szerelem* is, a melyek a Vörösmarty és Vachott Sándor érzelmes lyrájának a hatását mutatják ugyan, de kivált a *Nyílt levélben* és a *Szerelemben* már izmosodó tehetsége észrevehetőleg nyilatkozik egyéniségének jellemző kifejezése gyanánt.

Immár tanulmányainak befejezéséhez közeleg. Mióta a Jármay-családtól megvált, több vagyonos család gyermekét neveli, így a Boronkay, Kállay, Klobusiczky, Szemere és Komáromy-családokét.²⁸ Megélhetése ily módon napról-napra biztosítva volt, s e mellett az úri családok köre szokásaira, modorára, társadalmi műveltségére egyaránt jótékonyan hatott. Nagy ismeret-ségre tett szert Zemplén, Szabolcs, Abaúj, Gömör és Borsod vármegyékben, növendékei rokonainál és barátai révén. Meghitt baráti körben, víg czimborák közt egészen földerült és részt vett minden bohóságaikban, mulatozásaikban. Csinos, szemre való ifjú volt, rendesen központja a társaságnak, a melyet egymaga el tudott szórakoztatni. Bohó kedve tagjává tette annak a *Hanyvéd egyletnek* (Hanyagság védő) is, a melyet társai az akkor oly nagy szerepre jutott *Védegylet* paródiájára alapítottak az iskolai fegyelem és szorgalom kigúnyolására. Magától értetik, hogy ez egyesület csak tréfából keletkezhén, mihamar véget ért.

Az ifjú költő már ekkor nagyon megszereti a pipát és szívesen kártyáz, ha alkalma nyílik. Egyszer mint legátus csinos kis összeg pénzecskével érkezik vissza Sárospatakra s mindjárt az első éjjel az egészet elkártyázza. Ekkor a hólyagzacskót, a melyben pénze volt, összetépi e szavakkal: „Mit csinált Koszciusko, mikor Lengyelország elveszett? Összetörte kardját, mondván, nincs védeni mit. Én meg összetépem a zacskót, mondván, nincs belerakni mit”.²⁹ Hanem azért a kártyának ezután is nagy barátja marad, noha nem igen tudja hideg vérrel túrni a veszteséget. Midőn 1854-ben egy Sütő Károly nevű tanítót ajánl Miskolcra Lévy figyelmébe: dicséri, milyen becsületes, jó készültségű ifjú s helyén van a fehér asztalnál is. „Csak egy iszonyú hiány, egy erkölcstelenség ne volna benne, - írja - t. i. a kártyát még csak nem is ösmeri”. „Egy kis baj lesz vele, míg civilizáljátok” - teszi hozzá. Sokszor kifakad, ha szeren-

²⁶ L. Perényi id. m. 10. l.

²⁷ *Figyelő*, u. o. 91. l.

²⁸ S. Szabó id. m. 10-11 l. és *Figyelő* XII. köt. 108. l.

²⁹ Mitrovics Gy. id. cikke.

cséje elhagyja a kártyában. Minden vesződésének legmagasb fokát az jelenti, ha olyan ember nyeri el pénzét, a ki csak kezdő kártyás, vagy ha „öt első veresre is megbukik a preferánszban.”³⁰

Bár nehányszor nyilvános multságban is megfordul Sárospatakon és környékén, el-eltánczol egy-egy ropogós csárdást, de általában inkább csak szokott pajtásai közt érzi jól magát s a tánczot hamarosan abbahagyja. Leányos házakhoz ritkán jár s keveset ért az udvarláshoz, de lehetőleg a magányt keresi, hogy iskolai kötelességeinek derekasan megfeleljen, szabad idejében pedig múzsájának áldozhasson. Hírnevét, a melyet mint gymnasiumi tanuló megalapított, megtartotta mint joghallgató és theologus is. Mindig az elsők között volt s mint ötödéves togátus (1842-3) minden tárgyból kitűnő érdemjegyet nyert s társai közt a harmadik helyet foglalta el.³¹ Maga mondja Arany Jánoshoz 1854. decz. végén írt levelében, hogy első vagy második eminens lévén, sokat tartott magára s e miatt esett zokon neki, hogy midőn legátus volt Lád-Bessenyőn, Meszes-Abodon s a „Miatyánkot kegyetlenül összetörte,” a pap rossz bizonyítványt adott neki. Ezt a kudarczát soha sem tudta elfeledni a később sem merte a Miatyánkot könyv nélkül mondani.

Idejét most kétszeresen is okszerűleg kellett fel használnia, hogy gyöngé egészsége mellett is megállja helyét. Azonban tudott időt szakítani arra is, hogy a siralomházban levő két katonát napjában többször is meglátogasson, dohánynyal s borral enyhítse rövid életüket. „Itt vizsgáltam, barátom, - írja Böszörményi Károlynak - az *elítelt lélek állapotát*; nem hinnéd, mennyire függ az életen, s mint nem hagyja el egy homályos reményforma mi az utolsó pillanatig”. Észreveszi, hogy az emberi lélek még a halál révén is mennyire ragaszkodik a remény vékony szálához, a melyet ha már itt nem tud semmihez kötni, a más világba viszi át a *hit* által. Mikor utoljára búcsút vesz az elítéltektől, lelke egészen megrendül s ezt kiáltja: Veszsen a halálbüntetés.³²

Ha tudjuk, hogy Tompa most éppen a pályaválasztás nagy kérdése előtt áll: nem alaptalan föltevésünk, hogy az elítéltekkel való gyakori társalkodásból is erősödött meggyőződése, a mely szerint az emberi léleknek legmélyén gyökerező hit egész világának is sarkpontja, s tán ez villantja meg előtte azt az eszmét, hogy az ennek istápolására szolgáló papi pálya volna leginkább neki való. Egyelőre azonban még nem határoz. Költészetével próbál ösvényt nyitni maga előtt. Alaktalanul forrong lelkében jövője: az eszményi és való élet harczeit, a megélhetés gondjai s a dicsőség csalálmai között hánycódik. A kettőt összekötni oly merészen, mint ugyanakkor Petőfi tette, nincs elég ereje s önbizalma. Sőt még az az eshetőség is megfordul elméjében, hogy költői tüze mihamar kialudván, búcsút mond az irodalomnak. Költészete - úgy mond - csak ifjúságához van kötve; a mint egyszer ifjúsága elmulik, múzsája is elhallgat. Ezért midőn a *Napraforgó*kat Szemere Miklósnak küldi, megjegyzi tréfásan, hogy barátja olajat ne üttessen belőlük, mert a bennük maradt víz miatt úgy is kevés hasznát venné a serczegő olajnak.³³

Mint a kezdő írók általában: Tompa is türelmetlenül várja a szerkesztőség kezében levő műveinek megjelenését; másfelől azonban nem halmozza el a szerkesztőket kész munkáival. Sajnálja az *Athenaeum* megszűntét (1843), de abban bízik, hogy a *Honderű* s az *Életképek*

³⁰ Lévyhoz 1854. máj. 4. és 1856. decz. 31. írt lev. az id. helyen.

³¹ Mitrovics Gy. id. cikke.

³² *Figyelő*, u. o. 95. l.

³³ *Figyelő*, VII. köt. 202. l. 1843. decz. 14. írt levele.

majd csak pótolják helyét s tért engednek öneki is. Mert hiába rebesgeti, hogy „beleunt az írásba”; hogy csak az első kötetét akarja sajtó alá rendezni s „akkor jó éjt, poézis”: sokkal mélyebben gyökerez lelkében az alkotó tehetség, semhogy pillanatnyi szeszélye, vagy a kívánt siker késedelme huzamosabban feltartóztathatná a dicsőség utáni törekvésében. S noha bevallja, hogy „méltánylat a meleg sugár, mely a csírák kifejti:” éppen nem keseredik el, midőn azt hallja, hogy Vachott Sándor nem is ismeri őt eddigi műveiről. Az sem bántja látszólag, hogy Vörösmarty „meggyőződésből róla rettentő keveset vagy semmit se tart:” mert hát miért közölte az *Athenaeum* 1841 óta több versét, s mi okon mondhatta Bajza, hogy sokat vár tőle?³⁴

Ám ha Vörösmarty megjegyzése - akár igaz volt, akár csak mendemondából eredt - nem is volt reá oly döntő hatással, mint Arany Jánosra a *Rák Bendét* illető bírálata: bizonyára mégis újabb ösztönt adott neki, hogy kifejtse, a mi tehetsége van. Nem fogadkozott, hogy egy betűt sem ír ezután: „Sőt csak most fogok még írni egyszer”, mondja Szemere Miklósnak.

Ime Vörösmarty egyenes vagy közvetett hatása, mely költészetünk két nagy alakjára, Petőfire és Arany Jánosra, oly szembetűnő volt: Tompa működésére is fontossá lett.

Volt azonban Tompa becsvágyának még egy hatalmas emelője, múzsájának lelkes buzdítója, a ki nem a kritikus vizsga szemével, hanem a költészet iránti nagy fogékonyságával kísérté Tompa működését: Bónis Barnabás nemes lelkű, eszményi gondolkozású szép ifjú hitvese, Pogány Karolina, kivel Szemere Miklós bátyja révén ismerkedett meg. Bónis Tokajhoz közel Nagyfaluban lakott. Ide látogatott el Tompa, ki gyakran tett kirándulásokat a vidék műveltebb családaihoz. A legeszményibb tisztelettel adózott a ház úrnőjének, a melyet az viszonzott. Mélyen meghatotta Tompát az a páratlan jóság s angyali szelídség, a mely Bónisnének egész környezetét lebilincselte; álmélkodva szemlélte azt a ritka fogékonyságot, a melylyel az élet fenséges és parányi jelenségeit egyaránt figyelte. Csoda-e, ha Tompa és e nő között a leg-nemesebb vonzalom szövődött, a melyben nem volt semmi földi, semmi salak. Eszményi láncz fűzte a nőt a költőhöz, átérezte s méltányolta dalait, kedvét lelte lantja bús zöngelmében. S a költő boldog volt, hogy fogékony szívre talált; élte végéig tudott volna egymagának dalolni. Bónisnében látta Tompa először a hitves és honleány eszményképét, s a mit később e nő tett, midőn „a forradalomkor minden ezüstjét összeszedte s beküldötte a magyar kormánynak”, igazolta Tompa felfogását.³⁵

E különböző hatások alatt erősödött az a törekvése, hogy megjelent műveit újabbakkal pótolva egy kötetben kiadja. E mellett pár év óta már gyűjtögette a mondákat és meséket; tanulóársait is, kik a nép körében tartózkodtak, fölkérte a népköltemények gyűjtésére, a melyeket saját képzeletével átalakítva, újra dolgozva óhajtott közrebocsátani. Megérezte költői szelleme nemzeti fejlődésünknek új irányát, s a magyar közélet hullámverései önkénytelenül ragadták magukkal. Kiadta felszólítását az előfizetésre s talán a sikertől tette függővé pályaválasztását.

1844 közepén kénytelen volt félbeszakítani főiskolai tanulmányait s a még hátralevő kétévi anyagot magán úton akarta végezni; de bár az 1845-6. év első felében még be volt jegyezve a főiskola anyakönyvében, vizsgálatot valószínűleg nem tett, mert érdemjegyei ez időről hiányzanak.³⁶

³⁴ *Figyelő*, XII. köt. 104. l.; VII. köt. 203. l. és Mitrovics Gy. id. cikke.

³⁵ S. Szabó id. m. 11-12. l. és a Tompa-kiadás jegyzetei.

³⁶ Nagy S. id. tanulmánya.

Mivel maga is komolynak tekintette betegségét, az 1844-ik év júliusát Bártfán töltötte. Kedélyét már azelőtt meg-megkönyékezte a sötét aggodalom, de Bártfán az agg fenyvesek balzsamos levegőjében egészségével együtt életkedve is visszatért nagyjából. Huszonhétéves volt s előtte a biztató jövő, nem annyira a kenyérkereső pályára nézve, mint inkább arra a másíkra, a hová a dicsőség fénye hívogatta. De mielőtt végleg határozott volna sorsáról, legalább egyelőre biztosítani kívánta magát anyagilag is, hogy legyen mire támaszkodnia, míg esetleg megszerzi oklevelét. Másfelől azonban régóta vágyakozott már az irodalom központjába, a fővárosba is. Ezért fogadta el Péchy Tamás, alsó-kázmárki nagybirtokos fiainak a nevelését, hogy egy kis tőkét gyűjtve, célja felé törhessen.

II. Lant és biblia

Tompa a Péchy-családnál Eperjesen. Baráti köre. Irányi István, Kerényi Frigyes. Petőfi eperjesi látogatása. A három költő szórakozásai. Költői versenyök; Irányi adatai; Tompa későbbi nyilatkozata. Tompa és az eperjesi társadalom; nőismerősei. Eperjest elhagyja; Sárospatakon időz. Berecz Károly adatai. A népregék és mondák kidolgozása. Tompa Lévay Józsefhez fordul. A miskolci tanári állásra pályázik. Tompa Pestre költözik; itteni fogadtatása. Betegsége; elkeseredése. A kórházban. A családi boldogság utáni vágya. Első kötetének váratlan sikere. Várady Antal barátsága. A „tízec társasága”. Petőfi szerepe. Vahot Imre kijátszsa őket; a szövetség felbomlik. Tompa elhagyja Pestet. Beje község meghívja papjának; vizsgálata. Tompa világnézete nagy változáson esik át. Bejei élete; lant és biblia. Petőfi hatása.

Tompa az 1844. évi szeptember elején jut Eperjesre, mint Péchy Tamás István és Tamás nevű fiainak nevelője, mentora. Az idősebb, István, elsőéves joghallgató, Tamás pedig másodéves köztanuló (publicus). Tompa örömet és kedvvel foglalkozik növendékeivel, a kiknek önképzőkori működésükben is nagy segítségükre van. Péchy Tamás (1829-1897) szép pályát fut meg mint közmunka- és közlekedésügyi miniszter s később sok évig a képviselőház elnöke és a tiszai ág. ev. egyházkerület felügyelője; István pedig mint közbecsülésben élt birtokos. Tompa tíz hónapot tölt Eperjesen jó barátjának, Irányi Istvánnak, a ki Irányi Dánielnek, a későbbi hírneves ellenzéki politikusnak és pártelnöknek öccse volt, s Lukács Pálnak, a Radvánszky fiúk nevelőjének, társaságában. Irányi István szintén előkelő családnál (báró Soltész és gróf Szirmay) nevelősködik. Nem a megélhetés gondja, hanem az önképzés, tapasztalatgyűjtés sarkalja. Törekvése sikert ér: eltanulja a világfi műveltségét s tartózkodást mindentől, a mi parlagias. Vele tart különösen Nagy László, később törvényszéki bíró, s Eördögh Dániel.³⁷ Az ő révükön ismerkedik meg Tompa Benczúr Józseffel és Vandrák Andrással is, a kollégium fiatal tanáraival, mindenek előtt pedig Kerényi Friggyessel, a ki már akkor ismert nevű költő. A régi német érzelmes lyrikusokat s az újabbakat, kivált Uhlandot és Geibelt utánozza, a magyar költők közül pedig leginkább Bajzát és Vachott Sándort követi mindig érzelmes és mindig szabatos külformájú dalaiban, jóllehet nyelvén mindvégig meglátszik, hogy nem az anyatejjel szívta magába. Az eperjesi társadalom eléggé művelt már abban az időben, noha még mindig idegenszerű, csak s vármegye tisztviselői körében erősödik magyarrá, a mi aztán lassankint a jobbmódú családokat mind meghódítja. Ily vagyonos németnyelvű családból ered Kerényi. Családi neve Christman; de mint költő a Vidor Emil nevet használta, többé-kevésbé egész egyéniségét is jellemezve költői álnevével. Egyszerű, de mély érzelmű, gazdag kedélyű ifjú, a kit első látásra megszeretnek kortársai, s e mellett erős magyar érzésű. Szívesen látja barátait magánál s kifogyhatatlan vendéglátó szeretetreméltóságában Ez időben Irányi Istvánnal él benső barátságban; majd közéjük jut Tompa is, a ki Kerényiék kertjében s terebélyes diófaik alatt sok kedves, víg órát tölt meghitt baráti körben. Még évek múlva is némi fájó örömmel említi, mennyire meghajigálták zöld dióval egymást. Néha költői műveiket is elővették s el-elábrándoztak jövő életükről. Kerényi örömet mutogatta barátainak a Kálvária-hegy lábánál zöldelő vén hársfát, a melynek hűvös árnyékában fogadta először múzsája látogatásait. A közeli fürdőkre, Czemetére s Havránra meg a savanyúvizű Borkutra is ki-kirándultak. Kerényi volt a baráti kör központja, a kinek a pesti írók közt is nem egy ismerőse akadt.

³⁷ *Sármegyei Közlöny* 1881. évf. 3. s köv. számai.

Kerényihez száll Petőfi is, midőn 1845 tavaszán a *Pesti Divatlap* szerkesztőségétől megváltik s Felső-Magyarországba indul. Tompa már Bártfáról küldi hozzá költői levelét. Petőfi költői tárgyainak gazdagságával, hangjának eredetiségével, egész szellemének ujságával mélyen megragadja Tompát s már a hozzá írt költői levelében nem egy helyen észrevehető a Petőfi bordalainak hatása. A rokon költői lélek felbuzduló szeretetével hívja őt Tompa magához:

Hozzon egyszer, jó fiú, az Isten el,
Szívesen lát a barátság, a kehely!
Jere hozzám „sárga pitykés közlegény”:
Isten engem! fővezérré tesznek én!

Petőfi tüzes válaszában, a melyet meg-megszakít szelíd mélézása, igéri is a látogatást s ígérétét április 4-ikén váltja be. Pár nap híján egy hónapot tölt ekkor Petőfi Eperjesen Kerényi és Tompa társaságában; kiöntik egymás szívébe ifjúságuk örömeit és küzdelmes multjok emlékeit. Ki gondolta volna, hogy e kis társaság két tagja oly kiváló szerepet játszik a jövőben; hogy a 22 éves vándorszínész és utóbb segédszerkesztő három év múlva hazánk első emberei közé emelkedjék s nála idősebb költőtársa vigasztalja nemzetünket a sötét gyász napjaiban Petőfi eltűnése után? Ki sejthette volna, hogy a szíves házigazda, ki csodálkozva hallgatta Petőfi sok viszontagságát, s ki oly mély vonzalommal csüngött mindenén, a mi magyar, itt hagyja hazáját s az új világban lelki egyensúlyát elvesztve, oly tragikusan fejezze be életét?... Most vigadnak, ábrándoznak. „Gondolhatni - mondja Tompa az *Erdei lak*hoz írott jegyzeteiben, - hogy mulattunk! Ifjúság, kedv, ragyogó álmak, szabadság, költészet jártak velünk s mosolyogtak reánk.” Petőfi is azt írja az *Úti jegyzetekben*, hogy boldog órákat töltött Kerényivel és Tompával. Versenyre is kelnek *Az erdei lak* című költeményeikkel, a melynek tárgyára Irányi István hívja fel barátai figyelmét.³⁸

Egyszer kirándulásuk alkalmával a vileczhegyi fürdő felé indultak, s útjuk a várostól délnyugatra, a Zsimni-potok (Hideg-patak) nevű völgyben vezetett el. Itt e völgyben a Tarcza-patak fahídjától néhány lépésre egy kis értől szegélyezett erdő széléhez közel állott az *erdei lak*, gyümölcsfáktól környezve. A szalmafedeles, sövénykerítésű házikónak alsó végén baromfiól, felső végén pedig rozoga méhes volt látható, míg a sövénykerítés ajtaja előtt forrás serkedezett. Menet a kirándulók ügyet sem vetettek az egyszerű kis házikóra, de visszatérve Irányi István figyelmeztetésére megtekintették s a forrás vizéből is ittak. S ha igaz, hogy Petőfi már azelőtt felvetette az eszmét, - mint Tompa mondja - hogy ugyanazon tárgyról írjanak verset: most az erdei lak épp alkalmas tárgynak kínálkozott.

Ez szerdai nap történt. Szombaton már fel is olvasta a kész művet mind a három költő s elküldte a *Pesti Divatlapnak*, a melynek ugyanaz évi július 17-iki számában meg is jelent a Tompa Mihálytól mindhármuk nevében írt következő jegyzettel: „Eperjes mellett van egy erdei házacska. Ennek környékén járván mind a hárman, elhatároztuk nem szorosan azt festeni le, csak körülbelül olyanforma tájképet adni. K. P. T.”

E jegyzet s a mindenkép szavahihető Irányi István adatai egyaránt bizonyítják, hogy e költői versenynek meghatározott tárgya volt: a valóban meglevő erdei lak, jöllehet Tompa a maga költeményéhez írott későbbi jegyzeteiben kereken tagadja ezt. „Egyszer - olvassuk e jegyzetben - azt mondja Sándor: fiúk, írjunk valami verset együtt, ugyanazon tárgyról szóló verset, mely találkozásunk emlékeül maradjon. Elfogadtuk, meghatározván, hogy a tárgy az *erdei lak*

³⁸ Máriássy Béla: *Tompa M. Eperjesen*; az *Eperjesi Lapok* 1903. évf. 45-50. sz. és Ferenczi Z. *Petőfi életrajza*, II köt. 107-118. l. - Tompa jegyzetei *Az erdei lak*hoz, az 1885-iki kiadás I. köt. 342 5. l. - Nagy S. id. tanulmánya.

leend. Ez a szobában történt. Határozottan ki volt mondva, hogy a költemény *festő-leíró* lesz. Semmi reflexió. Csak magam maradtam hű a tervhez. Petőfi versét így kezdi: „Mint a szív az első szerelemnek titkát: Rejti e kis kunyhót bércek koszorúja.” Sokat beszéltek akkor erről a hírlapok s későbbben magam hallottam ifjabb eperjesi lakosoktól, olvastam helyleírók, átutazók kinyomatott útijegyzeteiből, hogy *látták a mi erdei lakunkat*, mulattak körülte s emlegették a három versenyző költőt. Sőt pár évvel ezelőtt azt írta egyik eperjesi barátom, hogy a lakot díszítik, készüljek, mert ünnepély lesz benne, mihelyt a tavasz eljön s én, mint a háromnak megmaradt egyike, leendek az ünnep hőse.”

„Íme - folytatja Tompa - a soha nem létezőből miként csinált a képzelet létezőt, mert hiszen *mi semmi kunyhót nem láttunk, képzeletbeli volt minden*; de azért most is mutogatják Eperjes bércei között az általunk megénekelt kunyhót. Mosolyogtam, de nem nyilatkoztam; valóságos barbarismus is lett volna lerontani a közvélemény illúzióját, költészetét.”

Tompának e sorai sok hozzászólásra adtak alkalmat, de igen kevésbé ingatták meg azt a régi véleményt, hogy valóban meglevő s közakarattal kitűzött és közösen szemlélt tárgy ihlette mind a három költőt. Tompa emlékezete évek múlva e tekintetben könnyen elhomályosodhatott s úgy az akkor írt s idézett jegyzete, mint Irányi tanúbizonysága s maguk a versenyművek egyaránt ellenmondanak neki. Különben is - mint Nagy Sándor érdekesen fejtegeti - Tompa igen keveset adott a történeti hűsége. Az eperjesi Széchenyi-kör is a régi helyes véleményt fogadta el s a Vilecz-(ma Szent László-)hegynek az egykori erdei lak tőszomszédságában levő kiszögelésénél oszloppal jelölte meg 1884-ben a három költő versenytárgyát.

Még ha nem kötötték is ki, hogy az Irányi megjelölte erdei lakról varrjanak hímet, önkénytelenül is az lebegett előttük. A versenyben Petőfi győzött, de Tompa műve is igen sikerült s jellemző reá. Petőfi érzelembe olvasztja a leírást, Tompa mintegy allegóriának fogja fel tárgyát; amaz a szabadság eszméjét látja az erdei lak népében megtestesítve, emez a világ zajától való távolság csendes boldogságát; amaz a lelkében forrongó eszmékből merít, emez a nagy természet változásaiban rejlő értelmet olvassa ki tárgyából.

Azonban e költői verseny még más tekintetből is érdekes és jellemző a két költő barátságára. Mindjárt első együttlétük alkalmával *versenyre kelnek*, mintha csak sejtenék, hogy később mind többen fognak vitatkozni egymással s a vita hevében egyik is, másik is megfélekedezik magáról, a miből összezőrdülésük gyakorivá lesz. De most még Petőfi sem oly kíméletlen, Tompa is engedékenyebb és sokkal inkább elfoglalja szívüket új barátságuk, semhogy hidegen vizsgálnák egymás műveit. Pár évig leveleznek is egymással, s barátságuk úgy ebből, mint a későbbi személyes együttlétből új táplálékot nyer. Tompa egyik legszebb művében állít maradandó emléket ez együtt töltött szép napoknak:

Hajh, minő percz volt az, a midőn mi hárman
Legelőször jöttünk össze váratlanul...
Csak néztünk egymásra boldog némaságban,
Míg három ifjú szív híven egymásra hull...
S mint a fenyő, melyet ér az ég villáma:
Nagy érzéstő borult lelkünk fényes lángba!

Petőfin kívül, míg Tompa ott időzött, megfordult Eperjesen Szemere Miklós és Pákh Albert is. Pákhkal ekkor köt Tompa sűrű tartó barátságot.

Résztvesz Tompa az eperjesi *Magyar Társaság* működésében is. A társaság t. i. felkéri mint ismert nevű költőt szavalásra. Tompa enged a kérésnek s Garay *Kontját* szavalja el, a mivel „az egész társaságnak örömet és közkedvességet szerzett”. E társaságnak ötven tagja volt s Vandrák András elnöklete alatt működött, a kiről - írja Tompa - „bízvást el lehet mondani,

hogy az eperjesi kollégiumban a *nemzeti nyelvnek egyetlen támasza s talpköve*”. A június 22-ikén tartott ünnepélyről nagyon dicsérőleg nyilatkozik Tompa. Természetesnek találja, hogy a műsor nagyrészt versből telt ki, de azért a komoly elemet ügyesen tudták humorral vegyíteni. Azonban helyteleníti, hogy néhány tehetséges ifjú egészen félrevonta magát a közreműködéstől. Megrója azt is, hogy a meghívón e döcögős két sort kellett olvasnia:

Ma holnap a magyar szó
Lesz mindenfelé virágzó!

Az ünnepély teljes sikeréből csak a zene hiányzott; e nélkül Tompa szerint igazi művészi ünnepélyt rendezni nem is lehet.

Tompának e tudósításában van egy pár sor, a melyben - a mai szokástól elütőleg - alanyi érzése is kifejezést nyer. Fentebb érintett észrevételei után ugyanis ezeket írja: „Kedves ifjú barátim! engedjete meg, hogy észrevételeim itt-ott sántítanak, mert - négy szem közt legyen mondva - figyelmem egy részét egy gyönyörű leányka rabolta el; neve: *T. Tóni*. Komolyan, érzélgés nélkül legyen mondva! bámulatra ragadt az imádandó örök Mesternek e remekműve.” Tomka Antónia a szerelemnek egy tünékeny szikráját lobbantotta szívébe, de minden hatás nélkül. Rajta kívül még Stiller Marika érdekelte. A következő években ismételve emlegeti mind a kettőt. „Hát a gyönyörű gyermek Marika s a viruló hajadon, Tónika, hogy vannak? - kérdi Irányító, 1846. szept. 26-ikán írt levelében. - Boldog vagy, ki körülöttük forgolódhatol.” Az 1847. június 6-iki levelében pedig újra szóba hozza Stiller Marikát: „Barátom, ha már csakugyan a házasság szent jármát nyakadba akasztod: Mari, Mari!! én is őt szeretném neked s ha neked nem kellene, nekem; de ez utóbbi persze bolond gondolat”.

Futólagos nőismeretségei diákos szórakozásait mintegy megszépítették, de műzsája ihletetlen maradt. Egy ottani pékmester leánya, Krisztiáni Mari is magára vonta figyelmét, a kit később Rozsnyai nevű barátja vett nőül. A leány néha-néha a pékboltban volt s az ő kedvéért Tompa maga is örömmel ment süteményt venni. Legalább erre mutatnak későbbi sorai: „A zsemlyés-féle lány és Rozsnyai kollégám között keletkezendő házasság ellen semmi kifogásom nincs, mivel mostanában (már t. i. Bején) falusiasan csak kenyérrel, jó parasztkenyérrel és nem zsemlyével élek. Hjah! változik az ízlés.”³⁹

Kisebb-nagyobb kirándulásokat innen is szeret tenni: ősszel a Péchy-családnak ősi fészkébe, Péchújfalvára, hol az *Oltárkő* regéjének tárgyát szerzi, tavasszal pedig Toporczára, Irányi István szüleihez tesz látogatást s ez alkalommal jegyzi le magának a *Cservena Hóra*, *Hegyeskő*, *Márta könnye*, *Szepesváraljai leány*, stb. tárgyát.⁴⁰

1845 jún. 25-ikén hagyja el Tompa Eperjest. Több jó barátját meglátogatja, mert még nem határozza el, mihez kezdjen. Előbb Szemere Miklóst keresi fel Kerényivel együtt Lasztócson, a honnan Sárospatakra rándul, hogy a *Szépműegylet* közvizsgálati ünnepélyén jelen lehessen. Sárospatakon éppen akkor temetik Szeremley Gábor volt kedves tanára nejét. Ez alkalommal mondja Tompa azt a gyönyörű sírbeszédet, mely halotti beszédei között is megjelent. Gazdag képeivel igen jellemző Tompára.

Az önképzőkörnek július 15-ikén tartott ünnepélyes ülésén az a kitüntetés éri Tompát, hogy Csider Antal az ő első kiválóbb allegóriáját, a lengyel nemzet összetört szabadságát sirató *Temetést* szavalja el, a melyet aztán meg is zenésítettek. Tompa nagyon meg volt elégedve a

³⁹ Máriássy id. cikke; S. Szabó S. id. m. 16. l.; - Tompa tudósítása a *Pesti Divatlap* 1845. évf. II. 606. l. - Berecz Károly *Úti tárczája az Életképek* 1846. évf. 13. (márcz. 28-iki) számában.

⁴⁰ Máriássy id. cikke és Lévayhoz írt két első, kelet nélküli levele az id. helyen.

kör működésével. „Örömmel mondhatom, - írja a *Pesti Divatlap*nak ez ünnepélyről - hogy oly férfias erőben sohasem nyilatkozott még élete, mint éppen most; örömmel tapasztalám, hogy az örökös rím-nyaggatás helyett komolyabb nemből is igen szép előmenetelt tőn. Jutalmakat tűzött ki historiai, széptani, satyrai s helyíráti kérdések iránt, továbbá drámára és balladára s csaknem mindenik kérdésre várakozáson felüli jóságú dolgozatokat nyert.”

Ugyanekkor időz Sárospatakon Berecz Károly is, a ki egy hétig Tompa és Kerényi társaságában mulat. Sok élvezetes órát töltenek a Rákóczyak vadregényes várromjait övező kertben, gyönyörködve a remek tájképben s a Vörös-torony alatti téren felhangzó zenében. A Vörös-torony a régi vár egyetlen megmaradt bástyája, a melyben az ifjú írók a fejedelem trónját, tanácstermét s kaszatömlöczét legalább romjaikban hazafias áhítattal szemlélhették. Berecz úgy vette észre, hogy Tompát a sárospataki főiskola „kellőleg ismerni s méltányolni tudta”. A három költő együtt látogatja meg az akkoriban, élte tavaszán elhunyt Ormos László sírját. Ormoshoz, a ki egy történeti regényen, a melynek háttérében a Thököly korát rajzolta, s egy magyar aesthetikán dolgozott, nagy reményeket fűztek, a melyeket azonban kora halála miatt be nem válthatott. Betegségében művei kéziratát mind elégette.

Együttlétük alatt néhány kész népregéjét is felolvassa Tompa, a melyekről Berecz azt ítéli, hogy Tompa költészetét voltaképp ezekből ismeri meg a közönség. „A tér, - írja Berecz - melyet Tompa költői tolla alá vőn, nálunk csaknem egészen műveletlen s mondhatnám, egészen új s oly kezekben, mint az övé, nemzeti becsű kincseket mutathat fel. S erősen hiszem, hogy Tompa népregéi szintoly kitűnő lelkesedéssel fogadtatnak majd hazánkban, mint Musaeuséi a szomszéd németeknél.” Tompának egy-két népregéje már előbb nyilvánosan is megjelent. A *Pesti Divatlap* 1845. évfolyama 11. (jún. 12-iki) száma a *Vérpatak*, az *Életképek* 21. (május 24-iki) száma pedig a *Sülyedés* címűt közli s a szerkesztő hosszú jegyzettel kíséri, a melyben megrója a tehetségtelen próbálkozókat s kijelöli a „talpraesett néprege” fő sajátságait. Szerinte a népregét a nép ajkáról kell venni, bizonyos helyhez kötni s népiesen kidolgozni. Frankenburg úgy látja, hogy Tompa egy értelemben van vele a néprege műfaji sajátságaira nézve s örömmel hallja, hogy Tompa „már egy jókora kötet népregét írt össze s azt világ elibe bocsátani szándékozik.” „Nem kételkedünk, - folytatja - hogy valamint a derék költő ezáltal is érezhető hiányt fog a költészet e nemében eddig nem igen gazdag literatúránkban pótolni: úgy találkozni fog vállalkozó könyvárusink közt olyan, ki az eléggé dicséretesen ismert fiatal költő műveit kiadandja.”

Csakugyan Tompa már egy pár év óta sokat foglalkozik a népregék gyűjtésével, feldolgozásával s kiadása tervével. Nyolcz-tízet végleg elkészít, a többi vázlatosan dolgozza ki vagy kezdő soraival jegyzi le. Felszólítja Lévayt is: közöljön vele alkalmas tárgyat hiteles leírással, figyelembe véve az elbeszélte esemény mellékkörülményeit is. Különösen a *Kakaskő* mondáját szeretné tőle hallani. Egyszersmind ösztönzi Lévayt, hogy ő is dolgozza fel ugyanazon anyagot, példákkal bizonyítva, hogy a feldolgozás különféle alakjában ugyanazon tárgy is különféle hatást tehet. Szégyenli, hogy Frankenburg az *Életképek*ben már elhíresztelte, hogy ő efféle műveken dolgozik. Ezért óhajtaná az egész kötetet mihamarább teljesen befejezni, mert valamikor bizonyosan kiadja, ha most nem lehet is.

Lévay készséggel teljesítette volna az előtte már nagy tekintélyben álló Tompa kérését, de a *Kakaskőről* maga sem tudott semmit. E helyett azonban a *Párta-tolvaj* című néprege tárgyával ismertette meg, a melyből Tompa egyik sikerültebb művét írta.

Az 1845. év nyarat jórészt Szemere Miklós lasztóczi kúriájában tölti, művészi terveit szövögetve, a népregéken dolgozva és sajtó alá készítve s a megélhetés eszközeiről aggódva.

Ekkoriban üresedik meg a miskolci ref. gymnasiumban a szónoklat és költészet tanári széke. Tompa folyamodik ez állásra, de sikertelenül. Az ottani derék káplánt, Solymossy Sámuelét választják meg. Tompa később is tréfásan emlegette, hogy Solymossy őt örök hálára kötelezte, midőn „a gymnasiumi tanárság pályakoszorúját elragadta s e tövises koszorú helyett meghagyta a falusi papság csendjét és kényelmeit.” „Látod, kedves Samukám - mondogatta Tompa később, midőn Miskolczon gyakran megfordult - ebben az esetben az veszett, a ki győzött s az nyert, a ki vesztett.”⁴¹

Miután Tompa előtt semmiféle kedvező alkalom nem nyílt a megélhetésre, elhatározza, hogy régi vágyát megvalósítja: a fővárosba, az irodalom központjába igyekszik, a mire most különösebb okai is sarkalják. Egyfelől népregéi és mondái sorsát akarja biztosítani, másfelől pedig megismerkedni a régi és új írókkal. Petőfivel és Pákhkal már barátságban élt s könnyen gondolhatta, hogy általuk mihamar belejut az irodalmi élet sodró áradatába, s ki tudja, talán ő s csak irodalmi működésére támaszkodhatnak, mint Petőfi és Jókai. Azonban e gondolat aligha verhet elméjében mélyebb gyökeret; tapasztalatai sem igen bátoríthatják természetből félénk s aggódó lelkét. A bizonytalanra nem mer építeni s azt tervezi, hogy az egyetemre is beíratkozik s megszerzi az ügyvédi oklevelet.

De ember tervez, Isten végez. Midőn Tompa 1845 decemberének elején Pestre érkezik, első sorban jó barátait keresi fel, a kik a könyvkiadás dolgában jártasabbak s az ő segítségükkel megállapítja a *Népregék és mondák* kiadása tervét. A sajtó azonnal munkába veszi a költeményeket, hogy a kötet a tavaszi könyvpiacra megjelenhessék. Ez alatt költőnk az ifjú írók társaságában él, néha ellátogat az egyetemre is, de kedvét mindinkább veszteni kezdi az ügyvédségtől. Szívesen időz a régi és ifjabb írók körében, a kik közül Vörösmarty, Bajza és Toldy „némi kitüntetéssel fogadják s örömeiket nyilvánítják megismerése fölött”; s hogy ez nem hideg udvariasság, jól esik tapasztalnia. Az ifjabb írók „melegen hozzácsatlakoznak pár nap mulva”, s nem lehet panasza a fogadás ellen.⁴²

Betegsége azonban nem engedi háborítatlanul élvezni új helyzetét. Pestre érkezéssel nem sokára orvoshoz kell folyamodnia, ki azt mondja neki: „Menjen az úr e pillanatban meleg szobába, meleg ágyba, a legnagyobb ápolás mellett ez s ez szereket használja, különben irtóztató következménye leend”. „Édes barátom - írja Tompa Litkei Tóth Péterhez 1846 elejéről - néhány forintcskával hol vegyek én Pesten meleg szobát... Lelkem elkedvetlenedett; fájdalom, éhséget, szomjúságot, hideget és nyomort érzek éjjel és nappal; most torkom is összedagadt s jövő levelemet alkalmasint a kórházból fogod kapni, mert az irtóztató patika és pesti élés felemészté filléreimet”. Hasonló panaszszal fordul egy más ismerősehez, Liszkai Pap Imre kisgyőri tanítóhoz is 1846 január 10-ikén intézett soraiban: „Édes, kedves bátyám! - olvassuk e levelében - Nem is képzeli, hogy a pesti posta-bélyeg alatt kinek leveléért van szerencsétlensége 12 pengő krt fizetni. Én vagyok az, édes bátyám! kinek elég bizalma volt ön irányában azt cselekedni; én, a ki majd hat hét óta vagyok Pesten betegen, kinek keservesen gyűjtögetett filléreit az irtóztató patika, szállás, koszt, gyertya, fa (40 forint öle), szóval minden, még a levegő is pénzbe kerülván, iszonyúan felemésztette. S míg önök kövér disznótorokban, vagy az általam is ismert pinczében vígan élnek: én itt sajtalan levesnél és zsemlyénél egyebet régóta nem láttam. Így folynak mostan napjaim s reményem a gyógyuláshoz még alig lehet. Aligha kórházba nem fogok menni... Írás által keresek most annyit, hogy megélhessek.”⁴³

⁴¹ Lévay id. cikkében.

⁴² 1846. márcz. 5. írt levele Böszörményi Károlyhoz. *Figyelő*, X. köt. 184. l.

⁴³ *Prot. egyházi és iskolai Lapok*, 1878. évf. 1079. h. és *Figyelő* VI. köt. 165-166. l.

Az eddig vidéken élő Tompa a fővárosi élet zajában, hideg légkörében s a megélhetés gondjaitól zaklatott emberek között sehogysen találja helyét. Előbb az a remény biztatta, hogy barátai körében éppen úgy él, mint a vidéken; s barátai majd kezére járnak, hogy sorsát biztosítsa. Az érzékeny költő, a kit betegsége különben is ingerlékenynyé tesz, nem látván valósítva e reményét, elkeseredve panaszkodik, hogy „a kikben bízott, a kiknek becsületszavát bírta, kik segédkezet nyújtani ígérkeztek, mind, de mind megcsalták istentelenül”.⁴⁴ S a pessimismusra hajló Tompa nyugtalanul és türelmetlenül néz jövője elé, a melyben semmi hite. Lázongó érzései nem tudnak csillapulni: „kedélye elszilajodva, lelke megvadulva, vére megromolva”.⁴⁵ Hiába kap meghívókat a bálókra s egyéb mulatságokra; ha meghitt barátai közt egy-egy víg órát tölt is, a mint magára marad, legott elfogja az élet gondja. „Mióta Pesten vagyok - írja Böszörményi Károlynak, idézett levelében - alig volt pár, nem boldog és víg, de csak tűrhető perczem is”. Az önmagába süllyedt költőre a világ és emberek elvesztik érdeküket.

A mit Litkei Tóth Péterhez írt levelében sejt, csakugyan beteljesedik. 1846. febr. 25-ikén a sz. Rókus kórházba kell mennie s itt gyógyítják márcz. 11-ikéig A múzsa itt sem hagyja el, sőt legkedveltebb népdalát sugalja: *Télen, nyáron pusztán az én lakásom*. Valamivel előbb írja a *Szemere Miklóshoz* című szép költői levelét, a melyben művészileg fejezi ki azt az ellentétet, a mely a baráti szív melege s az idegenek rideg bánásmódja közt az ő könnyen meginduló kedélyét annyiszor foglalkoztatta. Szeretetért sóvárog a költő, az egyszerű, de kedves családi tűzhely boldogságáért; s megzendül lantján az őt annyira jellemző bizalmas hang, a meghitt családi élet utáni epedő vágy hangja, melyet e költői levelében már megzavar a csalódás miatti elkeseredése, bár mérsékelni igyekezik. De a *Beteltem...* címűben tiszta művészettel nyilatkozik a családi boldogság utáni sóhaja, mely eléje varázsolja áhított jövődjét: a kedves nőt, a két kis gyermeket, a kikhez még néhány jó barát kell csak, hogy a költő boldogsága teljes legyen. Ez a kép elűzi tőle az élet gondjait, s bűvös álmait valóra váltani legfőbb törekvése.

Kincs mit csodálunk, hogy az ily képzeleti világban élő költő kétszeresen látja a fővárosi emberek önzését, kétszeresen hallja a kalmári zajt, mely az ő eszményeivel oly kiáltó ellentétet mutat. Tompa nagy reményekkel indult Pestre, de reményei újabb csalódást hoztak számára. Alig három hónapi tartózkodása elég volt arra, hogy a kielégítetlenség érzetével elkíváncsozzék a fővárosból, a hol minduntalan felrázza méla borújából az utcák zaja.⁴⁶ Az ifjú természet azonban még felülkerekedik, s a nyájas remény újra megjelenik előtte, azt súgva neki, hogy sorsa nem sokára jóra változik; de mikor: csak a jó Isten tudja.

Litkei Tóth Péter buji lelkészhez intézett s előbb idéztük levelében még leküzdi aggodalmait s miután kipanaszkodja magát, így folytatja: „De semmi ezért; én kaczagok világos nappal és sötét éjjelben nagyokat, irtóztató nagyokat, hogy „rá Isten, ember megborzadoz!” S bár Isten és emberek elhagytak, én magamat el nem hagytam és elhagyni nem fogom”.

Kétségtelen, hogy a *Népregék és mondák* kedvező sorsa s író barátainak ragaszkodása nem engedik a pessimismusban elsüllyedni. A mű megrendelői szép számmal gyűlnek, s mikor Tompa Pestre ér, már ötszázan jelentkeznek, a mi - jegyzi meg a *Pesti Divatlap* decz. 11-iki számában - „főleg versnemű irodalmi tárgyak irányában bámulatos magas szám”. De ez a szám mihamar ezerre rúg, sőt még itt sem állapodik meg, úgy hogy a mint a mű az 1846. évi február első hetében megjelenik, a hónap végén már második kiadásáról kell gondoskodni.

⁴⁴ U. o.

⁴⁵ U. o.

⁴⁶ *Figyelő*, X. köt. 184. l.

A könyvet már jan. 10-ikére kinyomatta a Beimel-féle nyomda, de Tompa nem tudta kiváltani s a példányokat szétküldözni. Valószínűleg aztán Petőfi tanácsára Emich Gusztávhoz fordul e végett. Emich készségesen teljesíti a költő kérését s második kiadását is elfogadja bizománnyal. Természetesen a kiadásnak e módja akkor is, mint mai nap, sok vesződséggel jár, a melyek a türelmetlen Tompát gyakran elkészerítik. Vagy száz példánya eltéved a postán, ugyanannyinak meg az árát nem tudja beszélni. Mind erről a *Pesti Divatlap*ban írt *Könyvkiadási gyönyörűségek* című humoros karczolatában be is számol.

De azért a *Népregék és mondák* váratlan sikere egészben véve kiengeszteli. Maga mondja, hogy nincs panasza a részvét s méltánylat ellen, a melylyel első kötetét fogadják. „Tudod, barátom - írja Böszörményi Károlynak - szeretjük ön gyermekeinket; de reményemet, mondom, a következés nemcsak meg nem csalta, sőt a méltánylat, melylyel munkám fogadtaték, sokkal felülmulta azt, mit az is bizonyít, hogy harmincz nap mulva második kiadás került sajtó alá; mégis lelkemet egy halvány sugára sem deríté fel az örömmek.”⁴⁷

Valóban első önálló kötetének anyagi és erkölcsi sikere szinte páratlan volt addig irodalmunkban. Sokan gyanúsítani is kezdték a kiadót, hogy a második kiadás hirdetésével csak újabb lendületet akart kölcsönözni az első kiadás kelendőségének. Mire aztán Tompa egy kissé nyers hangú nyilatkozatot tett közzé,⁴⁸ a kétkedőket a régi és új példányok három lapjára utasítván, hogy azokat „méltóztassanak mindkét kiadásban összehasonlítani s az idétlenséggel felhagyni”.

Mint Petőfi két évvel azelőtt első önálló kötetének jövedelméből rendezi anyagi ügyeit: Tompára is jobb napok viradnak a *Népregék és mondák* megjelenése után. Most már megkönnyebbülve tekint jövőjébe, gondtalanabbul éli napjait író barátainak társaságában, kivált hogy Petőfi márcziusban, a mint Tompa a kórházból kiszabadul, megosztja vele lakását, a melyet Várady Antallal közösen bérelt a mostani Kossuth Lajos-utczában. Várady Antal (1819-1885) szintén sárospataki diák volt, tehát nyilván régebbi ismeretség kapcsolta Tompához; mint ügyvédjelölt tartózkodott a fővárosban s jegyben járt Ruffy Idával, a kihez Tompa az *Életképek*ben akkoriban megjelent *Hűség* című költeményét írta. Várady a szabadságharcz után a gr. Teleki-család ügyvéde volt Pesten, élete végét pedig a Kolta melletti Rózsa pusztán, komáromvármegyei birtokán töltötte. Igen jószívű, lelkes ember volt. Már gyakornok korában megismerkedett Petőfivel s 1843-ban szállást is adott neki. Az ifjú írók nagyon ragaszkodtak hozzá, kivált Petőfi és Jókai. Tompa is, mint Petőfi, tréfásan a Várady Antal poétájának nevezte magát együtt lakásuk idején és sokat kötődött vele.

A tehetősb írók estélyein is nem egyszer résztvesznek, különösen az úri kényelemben élő Kuthy Lajos és a *Pesti Hírlap*ot szerkesztő Csengery Antal lakásán, valamint Vörösmartynál is, a kinek a *Rossz bor* című költeményére válaszul Szemere Miklós pompás jó bort küld a saját terméséből s ez alkalommal Vörösmarty az ifjabb írókat is meghívja magához.⁴⁹ Leggyakrabban Tompa a *Pesti Hírlap* és *Pesti Divatlap* szerkesztőségében időz. Azonban a fővárosi életmód most sem kedvez egészségének. Nincs is semmi reménye, hogy itt állandóan megtelepülhessen s magának valami kenyérkereső pályát nyithasson. Erről végkép le is mond, csak az ifjú írók szorosabb szövetsége köti még ideig-óráig a fővároshoz.

⁴⁷ U. o.

⁴⁸ *Pesti Divatlap* 1846. évf. I. 540. l.

⁴⁹ Nagy S. id. tanulmánya, u. o.

Ez időre esik t. i. a *Tizek társaságának* megalakulása, mely szoros kapcsolatban van Tompa és költőtársainak újabb irányával. A demokratia eszméje egyre erősödve, írók és közönség mindjobban érzik, hogy az új szellem fuvalma hova-tovább átalakítja a nemzet ízlését. Petőfi merész lépésekkel halad előre, és sikere bámulatos. Tompa népregéi fokozzák az új irány győzelmébe vetett hitet. Jókai bűbajos elbeszélő tehetsége éppen a népmesék könnyedségével versenyez, míg Pálffy Albert s Degré Alajos a francia elbeszélés képviselői. Természetes, hogy ez ifjú írók csakhamar a közönség kedvenceivé lesznek. S mivel a régiek, Vörösmarty és Czuczor már kevesebbet írnak, sőt Garay és Vachott Sándor is, regényíróink pedig nagyobb önálló műveiken dolgoznak: világos, hogy szépirodalmi lapjaink szerkesztőinek nagyon is érdekében áll az ifjú írókkal barátságban lenni, ha közönségüket megtartani vagy éppen növelni akarják. Az ifjú írók jól tudják, hogy az új irány, a melynek több-kevesebb tehetséggel mindnyájan munkásai, előbb-utóbb teljes diadalt arat. Különösen Petőfi fogja fel tisztán helyzetét, mint a ki legjobban is be van avatva a szerkesztés titkaiba.

Látja, hogy lapjaink nem éppen úgy szolgálják az új irányt, mint a demokratia áramlata s a változott ízlés megkövetelnék. A *Honderű* P. Horváth Lázár szerkesztésében a főúri köröknek hízeleg s 1846 elejétől mintegy üldözni kezdi az új irány híveit. Legnagyobb költője Hiador (Jámbor Pál); Petőfit, akinek azelőtt örömmel közli műveit, most nem átalja nevetségessé tenni. „E fiatal írócskát - mondja - egy-két lap erőnek erejével elsőrendű genie gyanánt akarja Európára feltukmálni.”⁵⁰ Nem kíméli a *Honderű* Obernyik Károlyt s Degré Alajost sem, sőt Jókairól is becsmélőleg nyilatkozik.

A *Pesti Divatlap* a *Honderű*nek éppen ellentéte, a túlzó népiesség képviselője. De van benne bizonyos éretlenség, kiforratlanság. Sallangos modora egy ideig tetszik a közönségnek; de az új irány hajhászata és szertelen dicsérete nem mindig párosul ízléssel s műérzékkel. Az *Életképek* komolyabb tartalmú lap, de nem eléggé eleven. Csak magyar tárgyú elbeszéléseket s rajzokat közöl s a régi és új írókat igyekszik maga köré csoportosítani. Kritikai mellékletet is ad, az *Irodalmi őrt*, a mely legjelesebb íróinkat is bírálat alá veszi.

A *Honderű*től lassankint elmaradoznak az ifjabb írók s csak a *Pesti Divatlap*ba s *Életképek*be írnak, a minek Vahot Imre és Frankenburg Adolf szerkesztők örülnek leginkább. Azonban örömük koránsem teljes. E heves, lobbanékony ifjakat, a kik tehetségüknek és sikereiknek már tudatára ébredtek, nem lehetett állandóan lapjukhoz kötni, mert úgy érezték, hogy irányukat egyik lap sem támogatja oly mértékben, mint a jövő fejlődése kívánná. Aztán úgy hitték, hogy ha önálló művekre összpontosítják erejüket: sokkal többet használnak irodalmunknak. Mind e körülményeket összevéve: az ifjú írók azon meggyőződésre jutnak, hogy egymással szorosabban egyesülve nemcsak fokozzák a közönség tetszését; hanem „a köznapinál valami nagyobb s a pillanatnyi értékünél valami állandóbbat” is alkothatnak s egymást segítve, buzdítva és tanítva, valóságos hatalommá emelhetik az új irányt, mely a tekintély-uralomtól immár megszabadult.

Lehet, mint Gyulai és Szász Károly sejtik, hogy az „Ifjú Németország” vagy az „Ifjú Franciaország”-féle klubok is hatással vannak rájuk, s bizonyára a kérdés anyagi oldaláról sem feledkeznek meg. Annyi azonban kétségtelen, hogy a szabad mozgás, az alárendeltség nem tűrése a legfőbb rugó, a mely ez eszmét kipattantja.

Az eszme Petőfié a ki legkevésbé tudja túrni a szerkesztőktől való függést. Először Jókai, Tompa, Pákh, Obernyik és Lisznyay társaságában adja elő ez eszmét 1846 tavaszán, közhelyeslés mellett. Petőfi arra törekszik, hogy az ifjú írókat mind belevonja a társaságba, de

⁵⁰ *Honderű* 1846. évf. I. 315-318. l.

csak 7-8 író tud megnyerni tervének. Mikor határozott alakot ölt is e terv márcziusban: Pálffy és Kerényi mit sem tudnak róla. Pálffyt tudta és beleegyezése nélkül iktatják a tagok közé, de ő sem ellenkezik. Így kilenczre emelkedik számuk, az említetteken kívül Bérczy Károly, Degré és Pálffy. Mielőtt azonban komoly célhoz látnának, ki kell egészíteni kerekszám tízre. Ki lehetett volna más a tizedik, mint Kerényi, a Petőfi, Tompa és Pákh közös jó barátja, ki talán legtöbbel segítheti a vállalatot anyagilag, ha megindulhat? Pár hét múlva Kerényi is aláírja a szerződést, s így április végén teljes a szám, megalakul a *Tízek társulata*, melynek új közlönye a *Pesti Füzetek* címmel kezdte volna pályáját.

Politikai és szépirodalmi lapjaink nem hagyják figyelmen kívül a tízek mozgalmát és minden mozzanatáról tudósítják olvasóikat; csupán a *Honderű* csúfolja ki őket.

A munka megszüntetésének ideje 1846. július 1-én kezdődött, midőn a *Pesti Füzetek* első száma megjelent volna. De az engedélyt nem kapták meg; folyamodványukat elutasította az udvari kanczellária. Tompa már el is küldte az új vállalatba szánt művét, mint Pákhhoz 1846. július 21-én írt levele mutatja. Másfelől pedig Vahot Imre azt az ízetlen tréfát követte el az ifjakon, hogy midőn a munkaszünet ideje beállt, a *Pesti Divatlap* 1846. július 1-ei számában egyszerre öt tagtól közölt dolgozatokat, a melyek régebben nála voltak, s mint mondja, értők a tiszteletdíjat régen kifizette. Tompától *A Tisza rétje ég* című rövid rajzot adta ki.

A tízeket Vahot Imre kijátszása nem kis zavarba hozta; a megtorlásról tanácskoztak. Abban állapodtak meg, hogy Petőfi nyilatkozatot tesz közzé Vahot lapjában és szigorú hangon tiltakozik a szerkesztő ízetlen tréfája ellen, a mely nevetségessé tette a tízek elhatározását. Petőfi nyilatkozata bizonyosan nem igen udvariasan hangzott; a többi közt Petőfi azt mondta, hogy Vahot meglopta őket. Természetesen Vahot a nyilatkozatot nem közölte, sőt kinyilvánította Petőfinek, hogy ha „komolyan fel mer lépni, megsemmisíti”. Petőfi és Vahot rútul összevesztek: Petőfi párbajra hívatta Vahotot, de az megtagadta a fegyveres elégtételt, mire Petőfi amúgy katonásan összeszidta s többé szóba sem állt vele.

Ámde ezzel még nem volt vége a tízek szövetségének. Adott szavuk kötötte őket, hogy egy évig nem támogatnak semmiféle szépirodalmi lapot, noha a tiszteletdíjra valamennyien rá lettek volna szorulva. Hogy szabaduljanak e kényelmetlen helyzetből? Egyikök sem akarta indítványozni, hogy bontsák fel a fogadalmat, jóllehet mindnyájan érezték sorsuknak tarthatatlanságát. Végre az *Életképek* szerkesztője, a ki legjobban érezte a jeles ifjak hiányát, nyílt felszólítást intézett hozzájuk, elmondva, hogy míg ők visszavonultak a köztétről: a tehetségtelenek lepték el az irodalmat s „ismeretlen közepszerűségek küzdtek fel magukat nyilvános kárával a szépirodalomnak úgy, mint a közönségnek”. „Pedig - folytatja - nincs tér és mód, melyen bármely korszerű eszme, erkölcsi vagy honfiúi, erősebben bírna hatni közönségünkre, mint a szépirodalom tere... Önök azok, kiknek most ha valaha, egyesült erővel kell föllépniök a síkra, hogy azon az igazság és honérzet diadalát kivívni segítsék. Ezért felhívom önöket nemcsak a *magam*, hanem inkább a *közügy* érdekében, hogy félretéve minden mellékérdeket s netalán, mit valószínűnek nem látok, neheztelést: bontsák fel úgyis csak ideiglenesen kötött szerződésüket s kezdjék meg újra a hatást, mire erkölcsi és honfiúi tekintetben önlelkök sugallatától fölhívatva vannak, emelve *sajnosan nélkülözött* munkálataikkal a divatlapok közül bármelyiket, melynek iránya önmeggyőződésükkel összehangzik”. Mire aztán Kaján Ábel (Pákh A.) a tízek nevében kijelenti, hogy szerződésüket közmegegyezéssel felbontottnak nyilvánítja.⁵¹ Az *Életképek* következő számában már megkezdí Jókai *Sonkolyi Gergely* című elbeszélését, s egyszersmind Frankenburg azt az öröndetes hírt közli, hogy Petőfi vissza-

⁵¹ *Életképek* 1846. évf. II. 21. sz.

térvén erdélyi útjából, egyedül lapjának lesz munkatársa. Tompa a *Honderű*-ben közölte *Levél Pogány Karolinához* című szép költeményét, a miért a szerkesztő csillag alatt fejezte ki köszönetét. Lassankint valamennyien tért foglaltak és fokozott buzgalommal láttak munkához.

Petőfi nemcsak maga nem írt Vahot lapjába, de rossz néven vette, hogy Tompa is nem követte őt ez elhatározásában; s midőn Arany Jánost a *Toldi* megjelenése után Vahot a saját lapjának megnyerte, Petőfi őt is le akarta beszélni az oda való közreműködésről. Voltaképp itt kereshetjük a Petőfi és Tompa viszályának a magvát, mely a tízek társaságában, illetőleg a vázolt mellékkörülményekben fogamzott meg.

Tompát már a tízek szerződésének megkötése is alig, felbontása pedig bizonyosan nem érte Pesten, Pákhtól tudakozódott a tízek társaságának sorsáról. 1846 márczius végén vagy április elején elhagyta a fővárost, hol többé nem volt maradása. A pesti élettől nem tudott megbarátkozni, ridegnek és sivárnak találta. De az ügyvédségtől is végkép elment a kedve. Nem is neki való lett volna ez a pálya, melyet „kedély-, lélek- és jellem gyilkolónak, alacsony rabuláskodásnak, nadályszerű vérszívásnak, kofás replikázásnak” tartott.⁵² Nem tudjuk, honnan veszi Tolnai Lajos érveit, a melyekkel irodalomtörténetíróink egyhangú véleményét czáfolja e tekintetben.⁵³ Midőn Tompa Böszörményi Károlyról megtudja, hogy ügyvéd lett, sajnálattal szól pályaválasztásáról, hogy „penészes pertárakban, molyette papírhalmazok közt kell vérét sűrítene”. Ő a világért sem lépne erre a pályára. De nemcsak ezért, még inkább a vele járó izgalmak miatt nem volt egyáltalán neki való az ügyvédi foglalkozás. Azt pedig, a mit Tolnai mond, hogy a pálya mit sem határoz, szükségtelen czáfolnunk.

Tompa Pestről Miskolcra vonult, a hol már azelőtt is többször és szívesen tartózkodott. Itt lakott édes apja is második feleségével; itt lakott két testvére is: egyik „egy elnyomorodott vézna teremtés, cziradákat és virágokat festett tányérokra a miskolci porcellángyárban; a másik egy csinos barna fiú, henteslegény”.⁵⁴ Mint tanuló is gyakran megfordult itt Tompa; Miskolczon volt a nagy égés alkalmával is 1843 júliusában a innen tudósította Szemere Miklóst a szörnyű veszedelemről. Most Kovács Gábor tanárhoz szállott s itt élt pár hónapig. De a mint Miskolcra ért, újra erőt vett rajta a betegség, úgy, hogy még a tollat is alig bírta.

Azonban most nagy változás előtt állott, a mely jótékony hatással lett egészségére is. Már Pesten értesült, hogy Beje, Gömör vármegye kis községe, ő rá vetette szemét a papválasztáskor, de csak Miskolczon tudta meg a valót.⁵⁵ Dapsy Pál, az egyház felügyelője, ajánlotta mint jeles költőt, a kinek imént megjelent kötete oly ritka tetszéssel találkozott. Tompa mintegy az Isten ujját látta e meghívásban s gyorsan határozott. Új ösvény nyílt előtte, a mely sok tépelődéseinek, aggodalmainak véget vetett egyelőre.

De mielőtt papi állásába beiktatták volna, előbb még vizsgálatot kellett tennie. S mivel már 3-4 éve nem foglalkozott papi tudományokkal, arra kérte az eklézsiát, hogy vizsgálata őszre halasztassék, a mi már semmi nehézséget nem okozott. De e választás szálla volt a régi rend híveinek szemében. Tompa nem volt sem káplán, sem rektor, s így választását a régi rendszer

⁵² 1846. decz. 36-iki levele Böszörményi Károlyhoz. *Figyelő*, X. köt., 188. lap.

⁵³ Tolnai L. *Tompa Mihály költészete*, Budapest, 1878; 40-41. l.

⁵⁴ Lévay J. id. dolgozata, u. o. 2. l.

⁵⁵ Tompa a Böszörményi K.-nak 1846. márcz. 5-én írt levelében, a melyet Pestről keltezett, s a melyben már jelzi, hogy Pestet mihamarább elhagyja, egy szót sem szól a bejei választásról; nem szól a Miskolczi máj. 17-án írt levelében sem; csak a jún. 1-én írt levelében tudósítja erről barátját. Hasonlóképen a Pákhak jún. írt levelében szól arról, hogy pap lett. *Rozsnyói Híradó* 1900 évf. 24. sz.

felforgatásának tekintették. „Tisztársaim - írja Tompa később - mivelhogy én sem tanító, sem káplán nem voltam, hanem egyszerre pappá lettem, egytől-egyig dühös ellenségeim. Nekem van erőm ezekkel küzdeni, de mégis bántalmuk rossz vért csinál”.⁵⁶ A *Levél Pogány Karolinához* című költeményében nyíltan is mondja:

Pályám társai meg nem értenek,
Szívök hozzám, fagyos vagy lágymeleg.

Terhes Sámuel, a nagytudományú esperes is ellenségei közé tartozott, s a vizsgálaton sem valami sok barátságos hajlandóságot mutatott Tompa iránt.⁵⁷ De Tompa derekasan megállta a helyét. „Elkezdett faggatni, - mondja Irányi Istvánhoz 1846. szeptember 26-án írt levelében - de én élvén a gyanúperrel, előre rettenetes borzasztó módon elkészültem, s életemben soha sem láttál oly nagyszerű »levágást és lefőzést«, mint én tettem”. Felelete meglepte vizsgálóit, s a rosszakaratnak is engednie kellett.⁵⁸ Szept. 27-én, a vizsgálat után tíz nappal, elfoglalta hivatalát. „Hol a szép Gömör halmos képet ölt”, ott a kies Turóc partján van a kis Beje község, hova Tompa sok küzdelme után csendes révpartra jut. Új pályája kezdetben egészen kielégíti. Nyugalomra s egyszerű boldogságra vágyott s itt eléri:

Az én pályám szép, ámbár nem ragyog,
Én az egyszerű nép őre vagyok!
Enyém jó és balsorsának fele,
Örülök, sírok résztvevőn vele.

Nem fájlalja, hogy semmi fény és hiú ragyogás sincs pályáján „Bibliámnak és lantomnak élek - írja Arany Jánoshoz - s valahányszor szép ének üti meg fületem, a magamét elvetem s más hárfáját hallgatom.” De a humanizmus is megszólal szívében:

Az elhagyott népet mi isteni
Nevelni, oktatni, deríteni...!

Ez volt vágya s íme most betelt. A népből vette eredetét; jól ismerte a lelkes, de parlagon maradt népet, szerette és neki áldozta magát azzal a nemes elhatározással, hogy itt keresi boldogulását. Hű maradt elhatározásához és soha többé még csak halvány gondolata sem volt megválni pályájától. Csak mosolylyal fogadta Böszörményi Károlynak azt a vallomását, hogy kicsinyli neki a falusi papságot s hogy zajt és forrongást óhajt neki. Hiszen mi sem volt idegenebb Tompa jellemétől.⁵⁹

Új pályájával együtt nagy változáson megy át Tompának egész világnézete. A folytonos bizonytalanság utáni megnyugvásnak ha nem is igazi boldogsága, legalább enyhülete szállja meg lelkét. Régi ábrándjai szétfoslottak, mikor - mint mondja - meredek szirt homlokára vágyott és magasra törni, jutni lelke, arcza lánggra gyúla. Fordulóponthoz ér és számot vet az élettel. Gyakori betegeskedése már nyomot hagy kedélyén. Nem mintha fájdalmat érezne; olyan, mint a síkon futó patak: sem habja, sem mélysége. Csendes lemondásban keres vigaszt s az emlékezet fényénél vizsgálva megfutott pályájának örömeit és szenvedéseit, áldja a Gondviselést, hogy kisdud sajkája az örvények közül szerencsésen kijutott. „Csendes életemet nem adnám egy csillogó koronáért” - írja Böszörményi Károlynak.

⁵⁶ Arany Jánoshoz 1848. márcz. 2-án írt levele.

⁵⁷ Részletesen szól erről S. Szabó id. m. 19-22. l.

⁵⁸ Sárosmegyei Közlöny 1891. évf. id. h.

⁵⁹ *Figyelő*, X. köt. 187. l.

A százéves egyszerű, alacsony kis paplak fogadja magába a költőt, a ki egészen hivatásának él:

Lant és biblia, e két jó barát
Karján ringatja boldogan magát.

A nagy természet keblén háborítatlanul éli napjait. Korán, az énekes madárral kél, bejárja az illatos rétet, hallgatja a vadgalambok bűgását a fölélénkült kedélylyel kis kertjébe tér, szemügyre veszi virágait, oltogatja, öntözgeti s kűszó indáit igazgatja. Majd méhesét gondozza s ezer apró foglalkozása után magányába tér s lantját pengeti. Kedves költőit is előveszi s azon kapja magát, hogy költői álmai tündérképeket szőnek, miközben a hazavonuló nyáj méla kolompja fölveri ábrándozásaiból. Ellágyult lélekkel, kiengesztelődve sorsával hunyja le szemét csendes nyoszolyáján.

Így él Tompa a kis faluban, hívei között Az anyaegyházhoz, Bejéhez még más két kis fiók-egyház tartozik: Oldalfala és Zsór. A környék művelt családjai, a Szentmiklóssy Viktor, Szentiványi Miklós és Dapsy Pál házainál szívesen látják a költőt s büszkén emlegetik és vallják a magukénak. Élénk társalgása, kifogyhatatlan adomázó kedve, szinte drámai előadása megkedveltetik mindazokkal, a kiknek körében megfordul.

Lantja újabb, frissebb, természetesebb hangokat ad, költészete mind többet olvaszt magába egyéniségének jellemző sajátságaiból. A magány elmélkedővé, a természet eleven s folytonos szemlélete festőivé, az élet mélyebb ismerete valóságosabbá teszik költészetét, s a művészi stílnak újabb elemeivel gazdagítják. Ez időből valók a *Temetői hangok*, *Énekek*, *Harangszó*, *Őszi képek*, *Ősszel születtem*, *Árverésen*, *Falusi órák*, *Panaszkodjam talán* s néhány rövidebb dala. Új hatásokra vágyó lelke a csendes egyhangúság napjaiban is figyelemmel kíséri az emberi élet valódi vagy látszólagos ellentéteit, a melyek olykor-olykor felizgatják. Nem kerüli ez izgalmakat, mintegy szembeszáll velük, kihívja maga ellen, hogy edzze ifjú erejét „zaj s küzdelemben mint a katona”. Bátran megáll a hullámok ostromában, sőt kedve telik a harcban s nem akarja, hogy a nyugalom, az „élet- és kedély halvány moha”, egészen hatalmába kerítse.

Ez élesebb hang, e rikítóbb színek a Petőfi költészetéből áradtak gazdagon, s Tompa kétség-telenül e hatás alatt száll ki csendes nyugalomból, hogy az életharcz hullámaira vetve magát, ő is megbirkózzék a sors viszontagságaival. Hanem az ő méléző, borongó kedve hamar betelik a harci zajjal: a keserű látvány, mely egy kihalt család gonddal őrzött virágainak, imakönyvének kufár kezekre jutásával tárul elé, tova űzi őt, a természethez menekül s erővel elfordul a bántó visszasságtól. Jól esik tapasztalnia, hogy az emberek álságaiért kiengeszteli a természet nagyszerű összhangja, fényes derűje. Kivált a természet haldoklása hat reá édes-bús fájdalommal. Az enyészet látása mintha azt a gondolatot sugalná neki is, mint Petőfinek, hogy kedve s reménye idő előtt hervadni el. Bántó sejtelem izgatja, hogy elkésett örömei már csak kihűlt keblét érik. A visszaálmodott, visszasóvárgott ifjúság oly természetes és gyakori ellentétül kínálkozik az enyészetel; e miatt borul szívére méla bú, a mely tükre a haldokló természet fájdalmának. Ez az összhang annyira teljes, hogy Tompa talán egyetlen egyszer sem szemléli az enyészet képét, hogy ez a méla bú, ez a kedves fájdalom meg ne lepné szívét.

III. A délpont felé

Tompa epikai műveket ír. Arany János *Toldija*. Petőfi bejei látogatása. Végleges szakadás Tompa és Petőfi közt. Arany J. törekvése, hogy összebékítse őket. Tompa későbbi nyilatkozata. Elégedetlensége, ingerültsége. *Az Evangyéliumi szabadság s A reformatio áldásai* című cikkei. A miskolci egyházközség meghívása. Tompa betegeskedése; gräfenbergi tartózkodása; innen írt levelei. A nagy politikai átalakulás. Tompa magánya. Regéken dolgozik. Kelemérbe költözik s megnősül. Tompáné jelleme. A költő hazafi aggodalmai.

Tompa az előbbi fejezetben említett lyrai művein kívül epikai műveket is ír, sőt pályája elején a *Népregék és mondák* megjelentével írók és közönség inkább az epikusok közé sorozzák, semmint a lyrai költőkhöz.

Csak midőn 1847-ben első összegyűjtött lyrai kötete megjelenik: kezd a közönség ítélete változni, de csak annyiban, hogy Tompa műveli a lyrát is, hanem babérait inkább mint epikus költő aratja. Pedig mióta a *Nyílt levelet* megírta (1844), még inkább, mióta a családi élet boldogsága utáni méla sóhaj megzendült lantján, a mélyebben vizsgáló aligha meg nem jósolja, hogy az epikus Tompát a lyrikus háttérbe szorítja. Azonban talán Tompa maga sem sejti, hogy költészetében ily nagy lesz a változás, helyesebben: fejlődés. A *Népregék és mondák* sikere is újabb ingert ad epikai lantjának, s megírja *Szuhay Mátyását*, hosszabb elbeszéléseinek e legjelesebbjét, a mely elbeszélő tehetségének mindenha fényes tanúsága. S hogy Arany János *Toldija* mellett dicséretet nyert a Kisfaludy-társaságnál: magában véve is fontos eredmény. Vele együtt jelent meg s Garay János *Bosnyák Zsófiájával* 1847-ben. A Kisfaludy-társaság már ezt megelőzőleg tagjai közé sorozta.

Arany Jánost a *Toldi* egyszerre a legelső magyar költők közé emeli. Petőfi elragadtatással üdvözli versben és prózában, mint olyat, a kinek, míg más csak levelenkint szedi a borostyánt, egyszerre egy egész koszorút kell adni. Arany János nemcsak megkettőzteti a Petőfi és Tompa hatását, hanem az új irány vezére lesz Petőfi mellett, művei új ösvényt nyitnak költészetünkben. Tompát is magával ragadja a *Toldi* költőjének dicsősége. Még nem olvassa a művet, de már megmondja, hogy nagyon szépnek kell lennie, különben íróját mint ismeretlen embert nem halmozná el annyi dicsérettel. Mikor aztán elolvassa Tompa, bevallja, hogy az ő *Szuhay Mátyása* nyomába sem léphet a *Toldinak*. Ha tudta volna, hogy Arany János ilyen remeket küld a pályázatra: fel sem küldte volna a magáét.⁶⁰

Íme az új költői irány főképviselőinek triása; de csak ideig-óráig, mert az egyetértés hamar felbomlik. Petőfi és Tompa barátsága hidegszik a két költő egyéni természetének közeli rokonsága s egyéb mellékkörülmények miatt. Mind a kettő túlságos érzékeny és önérzetes; egyik sem akarja a maga véleményét a másiké alá rendelni. De Petőfi még kevésbbé tűri az ellenmondást, mint Tompa; ez sem szereti véka alá rejtteni saját meggyőződését s büszkén emlegeti, hogy bárkivel szemben is kimondja, a mi a lelkén van. Petőfi nem rosszakaratból, csak puszta szeszélyből vagy éppen ifjú könnyelműségből, pajzánságból nem egyszer úgy nyilatkozik barátairól, hogy a ki nem érti forrását, könnyen megharagszik reá. Tompa ingerülten visszamondja egy-egy megjegyzését vagy czélzatát. S midőn Petőfi 1847 júliusa elején néhány

⁶⁰ Arany Jánoshoz 1847. júl. 5-én írt levele.

napot Bején tölt: vitatkozásuk nem egyszer erősebbé, hevesebbé lesz. Sajátságos, hogy Tompa jelesebb költőt alig bíralt, nem mondjuk, nyilvánosan, de leveleiben sem; azonban Petőfi *Czipruslombokjáról* nagyon sok megjegyezni valója akadt, a mi Petőfinek sehogy sem tetszett. Írja is Petőfi a maga nyers tréfás hangján Arany Jánosnak: „Czivadunk, mint az Isten nyila; ismered az én szende, békeszerető, angyali természetemet; hanem ez a kapcáskodó, komisz páter Tompa mindig dühbe hoz”.

Ez a fellobbanás már sejteti a fanyarságot a két költő barátságában. Petőfi tréfás hangja keserűséget rejt. De bizonyára egyikük sem gondolja még, hogy valaha egészen is elhidegülnek egymás iránt. Sőt úgy tetszett, hogy a mint Arany Jánoshoz mind a ketten mély vonzalommal csatlakoznak, Tompa és Petőfi barátsága is újabb táplálékot nyer. Mind a kettő nyíltan kitárja keblét Arany János előtt, ki hasonló bizalommal fordul hozzájuk. Petőfi azt tervezi, hogy Tompa fogja megesküdtetni mátkájával, s Tompa örömmel dicsekszik: „Elmegyek, barátom! akkor el! Te és Jókai vőfélyek lesztek, én a pap; nem dicső dolog lenne-e ez?”

Hanem e tervből semmi sem lett. Petőfi júliusi bejei látogatásakor Tompával együtt kirándult Murány várához, hogy mind a ketten adatot szerezzenek Széchy Máriáról irandó elbeszélésökhöz, a melyre a Kisfaludy-társaság akkor tavasszal pályadíjat tűzött ki. Petőfi később e kirándulásról úgy nyilatkozott, hogy az ingerlékeny Tompa nem fojthatott el némi neheztelést szívében. „Míg én - írja Petőfi *Úti leveleiben* - a táj páratlan fönségén s a mult idők nagyszerű eszményein a legköltőibb ábránddal merengtem, addig Tompa Mihály aludt és hortyogott.” Tompa kimerültsége s újra jelentkező betegsége mindezt eléggé megmagyarázza ugyan; de Petőfi hangjának kíméletlenségét bajos volna tagadni. Mindemellett Tompa elfojtja neheztelését, s úgy látszik, hogy a két költő barátsága ingathatatlan; csupán némi félreértés támad köztük, a melyet az idő könnyen eloszlat. Azonban levelet sem Petőfi nem ír Tompának, sem viszont. Tompa tudja, hogy Petőfi duzzog reá s arra vár, hogy a hallgatást Petőfi törje meg, nem akarván úgy tűnni fel, mint a ki erőnek erejével óhajtja kiengesztelni Petőfit, noha nem tagadhatja, hogy szeretne róla hallani. Másfelől azonban büszkesége nem engedi, hogy egyenesen Petőfihez forduljon, a kit sokkal jobban szeret, sem hogy sorsa iránt közönyös lehetne.

E közben az *Életképek* szerkesztését Jókai veszi át. Úgy tervezi, hogy Arany Jánostól és Tompától minden hónapban ad lapjában egy-egy, Petőfitől két költeményt. Petőfi ekkor csak az *Életképekbe* s a győri *Hazánkba* ír, Arany János és Tompa a *Pesti Divatlapba* is. Arany János azonban a *Pesti Divatlap*tól lassankint visszavonul, de Tompa nem akarja magát teljesen az *Életképek*hez kötni, egyrészt, mivel Vahotnak is megígéri támogatását, másrészt anyagi körülményei kényszerítik is, hogy a tisztességes keresetnek minden módját felhasználja, mert régi adósságait kell törlesztgetnie s egészsége helyreállításáról kell gondoskodnia. E mellett, mint új gazdának is, sokra volt szüksége. „Én - írja Arany Jánosnak 1847. okt. 28-án - kizárólagos embere vagyok (Vahot) Imrének, és ha akarom, maradok; de én fél én-emet az *Életképek*nek adom, s ők nem elégszenek meg vele, hanem egészen kívánnak... A mit ígértem, megtartom, szószerző nem vagyok; mi kell tovább?”

Tompa úgy gondolkozik, hogy ha két lapba dolgozik, bizonyosan több anyagi haszna lesz, mint ha csak az *Életképekbe* ír. Nem sejtí, hogy Petőfi világosan kikötötte Jókával, hogy őket hármokat egyenlően fizeti, egy-egy költemény után 7 frt 30 krt. S alapjában véve igaza van. Petőfinek meg éppen az volt szálla a szemében, hogy Tompa Vahotot is támogatta. Tompa nem tudta, hogy Petőfinek azzal a tervével, hogy ők hárman csak az *Életképekbe* dolgoznak, különös célja is volt. Petőfi világosan megmondja, hogy „a népköltészet képviselőit” akarta egyesíteni az *Életképekben* és pedig azért itt, mivel ennek legtöbb olvasója van; ehhez szegődtek a kiválóbb írók és szerkesztője „egyik fő tagja a fiatal Magyarországnak”. Semmi kétségünk, hogy ha Petőfi Tompa előtt is így kifejtí az *Életképek* külön irodalmi célját, őt is

lekötheti e laphoz. Petőfi méltatlanul háborodik fel, hogy Tompa nem akarja végképen elhagyni Vahotot. Kétszínűséggel, ingatag jellemmel vádolja Tompát Arany Jánosnak 1847. augusztus 17-én írt levelében s azt mondja, hogy íranta meg kell hűlnie. Abban igaza van Petőfinek, hogy midőn az ügy áldozatot kíván, az áldozattól nem szabad visszahúzódni, mert az hitvány ember, a ki csak haszonért áll a szent zászlóhoz. De éppen itt a félreértés. Petőfi azt hiszi, hogy Tompa teljesen tájékozva van az ő céljáról, holott arról Tompa mit sem tud.

Arany János is akkor vonja vissza magát a *Pesti Divatlap*tól, midőn Petőfi világosan feltárja előtte célját. Ezért próbálja Arany János Tompát is mentetgetni, hogy nem szegheti meg a Vahotnak adott szavát és nem lehet az *Életképek* „kizárólagos” munkatársa. Egyébiránt sajnálja, hogy mindezt tőle tudja meg Petőfi. „Mindenesetre kérlek - írja hozzá Arany János 1847. szeptember 7-én - válaszd a lágyabb ítéletet, a mi lágy, az érettebb is.”

A Petőfi és Tompa közötti félreértés személyesen talán még mindig eligazítható lett volna; de az izgalmas idők könnyen termő férgé, a gyanúsítás, mely a folytonos felindulások közt hánykódó Petőfire sem téveszti hatását, teljes szakításra viszi a két költő barátságát.

Petőfi szertelenül büszke lévén népszerűségére, nehezen tűri mind a nyilvános, mind a magánúton hallott bírálatot. Igaz, hogy nem is igen akad egészen Pulszky Ferenczig és Eötvösig oly bírálóra, a ki az ő tüneményes pályáját valamennyire is megértse. Tompa is úgy ismeri Petőfit, hogy ez csak magát és Vörösmartyt hiszi valódi költőnek Arany János feltűnéseig. Ezt ugyan Tompa is rosszul tudja, de hibás meggyőződéséből nem enged. Bizonyos, hogy később Petőfi szánó mosolylyal írja Arany Jánosnak: „Meglásd, Tompát a versenyzés öli meg; ő velem akar mindenáron futtatni; adja Isten, hogy elhagyjon, de attól tartok, hogy megszakad”. Tompa fájdalmasan hallja Petőfinek e kifakadását s feltárja az egész ügyet közös jó barátjuk, Arany János előtt. Ő Adorján Boldizsárnak tett egy-két megjegyzést a Petőfi *Széchy Mária*jára, melyek aztán túlozva s tán elferdítve jutnak Petőfi fülébe. „Én - írja Tompa Arany Jánosnak 1848. február 7-én - futni akarok magam, futtatni senkivel. Azonban ha azon ügyekeztem, hogy mindig jobbat és tökéletesebbet akarok adni, ha azon gyönyörű dolgokhoz, miket Petőfi írt, hasonlólt igyekszem csinálni, futtatás: úgy igenis futtatni akarok nemcsak Petőfivel, hanem mindazokkal, kiknek csak egyetlen versét is szépnek láttam életemben.” Az egész futtatás eszméje Sárosy Gyulától ered, a ki *Két művész* című versét felolvasván egy társaságban, ezt veté utána: „Ezzel majd leütünk néhány Petőfit”.

Tompának oly vád ellen kell magát tisztáznia, melynek éppen mindég az ellenkezőjét állította. Akárhányszor egymaga szállott szembe egész társaság véleményével, hogy Petőfi lángelméjét megvédje, a íme mégis azzal vádolják Petőfi előtt, hogy Tompa őt becsmérli. Tompa végre elhatározza, hogy Petőfi előtt is tisztázza magát. Azonban Petőfi nyersen válaszol: „Hát te azt gondold, hogy én haragszom, vagy csak neheztelek is rád! Ne kapkodj ilyen magasan a levegőbe, mert megfájul a vékonyad”. Pedig Petőfi csakugyan neheztel régi barátjára. S most mégis Tompa nem akarván teljes szakításra vinni a dolgot, arra kéri Arany Jánost, hogy erről ne tegyen egy szó említést se Petőfi előtt: „Hadd aludjék el az egész nyomorult pletyka-história”. Arany János, a kinek - mint írja - nagyon fájt, hogy egyformán szeretett két jó barátja így összeháborodott, a Tompa levelét, melyben a vádak alól magát tisztázza, elküldi Petőfinek, de a forradalmi lázban élő Petőfi nem tudja türelmesen végiggondolni a félreértést s kijelenti Arany Jánosnak, hogy kár volt „más ember levelének” lemásolásával magát fárasztania. Tompa azonban nem tudta meg, hogy Arany János a hozzá intézett levelet közölte Petőfivel. „Ily eredmény után - jegyzi meg Arany János - azt vele tudatni annyi lett volna, mint őt is magamra haragítani.”

1848 tavaszán utoljára találkozott Petőfi és Tompa egymással. Tompa ekkor néhány napig Pesten időz, hogy innen Gräfenbergbe menjen; Pestre hívja Arany Jánost is, hogy vele

személyesen megismerkedhessék s kétségtelenül azt is reméli, hogy az ő jelenlétében könnyebben esik Petőfivel egymást megérteniök. De Arany János nem mozdulhat hivatalától; a főváros pedig a forradalom izgalmas napjait éli: fölötte kedvezőtlen tehát az alkalom két régi barát félreértését eloszlatni. „Ezek az emberek csodálatosak lettek - írja Tompa Szemere Miklósnak - e hazamentő óriásokkal nincs lelked, hogy okos szót válts... szédült az egész város.”⁶¹ Családi vagy irodalmi ügyekről beszélni sem lehet. Az írókra nem ismerhetni, nemzetőri ruhába öltöztek. A falusi pap nem tudja magát beletalálni e lázas napok izgalmaiba, a melyek Petőfin jobban uralkodnak, mint bárki más, s a kinek nem lehet lelki nyugalma, hogy régi barátsága emlékeit visszavarázsolja. Különben is csak futólag érintkeznek egymással. S nemhogy a neheztesítés fullánkját kiirthatnák szívökből; ellenkezőleg: az egymás iránti tartózkodásból kölcsönösen azt következtetik, hogy régi barátságuknak vége. Lévy írja, hogy Tompa vele együtt látogatta meg Petőfit Dohány-utczai lakásán; a fogadás azonban nagyon hideg volt. „Tompa azon keserű érzéssel távozott, hogy nincs abban a szívben baráti szeretet, a mely egy rég nem látott barátját így bírja fogadni.” Viszont Petőfi a miatt panaszkodik Arany Jánosnak, hogy Tompa „szívesebben mulatott holmi jött ment emberekkel”, mint ő vele. Petőfi - mint írja - szomorúan látta, hogy „barátja szemében csak egy melegebb sugár sem volt, míg együtt voltak”. De hogy Petőfi még nem gondolt ekkor sem végleges szakításra, világosan kitűnik e szavaiból: „Én őt sajnálom lelkemből, sajnálom kettősen: mint barátomat és mint költőt”. Nincs okunk kételkedni Petőfi szavainak őszinteségében; de egyszersmind azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy éppen a kölcsönös tartózkodás miatt nem tudta egyik a másikat megérteni s hajlandó volt elhúléssal gyanúsítani, holott csak egy önfeledt pillanatbeli felindulásról lehetett szó s nem a kölcsönös nagyrabecsülés megszűntéről. Azonban most már csak egyetlen szikra kellett, hogy a harag tüze lángra lobbanjon. Petőfi Tompa előtt úgy nyilatkozott e lázas napokban, hogy a hadügyministerségen kívül más hivatalt nem is vállalna el, mire Tompa gúnyos nevetésbe tört ki s Petőfi ezért sértőleg támadt rá. Elváltak egymástól s Petőfi Tompa arczképét oly helyen akasztotta fel, a hol legkevésbé szokás; a mit Tompa meghallván, hirtelen haragjában Petőfi leveleit tűzbe dobta „az irodalom pótolhatatlan veszteségére”. „Mily bűn volt és mily kár! arról nem akarok, *nem merek* beszélni” - jegyezte meg később Tompa.

Hogy a Petőfi és Tompa barátsága ennyire jutott: a kél költő egyéni természetén, az említett körülményeken s a forradalom lázas napjain kívül Tompa betegeskedése s az ebből fejlett nagyfokú ingerlékenysége is okozta. Régóta nem volt jó egészsége. Még tán gyermeki szigorú életéből, tanuló éveiből származott baja, melyből sem Bártfán, sem Pesten nem tudott végleg kigyógyulni. Köhögés, vérhányás kínozták már többször s most Bején is. Megijedt, hogy édesanyja betegségét örökölte s nem bírt bizonyos balsejtelemtől szabadulni, hogy még ifjú korában utóléri a halál. Ezért folyvást elégedetlen sorsával. Midőn Bejére telepszik, egy ideig új helyzete, irodalmi sikerei kibékítik sorsával. Anyagi szorultságát is könnyen túri: „Ördög bújon belém, ha egy falat kenyér is van a házamban” - tréfálkozik az Irányi Istvánnak írt s idézett levelében. Egyszersmind eperjesi leányismerőseikről kérdezősködően, mintegy ötlet-szerűleg arra kéri barátját, hogy szerezzen neki egy jó papnénak valót; mindössze csak e három csekélységet kívánja benne: *gazdag, szép s jó* legyen. De a magány csakhamar ólom-súlylyal nehezül kedélyére, kivált midőn a természet téli álmát aluszsza, s ő kedves foglalkozását kénytelen abbahagyni s csupán önmagával foglalkozni. Mit nem adna most, ha valami tündérmű egyszerre az eperjesi jó barátok közé varázsolná; ha egy-egy víg estét tölthetne Irányival és Kerényivel, a kiknek életkedve annyiszor földértette őt! Mennyivel boldogabb kivált Irányi, a ki „forrong, derül-borúl, társalog a nagyvilágban”. „Míg én - írja 1847. június

⁶¹ Figyelő XII kötet, 107. lap.

6-iki levelében - ezen kis nyomorult faluban csak tengek-lengek; sem örömem, sem bánatom, pedig ennél nincs rettenetesebb állapot”. Ide járul, hogy paptársai sem tudnak vele egy ideig kibékülni. Aztán ő e kellemetlenségeket kétszeresen fájlatja. Füstös szobájában - mint Arany Jánosnak panaszolja - sötét, fekete gondolatokkal vívódik; lankadtság, életútálat lepi meg. „Oda vagyok tökéletesen - írja Szemere Miklósnak 1848. márczius 19-én - lelkem, testem beteg s ha ki nem épülök, rövid időn meglátogatom Czakó collegát. Hej, Miklós! azt gondold te, én boldog vagyok! ne adjon Isten neked soha ilyen boldogságot!... Nincs kedvem semmihez, életunt vagyok mindenek felett.” Pályáját szűknek, rabságnak látja, melybe a sors bele-nyűgözte. Egy hű nő hitvesi szeretetével, a melyért régóta sóvárog, elűzhetné tépelődéseit, önmagával való elégedetlenségét; mert „saját tűzhelyünk boldogsága az csak, mit igazán boldogságnak lehet nevezni”. De nincs, a kihez lelke fonja magát s ilyet keresni sem nem mer, sem körülményei miatt nem akar. Ha ideig-óráig elmulat is a környéken lakó családoknál, hazamenve legott megszállják borús gondolatai. Még az élettől való erőszakos megválás gondolata is agyába villan. S ez önmagával üzőtt vívódása és betegeskedése növeli, táplálja. Képzetele ha zavartalanul csapong: a lelki egyensúly elvesztése iszonyát sem kerülheti el. „Voltak perczeim - írja Szemere Miklósnak 1849. márczius 23-iki levelében - melyekben tökéletes örültem hittem magam. Igazán úgy mentem, mint egy örült egy Hanéli nevezetű vén doktorhoz; mondván, hogy irtóztató állapotban vagyok, s elmondám, mit éreztem, elmosolyodott, mondván: aranyeres az úr!”⁶²

Ő maga azt hitte, hogy lép- és májdaganat kínozza, mely 1848 tavaszán ágyhoz szegezi. Ennek tulajdonítja, hogy néha minden ok nélkül izgatott, s a pessimismus egészen hatalmába keríti. A megsemmisülés gondolata, a kielégítetlenség sivár érzete megmérgezi életkedvét, a melancholia árnya borul szívére s nem tud tőle szabadulni. Ezért mondhatta róla Petőfi, hogy „ő el van veszve, malcontentos a legnagyobb mértékben, se magával, se mással nincs megelégedve”. Ilyennek látja már 1847-iki látogatásakor s ezért írja hozzá:

S te, ki annyinak vagy megnyugtatósára,
Száll-e megnyugvás lelked hullámára?
*Vesd ki, jó barátom, vesd ki ott a férget,
Mely titkon, de folyvást emészt téged belül;*
Hidd el, szép a világ, hidd el, szép az élet;
Ha vehetünk, mért ne vennénk örömeiből?

S a maga élete pályájával akarja őt lelki nyugalomra bírni, mert „rajtunk áll, hogy boldogok legyünk, csak akaratos ne legyen természetünk”.

Azonban Tompát sem a jó tanács, sem híveinek szeretete nem tudja sorsával teljesen kiengesztelni. Úgy érzi, mintha valami nagy válságon kellene átesnie; lelki elevenségét, kedélye egykori frissességét elveszítettnek hiszi, holott jó barátjai körében semmi sem mutatja betegségét. Levelei tele vannak a megáradó pessimismus sivár panaszával. „Te - írja Irányi Istvánnak 1847. június 6-án - még sem józanodál ki! Adj hálát Istenednek és kérd, hogy a sírig tartson így és hat annyit éltél, mint más; ez a lélek örök ifjúsága, midőn tested már olyan lesz, mint a repedezett fal, ez akkor is, mint a futó repkény, zöldül, virít és elfödi a repedéseket. Ne gondoldj a világgal, csak kebled belső szavának, Istenednek élj! ah, kedves barátom, ha nekem is oly kedélyt adott volna az Ég, mint neked!”⁶³

⁶² Figyelő XII kötet, 106. és 179. lap s Arany Jánoshoz 1853. október 21-én írt levele.

⁶³ Máriássy id. cikke és a *Sárosmegyei Közlöny* 1891. évfolyam id. h.

Mindemellett izgatott lelkére csendesítőleg hat két körülmény: egyik, a mely lelkeszi pályáját érinti, másik, a mely a szerelem lángját lobbantja szívébe.

A zádorfalviak ez időben választanak új papot, Batta Bálintot, a ki akkor Sárospatakon theologus volt. Az egyházkerület e választást megsemmisíti, különösen Terhes Sámuel kél ki ellene, a miből nagy vita támad. Szóval és tollal küzdenek egymás ellen a régi és új felfogás hívei; amazok a káplánrendszer mellett törnek lándzsát, emezek a szabad választás elvéért harcolnak. Tompát ugyan közvetlenül nem érinti a vita, de érzi, hogy midőn Batta választása érvényességét támadják, ő rá is céloznak. Ezért írja meg az *Evangeliumi szabadság* című cikkét,⁶⁴ a melyben a protestáns egyháznak mind a papi vagy lelki uralkodástól, mind az állami hatalomtól való függetlenségét sürgeti, másfelől pedig a tekintélyi gyámkodás békóiból való kiszabadulásért küzd, hogy a józan meggyőződés elve érvényesüljön. Kevesen értik meg Tompa célzatát, de megéri a felügyelő, Dapsy Pál, a ki újra kezdi a harcot s éppen Terhes Sámuel ellen, míg a dolog lassankint elsímul. Tompát pedig „kitüntető megkülönböztetéssel fogadják” 1847. szeptember 26-án a Vadászon tartott kerületi gyűlésen, a hol 11 paptársával együtt föl is szentelik.⁶⁵

Ugyancsak a saját lelkeszi tapasztalatai sugalják második felszólalását is, a mely *A reformáció áldásai* címmel jelent meg.⁶⁶ Azon gondolatból indul ki, hogy a protestáns vallás mennyi sok gyarló emberi hagyománytól megtisztította a mívelt emberiséget s mennyire gyarapította a családi és polgári jóllétet. S mégis hány eklézsia van, a mely hiányos fölszerelésével mintha arra vallana, hogy a protestáns hívek minderről megfeledeztek. Nem kíván fényt, pompát, csak jobb ízlést, bizonyos külső csínt. Szomorúan látja, hogy a lelki tanítók akárhány helyen nyomorognak. Nem akar ő gazdagságot, de igen, mérsékelt jóllétet, mert csak így felelhet meg a pap és tanító hivatásának. E felszólalása is hozzájárult papi hírnevének emeléséhez, a mire csakhamar fényes bizonyosság nyilvánult.

1848 elején meghalt a miskolczi egyház papja, Szathmáry József superintendens, a kit már Kazinczy Ferencz is a legjobb fejek közé sorozott. Ennek helyére választották meg Tompát és pedig majdnem egyhangúlag. Ő azonban a választást nem fogadta el részint betegeskedése miatt, részint pedig azért, mert - mint mondja - „e pályán éppen semmi érdemet nem szerzett.”⁶⁷ Része volt ez elhatározásában annak is, hogy ellene éppen olyanok korteskedtek, a kikről ezt legkevésbé gondolta volna. „Tudod-e - kérdi Szemere Miklóstól - ki korteskedett ellenem legtüzesebben? Kazinczy Gábor barátom! hanem hiszen ez úgy megyen! nincs mit várni az emberektől!”⁶⁸ Ezt is, mint az élet annyi visszásságát úgy fogja fel Tompa, mintha a sors őt kérelhetetlenül üldözőbe vette volna, ámbár még most erőt érzett keblében szembe szállni a rázúduló ellenséggel, kivált azóta, hogy szíve ismét érezni kezdte a szerelmi tüzet.

Szakál Lajosné Lévy Etelkánál látta meg Etelka neve estéjén (1847. deczember 16) a Runyán lakó Soldos Béni leányát, Emiliát, azt a szelíden mosolygó, bájos teremtet, a ki az első pillanatra megigézte. A Runyai Soldos-család a Felvidék jobbmódú köznemesi családainak egyike; ősei előkelő vármegyei tisztséget viseltek. Tompa érezte is, hogy a társadalmi felfogás akadályt gördíthet ábrándjainak megvalósulása elé; de érezte a maga értékét is, és reménye nem aludt ki többé.

⁶⁴ *Protestáns egyh. és isk. Lap* 1847. évf., 657-662. h.

⁶⁵ Mindezt részletesen elmondja S. Szabó id. m. 28-30. l.

⁶⁶ *Protestáns egyh. és isk. Lap* 1847. évf. 1703-1706 h.

⁶⁷ S. Szabó id. műve 32-34. lap.

⁶⁸ *Figyelő* XII. kötet, 106. lap.

Kétszeres oka volt hát Tompának egészsége helyrehozataláról gondoskodni s nem engedni, hogy lenyűgöző gondolatainak martalékul essék, a melyek csak súlyosbítják betegségét s kifosztják életkedvéből. Így határozza el, hogy hosszabb orvosi kezelés alá veti magát Gräfenbergben, Priessnitz gyógyításmódja szerint, a melyről annyi meglepő dolgot hallott. Összeszedte hát, a mi kis pénzecskéje volt s kölcsön is kért háromszáz forintot s 1848 április második felében útra kelt. „Piros hajnalban” hagyta el otthonát s búsan tekintett a szűk völgy-nyílás, Runya felé, búcsút intve Soldos Emiliának és szerelmével egybeolvasztva hazafiságát. Pestnek tartott, hol kevés ideig mulatott s innen folytatta útját Pozsonyon át Gräfenbergbe. Május elején ért oda s július 22-éig maradt ott. Tompa lelkiismeretesen végezte a vízkúrát, jókor kelt, jókor feküdt, pár mérföldet naponként járkált s naponként 4-5 liter vizet megivott „Oh, barátom! - írja L. Tóth Péternek - iszonyú aggodalomban vagyok, hogy nem változom-e hallá, vidrává, békává, szóval valami vízi valósággá. Mert a víznek ezen iszonyú ostromát, mely minden oldalról és alakban megtámadott, lehetetlen kibírni a jó keresztyén embernek.”⁶⁹ Priessnitz mondá, hogy a vízkúrához jellem kell. Tompa igazolva látja ez elvet; mert erős elhatározással kell bírnia, ki e kúrára szánja magát, mely 4-5 hónapnál kevesebb idő alatt semmi sikerrel sem biztat. S éppen e körülmény nem kis aggodalmat okoz neki, mert ő a rettenetes drágaságban annyi időt nem tölthet itt, noha meg van győződve a kúra jótékony hatásáról.

Arról, hogy itt dolgozzék az ember, még képzelődni is vakmerőség.⁷⁰ Idő sincs hozzá; mert a nap nagy részét vízivásban és rémítő sok járkálásban kell tölteni. Aztán Tompának kedve sincs tollhoz nyúlni; még gondolkodni is képtelen. A szép amerikai leány dicséretén kívül mindössze egy kis versben örökíti meg ittlétét; nem bízik a teljes gyógyulásban, alkalmasint igazában csak a temető gyógyítja meg.

Egyébiránt a vízkúráról s gräfenbergi tartózkodásáról részletesen megemlékszik az *Életképek*-be írt *Gräfenbergi Levelekben*.⁷¹ Többi közt szomorúan jegyzi meg, hogy a könyvtár kétezer kötete közt egyetlen magyar könyvet sem talált, noha Magyarországból számosan fölkeresik a fürdőt; Eötvös *Karthausiját* és Széchenyinek egy-két művét látta ugyan, de német fordításban. Ő ajándékozta az első magyar könyvet, Arany János *Toldiját*.

Visszasán hatott reá Enhuber őrnagy esete, a ki önkezével oltván ki életét, a katolikus egyház nem engedte a közös temetőben elhantolni. A fürdő vendégek fenn a bércezen gyönyörű helyen ástak neki sírt, s Tompa mondott halotti beszédet sírjánál, azzal igazolva kétségbeesett elhatározását s tettét, hogy rajta „sem a jóakarát, sem a tudomány nem segíthetett”, s a „testi kór évek óta nyomó súlya alatt rogyott le”.

Július 20-ikáról keltezett levelében írja, hogy pár nap mulva elbúcsúzik a fürdőtől. „Hogy valamivel jobban vagyok - mondja - az bizonyos; de hogy egészen meg nem gyógyultam, még bizonyosabb”. A vízkúra ugyan nem vesztette el hitelét előtte, csak az volt a baj, hogy kevés ideig használhatta. Prágán keresztül, hol pár napig mulatott, sietett haza felé; nem azért, hogy - mint tréfásan megjegyzi - Jellasicznak a nyakát kitekerje, hanem mivel úgy hiszi, hogy a néphez intézett minden okos szó, mint minden kar a csatában, figyelmet érdemel. „És én - írja - az okos szó apostolának ajánlkozom, mert a fegyverviseléshez, köztünk maradjon a szó, nem nagy hivatást érzek. Azonban, bár nem kötöm az ebet a karóhoz, ha szükség lesz rám, szívesen megyek”.

⁶⁹ *Protenstáns egyh. és isk. Lap* 1848. évfolyam, 1108. h.

⁷⁰ *Figyelő* XII. köt. 107-108. l.

⁷¹ Tompa I-XVII. levelet írt innen.

Sejtelve valóra vált. Szeptemberben beállott nemzetőrnek. Rimaszécsen szervezkedett a gömöri zászlóalj, hová Tompán kívül több református pap is jelentkezett. Tompa, mint tábori pap nyolcz hétig volt a seregnél, részt vett a szerencsétlen schwechati ütközetben, hol egy közvitéz temetésekor mondott gyászbeszédet, a kinek „a megvadult ló körme alatt kellett véget érnie.”

Mikor visszatért otthonába: nemzetünk élete már csak a kard élén függött. De Tompa most már nem mozdult ki falujából; egy ideig ismét betegeskedett. Távolról szemlélte a nemzet szörnyű küzdelmét, a melynek egy-egy hulláma Gömört sem kímélte. Schlick hada arra vonultában, mint „egy fosztogató csorda”, mindenéből kiélte a lakosságot. Tompának is sok kárt okozott, elvitte pénzét s ruházatát.⁷²

Lantja kevésszer szólalt meg ez időben. Feltűnő jelenség, hogy Tompa, ki nemzetünk szenvedéseit később oly mélyen átérzi, az átalakulás felé siető nemzet törekvéseit alig veszi lantjára. 1845 karácsonyán írja, hogy sajgó fájdalommal hallja a megzendülő éneket: „Legyen szabadság a raboknak”, mert az árva népre gondol. A lengyel nép szabadságának elvesztét a *Temetésben* és *A szellőben* már régebben megénekli; de 1847-ig a válság felé haladó magyar nemzet hite és reménye ihletetlenül hagyja lyráját. Azonban ez évben már *Az üres koporsóban* bátor leckét mond a mágusz szellemével a perzsa királynak, hogy az eszmék az idők karján jelennek meg, s míg a nép s a kor birkózik velük, végre is győznek. A népszabadság szózata ez, a melyet vad erőszakkal többé kioltani nem lehet. De mivel e mű csak később jelent meg, az elnyomatás korában, midőn a mágusz beszéde már a letiport szabadság szózatának tetszett, hatással ez a mű sem lehetett 1848 előtt. Kisebb-nagyobb elbeszélései közül több készen volt már ekkor, így a *Széchy Mária*, *Vámosújfalusi jegyző*, a melyet a Kisfaludy-társaságban olvasztatott fel, s ezt tekintették székfoglalójának. Megkezdte már a virágregéket is és azon regéit s elbeszéléseit, a melyek 1852-ben jelentek meg, mint *A jós festő*, *Pali története*, *A fekete ember*, *Keresztútról*, *Rétel patakja*, *A vitorlás csiga*, *A tó leánya*, stb. „Én jelenleg - írja Arany Jánosnak 1848. márczius 2-ikán - a tündérekkel vesződöm. Mythologiai dolgok lesznek, néhol emelkedettebb, másutt alantabb járó nyelven és modorban. Hogyan fog utoljára is kinézni az egész: még magam sem tudom.” Az anyag már nagyjából készen volt, csak kidolgozásra várt. Ezeken kívül csak néhány hazafias dalt írt, mint a *Nagyjaink*, 1848, *Történet*, *Előre*, *Némuljatok meg* s egy pár gúnyos kis verset *Csalánok* címmel. Egyénisége nem tudott beleolvadni a nemzet élet-halálharczába, mint a Petőfié; hanem mint Arany János, Tompa is csak magában évdött, azonban míg Arany János a hazafi aggodalomnak megható kifejezést ad a *Válság idején* című s más remekeiben: Tompa egyre várja a fordulatot, a rettentő bizonyosságot. „Rendkívüli idők, barátom - írja Szemere Miklósnak - történelmi kor, s ki tudna most másról aggódni, mint a haza sorsáról?” Múzsája - mint Szász Károly találóan mondja - nem a vihardar volt, mely az elemek csatájában érzi jól magát; Tompának csendes enyhely kellett, mint az ereszi fecskének, vagy az erdő méla borongása, mint a csalogánynak.

A szerelem heve sem fakasztotta dalra, míg csak remény s kétség közt vívódott, míg csak képzeletben építhette családi fészket. A kihívó dac, a sorssal szembeszállni akaró bátor elhatározás, az akadályok merész lebirkóztatása nem volt meg jellemében. Csak a málázó merengés hangja szólal meg lantján: ki vezérli őt arra az ösvényre, a melyen a családi élet tűzhelyét megrakhatja?... Végre elsimulnak az akadályok, s eszményképét a magáénak mondhatja. 1849 május 1-én vezeti oltár elé Soldos Emiliát Runyán; Szabó István, az ottani pap adja reájok az egyházi áldást.⁷³ Boldogsága immár teljes. Mért tudna még epedni: hisz feleségében mindent

⁷² *Figyelő* XII. köt. 180-181. l.

⁷³ S. Szabó id. m. 40. l.

feltalál. „Csak mezei virág - írja Szemere Miklósnak - ez az én virágom, egyszerű, galambszelíd kedély, húszéves korral, tizenötéves arcczal... A mennyire házas ember boldog lehet, boldog vagyok minden tekintetben”.⁷⁴ A maga számára pedig következőleg festi le hitvese jellemét: „Lélek vagy, melyet nem lát senki, csak hatását ismeri... Nem annyira szellemes, hogy a nő veszszen el, de nem is annyira asszony, hogy a szellem hiányozzék. Nem tudta a világ, hogy élsz. Nem mutatsz semmit. Boldog voltam, hogy nem irigyelnek tőlem. Kavicsnak látszol s gyémánt vagy. Egyszerűség, olcsó tisztaság. Az illatos virágok még fonnyadva sem veszítik el illatjukat. A szív veréséhez hasonlítasz... Nem emancipált nő: asszony, ki estve-reggel imádkozni szokott. Hiú álmok nem tették előtted becstelenné a valót”.

Tompáné valódi őrangyala férjének. Mint nő bájos, kedves teremtés; világoskék szemeiben visszatükröződött szíve nemessége s mély érzelme. Mint hitves nem ismer többé más világot a saját családi tűzhelyén kívül, a melynek melege betölti egész valóját. Az érte hevülő szív minden dobbanása visszhangot kelt keblében. Érti, hogy a Gondviselés oly férfiú oldala mellé rendelte, a ki az élet visszasságait nem bírja türelemmel szemlélni, s a ki a boldogság mámorában is attól fél, hogy a pillanatnyi örömet csakhamar fájdalom követi: tehát az ő feladata megédesíteni a fájdalmat, elűzni férje homlokáról a sötét felhőket. A mit Tompa ifjú ábrándjaiban a nőről és hitvesről mint eszményképet alkotott, mind feltalálta áldott lelkű neijében.

Tompa ifjú nejét már nem a bejei, hanem a keleméri otthonába viszi. Bejéről 1849 április végén költözik el új állomására s április 22-ikén köszönt be.⁷⁵ Kelemér a Sajóra nyíló völgy közepén pár órányira fekszik Putnoktól. Jövedelmesebb lelkészi állomás, mint a bejei; mert a míg Bején a földön kívül csak 28 köböl gabona volt Tompa fizetése, Keleméren 80 köböl. Ezen kívül a mi a költőt annyira érdekli, van szép szilvása, árnyékos gypágya.⁷⁶ Hanem a lakása annál szegényesebb, a melyet vidám humorral örökít meg *Az én lakásom* című költeményében, mint szemtanúk mondják, a valósághoz elég híven. Azonban az ifjú szívek egymásért égő szerelme a rozoga lakot is megszépíti. Szívesen tűrik az új gazdasággal járó sok kényelmetlenséget is, hisz a boldogság verőfénye ragyog felettök. A kertet valóságos kis paradicsommá varázsolják. Gyönyörű virágok díszítik, közbe üde gypágyak, árnyékos cserjék, hol a költő délutánjait oly kedvére tölti. Ő maga ássa, kapálja földjét, rendezi a virágágyakat, oltogatja, párosítja virágait. Neje hűségesen megosztja vele e kedves gondot, s egyik a másikán túl akar tenni e kis kert ápolásában.

Azonban ez idylli foglalkozás mellett komolyabb gondok is nehezülnek az ifjú házaspár vállaira. A keleméri egyház népe nem igen szívesen fizeti tartozását; Tompa a magából fedezi a kisebb kiadásokat, míg aztán szép szerével, de hathatós eszközökkel megmutatja a felügyelőnek s esküdteknek, hogy ily módon az egyházat tisztességesen fenntartani nem lehet. El is határozza az egyház, hogy a szégyenletes állapotokon segíteni fog. S valóban nem sokára építeni is kezdik a megfelelő lelkézlakást, egyszersmind a bekövetkező tagosításkor a lelkész földjét egész telekre egészítik ki. Meggyűlik a baja Tompának a tüzelőfa miatt is; nem kapja meg a járandóságát. 1848 előtt a jobbágyok az uraságok erdejéből szállították a papnak a fát; de most az uraságok ezt nem engedték. Tompa az esperest, Terhes Sámuel is megkeresi panaszával, kérve, hogy igazítsa el ezt az ügyet, különben - mint kesernyész humorral írja - „vagy szalma mellett kell a nyomorú papnének megfőzni a lencsét vagy tiszteletes uramnak baltácskával s kötéllel a cserjére ballagni száraz gallyért”. E kérésnek meg is lett a foganata. A

⁷⁴ Figyelő XII. köt. 181. l.

⁷⁵ S. Szabó id. m. 38. l.

⁷⁶ Figyelő XIX. köt. 341. l.

tolvajnak bizonyult egyházi is sokban megkárosította az új családot s Tompa kénytelen volt még az első év őszén elmozdítani szolgálatából.⁷⁷

De az élet ilyenmő bajait most még könnyen elviseli a költő. Hitvese gondban és örömben osztozik vele, s a jövő reményein csüngve, kiengesztelődnek sorsukkal. E mellett a környékbeli előkelő családokkal, a Vadnay, Putnoki, Diószegi és Hámos-családokkal sok víg estét töltenek együtt. Tompa szívesen látott vendég e családoknál, valamint a közeli széki pusztán lakó Recsky Benedeknél is, a ki művelt és ügyes gazda volt és „csüggedetlen szorgalmával a nem épen kedvező földet jövedelmező, szép és kényelmes Tusculanummá varázsolta”. Az ő emlékét örökíti meg Tompa a *Széki pusztán* című művében. Hasonlóan meghitt barátság fűzi Tompát a Putnokon lakó Pásztor Sándorhoz is, e nőtlen, vidorlelkű gazdához, a ki mindig kész a bohóságra, mulatozásra. Bár idősebb Tompánál, szíve mindvégig ifjú marad, élő például, hogy „nem években áll a vénség”. Hozzá írja a költő *Öreg barátomhoz* és *Sándor bácsi* című költeményeit. Később a költő, élete vége felé, tőle vette meg azt a kis házat is Putnokon, a hová özvegye vonult az ő halála után.

Azonban sem a családi fészek boldogsága, sem a jó barátok vonzalma nem tudta a hazafi szív aggodalmait eloszlatni, midőn a tornyosuló zimankós felhők végenyészettel fenyegették a magyart.

⁷⁷ *Figyelő* I. köt. 371. l. és S. Szabó id. m. 41-43. l.

IV. Az allegória korszaka

Nemzetünk politikai állapota a világosi katastropha után; a nagy válság hatása. A közélet dermedtségének megtörése. Nagy Ignác és a *Hölgyfutár*. Szilágyi Sándor vállalatai. Tompa első buzdító szózata. Gyula Pál első bírálatai. Tompa balsejtelmei. *A gólyához*; a *Pusztán*. Irodalmunk állapota. A tehetségtelen írók elhatalmasodása. Arany János: *Vojtina levelei*. Tompa *Válasza*. A „kis nyilas”. Tompa a regéket írja. Zaklattatásai; folytonos izgalmai. Kassán vizsgálati fogságban. Megszabadul, de sokáig felügyelet alatt van. Az allegóriára való hajlama; mély melancholiája. Legfőbb allegóriainak eszméje. A kényuralom rendszere bomladozik. A nemzet hangulatának változása. Tompa újabb allegóriái. A kiegyezés küszöbén. Az allegóriák fontossága.

Az élet-halálharcz véget ér; a világosi katastropha mély gyászba borítja nemzetünket. S a miért egy emberöltőn át annyi hittel és lelkesedéssel küzdött a magyar, a miért egész erejét kockára vetette, mind az elveszni látszik. Nem menti meg bámulatos hősisége s önfeláldozása. Két hatalom tiporja le hazánkat, s az osztrák kormány elbizakodott bosszúja fojtja el közszellemünket. A merész remények, felcsigázott vágyak vasbékóba szorulnak. A kik nemzetünket az isszonyú küzdelembe vitték, külföldön bujdosnak, bitófán függnék vagy nehéz bilincsben sínylődnék. A rémuralom bosszúzó keze mindenkit utólér, a ki a nemzeti ügynek szóval vagy fegyverrel bátrabb védője volt. A roppant erőfeszítés lángját a kétségbeesésig fokozódó fájdalom temeti el. Síri csend az országban. Ki merné ez órákban vígasztaló szavát felemelni, hogy a nemzet büszke gyászát sértse, izzó gyűlöletet enyhítse, visszafojtott dühét engesztelje? A végpusztulás örvényébe hullt nemzet bánattal révedez a mult dicsőségén, fényes győzelmein, a melyek egész Európát csodálatra bírták, de azért magára hagyta a magyart. S „lőn éj; gonosz, vak... Elestünk, mint a zsibbadott tag!”

Más nemzetet is ért katastropha, de a gőgös elnyomó kéz csapásait nem voltak kénytelenek évekig érezni. Jellemök szívósságában s ősi intézményeik ellenálló erejében megtalálták a jövő reményét. Nemzetünk sokáig érzi az elnyomás kegyetlen bosszúját és bár jellemének a szívóssága nem hiányzik, s a közös fájdalom szorosabban egyesíti, mint valaha: eltiprott politikai intézményeiből nem meríthet erőt a felszabadulásra, s így nyilvánvaló lesz, hogy az idegen hatalommal szemben csak szenvedőleges ellenállásban kereshet enyhületet. Füstölő romjainkon még sajog a szív, de már úgy megszokja a fájdalmat, hogy nem is akar tőle szabadulni. A közélet súlyedtsége visszafojt minden törekvést, hogy a romokat eltakarítsuk s nem annyira a meg-megújuló szenvedések, mint inkább a nagy veszteség keserű tudata tartja ébren a hazafi aggodalmait. De a multba visszaszálló képzelet hova-tovább hitet keres, a mely kiemelje az örvényből s a jövőért újra küzdeni lelkesítse.

A nagy válságok minden nemzet életében új korszak alapjait szokták lerakni, s vagy a teljes bukást vagy a jobb létet készítik elő. Az ellenséggel szembe állított erőnk, a szenvedésben mutatott türelmünk nemcsak fölébreszti, hanem fokozza is az annyi drága vérrrel oltalmazott honi hantokhoz való ragaszkodásunkat. A hazaszeretet folyvást viraszt, hogy új fejlődés útjait egyengesse, s a mint történelmünk folyamán annyszor, most is az egyedül lehetséges téren, az irodalomban nyilatkozik. Innen indul ki az új életre keltő mozgalom, hogy eltakarva a hősök sírjait, az azokból kivillanó eszme erejével alapozza meg jövőnket. Bár a rémuralom kezdetével elhallgatnak íróink és szerteszét bujdosnak a hazában, mint Vörösmarty és Bajza,

börtönben szenvednek, mint Czuczor, remegnek a titkos feladóktól, mint Arany János: lassanként mégis lanthoz nyúlnak, noha félve és balsejtelemtől kínozza.

Két ifjú vállalkozó író kísérli meg a közélet dermedtségét megtörni: Nagy Ignác és Szilágyi Sándor. Amaz 1849 őszén megindítja a *Hölgyfutárt*, az első szépirodalmi lapot a szabadságharc után s leginkább a fiatal, névtelen költőket toborozza maga köré. Úgy véli, hogy a jobbak elvonultával, a szárnypróbálgatókat is a közönség elé vezetheti, csak a súlyedt közszellem jegét bármi eszközzel is megtörje. S bárha jobbaink éppen a tehetségtelen ifjak térfoglalása miatt elfordulnak is a *Hölgyfutártól*: azt az érdemét nem tagadhatják, hogy a síri csendben először próbálja a közönség fogékonyságát fölgerjeszteni. Igaz, mint egyik nagy költőnk írja: „Inkább semmi irodalom, mint oly botrányosan infámis;” de már e felriadás is az élet jele.

A *Hölgyfutárral* szemben Szilágyi Sándor sorakoztatja költőinket, régieket és újakat, a kik részint álnév, részint nevük kezdőbetűi alá rejtőznek, a *Forradalmi Emléklapok* köré. Itt szólal meg Arany János, Jókai, Pákh, Bérczy, Gyulai, Szász Károly, Lévy. Itt szólal meg Tompa is *A madár fiaihoz* című allegóriájában, visszavarázsolva az elfeledt dalt, a melyet költőink egykor énekeltek, lelkesítve a jövőért s erősítve az ősi szent örökhöz való hűséget, a melyet sem a nagy vihar, sem a fagyasztó tél ki nem irthat a szívekből:

Legyen a dal fájdalmas, merengő,
Fiaim, csak énekeljetek!

Mindenki megérti az anyamadar buzdító szavát, de a mély bánatból olyan nehéz még a felocsúdás. Hisz ez a szentelt fájdalom a nemzet egyetlen büszkesége. Költőink érzik, hogy minden hangjuk egy-egy jajkiáltása az eltiport nemzetnek, egy-egy kétségbeesett kacaja a bosszút lihegő szívnek, vagy szilaj átok az elnyomókra.

Azonban Tompa buzdító szózata még sem a pusztában kiáltó szózat. Gyulai felel rá prózában ugyan, de szokatlan erélylyel, metsző gúnynyal ostorozva a tétlenséget, a férfiatlan évődést, a közönybe temetkező nemzetet. „Csak vesztegeljünk tétlenül, - írja - hallgassunk mélyen és sóhajtsunk szomorúan: haldoklunk! majd lesznek mások helyettünk s fel is fognak sóhajítani, csak hogy gúnyosan s egy szóval többet: már meghaltatok... Vagy azt akarjátok megbizonyítani, hogy nem életrevaló, más téren kifejtett ereje csak láz volt, mely arczára pirosságot hazudott, de romlott vért s elgyöngült idegeket rejte s most a láz és érvágás multával a halál előjelei mutatkoznak. A figyelmes vizsgáló nem ezt fogja látni. Gyermeküket látand anyjuk betegágya körül, kik restek orvosért szaladni, könnyelműek virasztani éjjelein s elég kegyetlenek be nem kötözni sebeit”.⁷⁸

Ámde a rémuralom bosszúja nem ismer határt. A leigázott nemzet nem egykönnyen tudja tekintetét a romokról, a vértanúk sírjáról elfordítani. S a költők, mint a lázbeteg, a multon révedezve csak elfojtott sóhajaikkal sejtetik a keblökben viharzó fájdalmat. Tompa is elveszti reményét, a nemzet halálán tépelődik, s felriad ajkán a kétségbeesés jajkiáltása:

----- pusztulunk, veszünk,
Mint oldott kéve, széthull nemzetünk...!

A kikelet, csalárd napsugár, síró patak, a zöld mező csak hazudják az életet, a mely meg van fagyva, a tó vértől áradt, a toronytetőkön tüzes üszkők füstölögnek. A pirító szégyen s kínzó önvád mily erővel tör ki a gólyának adott e rettentő izenetben:

⁷⁸ *Pesti Röpirvek*, 1850. 91. l.

----- gyalázat reánk!
Nem elég, hogy mint tölgy, kiváogatánk;
A kidült fában őrlő szű lakik...
A honfi honfira vádaskodik.

Mintha a költő maga is megsokálná a nemzet elaljasodását, el akarja fedni a romlás jeleit, hogy a ki távol sír a nemzeten, meg ne utálja végkép.⁷⁹

A *gólyához* című, két ország szívéhez szóló elegiát nyomon követte a kétségbeesésnek még merészebb és erősebben zokogó hangja a *Pusztában*, a melynél szilajabb fájdalom soha sem rezdült meg Tompa húrjain. Nem csoda, hogy sokáig a Petőfiének tartották. A haldokló nemzettel üzőtt kegyetlen bosszú, mely a népek koldussöpredékét telepíti a magyar földre, izzó haragra gerjeszti a költőt, a ki a szelíd merengésből harsogó pathosba csap, kitör belőle a visszafojtott szenvedély, de féktelen haragját ismét ellágyuló fájdalomba temeti:

Oh mind ez úgy fáj a magyarnak...!
S ha ajka ne talán
Egy-két nótán enyhíti kínját:
Megütköznek dalán...
A sebzett vad a rengetegben
Kínjának hangot ad:
S magát az elnyomott magyarnak
Kisírni sem szabad!

Tompa e két művének rendkívüli hatása volt, noha a másodikat jó ideig csak kéziratban olvashatták. Még a bujdosók is együtt sírtak, zokogtak a költővel, a ki azonban többé nem meri nyíltan hirdetni a nemzet halálát, mintha maga is megrettent volna a gondolattól, hogy balsejtelve oly könnyen valóra válhatik. Oly mélyen érzi a gyászt, hogy az egész egyéniségét lenyűgözi. Ez irtóztató idő - írja Szemere Miklósnak - megmérgezi a kedélyt, s nincs is a becsületes, gondolkodni szerető embernek élete. Ha azt hallja, hogy a bujdosók között sincs egyetértés; hogy nem szűnnek meg „egymást marni, gyanúsítani”, keserűen kifakad, hogy „özüvöz kellene ennek az alávaló fajnak”.⁸⁰ A *Pesti Napló* és *Budapesti Hírlap* köré csoportosult két politikai párt a költő szemében csak a jövőnk iránt felcsillámló reményt fogyasztja, és senki sem ítéli el a két pártot erősebben Tompánál. Nem felszaggatni kell a még be sem hegedt sebet, hanem orvoslásáról gondoskodni; a közelmúlt tévedéseinek feszegetése pedig csak a hazafi bánatot neveli.

De nemcsak politikai életünk sivársága tölti el a költőt aggodalommal, egy ideig nincs hite az irodalomban sem. „Nemzetiségünk s irodalmunk meg fog halni! - sóhajt fel Szemere Miklós-hoz 1851. április 13-dikán írt levelében - borzasztó a gondolat, de úgy lesz. Nekem legalább ilyen sejtelseim vannak a szomorú jelekből, melyeket látok”. Szellemi életükből kiszakítottak mintegy harmincz évet. Most már nem hírért, dicsőségért, még kevésbé anyagi haszonért, csak „a magyar betű kedvéért” kell a tollat forgatni. Kazinczy korába hanyatlik vissza irodalmunk; de azért a nyomorult pártoskodás itt is gonoszul üzi játékait. „Sajnos - írja

⁷⁹ A szájhagyomány azt tartja, hogy Tompa az 1850. év tavaszán egyik rokonánál, Losonczy Ábráhámnál látogatóban lévén az Ózd melletti Susán, a mint az udvaron egy terebélyes vadgesztenyefa alatt üldögélve a rémuralom kegyetlenségeiről beszélgettek, egyszerre csak a csűr tetején álldogáló gólya el kezdett kelepelni. A bánatos költőt megkapta a gólya hangja, s tán e pillanatban született meg benne hozzá írt remekének alapgondolata. L. Kéki L. id. m. 99. l.

⁸⁰ *Figyelő* XII. köt. 185. l.

Szilágyi Sándornak 1850. július 1-ei levelében⁸¹ - hogy mindig magyar marja a magyart, mi a régi jó időkbe még megfejtethető vala, de most csakugyan igen rút dolog”.

A míg Szilágyi Sándor bámulatos leleményességgel és szívósággal indítja meg betiltott lapjainak folytatását, Tompa hűséges munkatársa marad, bízva a sikerben, hogy a legjobb magyar íróktól támogatott lapot előbb-utóbb felvirágoztatja az erősbülő részvét. Annál szomorúbban hallja a *Magyar Emléklapok* betiltását, a mi íróinkra is nagy csapás, mert úgy szólván az egyetlen térről is leszorítja őket a censura. S ámbár Szilágyi Sándor ismét feltámasztja lapját: Tompában még jobban meginog a hit irodalmunk jövője iránt. Bántja a verseny, az újabbnál újabb felhívás, melyekben „az irodalom rángatódzását, végvonaglását” szemléli. „Ez a mi irodalmunk, barátom - írja Szemere Miklósnak - én úgy látom, már nem is él, nem is existál; csak ámítjuk magunkat e szóval: *magyar irodalom*”. Hiába töri magát a szerkesztő, ha áldozatra kész közönség nincs, az pedig nincs. Csak az Isten menthet meg bennünket a végenyészettől.

Másfelől azonban bántja Tompát a tehetségtelen ifjú írók elszaporodása is, a kik felhasználva a jobbak hallgatását, halomszámra öntik a verset. Az irodalom méltóságát látja megalázva annyira, hogy ő maga szinte szívesen elvonulna az irodalmi térről, ha a nemzetiség eszméje nem tartaná. „Nem nagy öröm - írja Szilágyi Sándornak 1850. október 22-dikén - azon csürhe nép közt élni, melylyel az újabb időben kegyetek (szerkesztők) az irodalmat ellepték. Fáj az ember lelke, ha látja, hogy minden mezítlábos kamasz otthon érzi magát a szépirodalom terén s confidens impertinentiával akar ott helyet foglalni oly nyomorú silányságokkal, minőket 1817-ben írtak a *magyar társaságokba* összeállott syntaxista gyerekek. Különösen teremtettek önök néhány úgy nevezett poétát! meggazdagították a költői irodalmat néhány szekér verssel, olyannal, hogy mindkettőért az Isten legyen, ha lehet irgalmas kegyeteknek, tisztelt barátom!” S örömmel látja, hogy Gyulai a *Pesti Röpirvekben* élesen rájuk támad. „Különösen örülök - írja - annak a nyilas embernek (t. i. Gyulainak, a ki nyíljegy alatt kezdett ellenök harcolni) az őszinte kritikáért. Én nem tudnám ily szenvedély és rúgás-vágás nélkül kimondani a leplezetlen igazságot. Csak hadd folytassa!”

Arany János a *Vojtina leveleivel* akarta e tehetségtelen hadat elriasztani az irodalom mezejéről, s Tompa gúnyosan pártját fogta, hogy a támadás annál hathatósabb legyen. Nevetve emlegette a Vojtinától hangoztatott szabályokat, e korlátokat, a melyeken oly könnyen átugrik a divatos költő, ha „meglepi a verscsinálás ragálya”. Őt nem köti a mérték, rím, szerkezet törvénye. S bíz azzal csak az időt lopja Vojtina, hogy társait oktatni akarja; majd meglátja, hogy csak borsót hány a falra:

Te csak folytasd tudós leczkéidet,
De azt, ha mondom, bátran elhihedd:
Hogy egy betűt sem tanulok belőlök,
Hanem eztán is csak *szabadon költök*.

Azonban Tompa nem adta ki e *Választ*, a minek az lehetett egyik oka, hogy Gyulai a *Hölgyfutár* füzefapoétáit bírálván, közéjük sorozta Rém Eleket is, ez pedig Tompa álneve volt a *Hölgyfutárban* megjelent költeményei alatt. „Ti engem - írja Szilágyi Sándornak erre vonatkozólag 1850. november 6-dikán - jól elpáholtok saját kezemmel, mert a füzefapoétának mondott Rém Elek (KelEméR) csontostúl bőristúl én vagyok. Azonban hagyján! Csak az ott előszámlált collega uraknak használna a szappanos víz, mit alig hiszek.” Tompa nem nehezelt e felsülésért, sőt éppen mulatságosnak találta: csak az nem tetszett neki, hogy Tóth

⁸¹ Kiadatlan, a M. N. Múzeum könyvtárában.

Kálmán neve kimaradt a megrovottaké közül; pedig őt Tompa semmivel sem tartotta külön tehetségnek, mint a felsoroltak akármelyikét, sőt „veszedelmesebb annyiban, hogy míg azok nyolcz sort írnak, ez nyolczvanat, vagy pláne nyolczszázat”. De hiába, a pajtáskodástól az ember nem lehet ment; pedig a szerkesztőnek nem volna szabad különböző mértékkel mérni munkatársai közt. Szerinte szigorú mértékkel kell összeválogatni a lap tartalmát, s a mi az egységet rontja, vagy a lap hangjával nem egyez, irgalom nélkül el kell dobni. Ezért becsüli Gyulainak bíráló tollát. „A nyilas embert - írja Szilágyi Sándornak idézett levelében - köszöntöm, bár becsüljön engem, vagy valóban fűzfapoétának nézzen, köszöntöm; folytassa, a mit elkezdett, az egész magyar irodalom rossz poétái ellen, s ez a kis confusio teljességgel meg ne hökkentse”. A nemzet közszelleme, az irodalom méltósága nevében óhajtja a szigorú, de igazságos bírálatot. S ámbár sokszor reményvesztve emlegeti az irodalom hanyatlását, a hivatatlan sereget annál kevésbé tudja túrni, minél bizonyosabbnak hiszi, hogy éppen e miatt nem gerjed a közönség nagyobb részvétre s fogékonyságra a valódi költők iránt sem. „Ha az Isten fiáé is a silányság - írja Szilágyi Sándornak - tekintet és komaság nélkül ütni kell, hadd tisztuljon az irodalom. Én nem hiszem ügyünket oly koldusállapokra jutottnak, hogy minden lábatlankodó ember idétlen szüleményeit simogatni s babusgatni kelljen, mert különben vége a magyar irodalomnak!” Egyszersmind azt tanácsolja a szerkesztőnek, hogy becsülje meg derék munkatársa bíráló tollát.

A nemzeti szellem hanyatlását, a súlyedt közállapotot s a tehetségtelen írók rugaszkodásait később sem tudja heves gúny nélkül szemlélni, a míg lassanként bele nem fásul e vigasztalan sorsba s inkább a közönség ízléstelenségét ostromozza. „Az irodalom felemelkedése felőli reményt - írja Léwaynak 1852. nov. 20-dikán - én régen aludni küldtem, s bosszankodásom e hallatlan nyegleség s e rühes óriások vakaródzásán indifferentismusba ment által. Én sem hangot a hang ellen, sem polemiát nem indítványozok magam részéről; mert az első alig van hatalmamban, másik semmiesetre sincs kedvemben”. Hogy miért nincs hatalmában a gúny fegyverével ellenük kiszállani vagy a hazafi feljajdulásával őket elriasztani: alább érintendő zaklattatásai eléggé magyarázzák. S hogy tollharczra keljen velük: az irodalom méltóságáról alkotott felfogása tiltja. Mert ha - úgy mond - a jobb írók figyelmükre méltatják, még fontosságot adnak e csürhe népnek, a mely belekapaszkodik a sajtóba, holott a jobbak a sajtóval nincsenek szoros kapcsolatban. E vélemény egészen Tompára vall, a ki a kritika igazi értékét később alig tudja felfogni. „Vagy tesznek szerencsét e szerencsétlenek, - mondja - vagy nem; ha igen, olyan közönség nem érdemli a jobbak szavát, melyet ilyen fráterkék is érdekelni tudnak; ha nem: maguktól elhullanak, s nincs szükség légyecsapóra”. Ha az irodalom veszni tért: néhány ember meg nem mentheti. Ezért a kiadókat épp úgy okolja, mint az írókat s a közönséget. „A fenének kellene már egyszer - fakad ki dühösen Léwayhoz 1854. május 5-dikén írt soraiban - vagy minket írókat, vagy a mi kiadóinkat megenni! legalább vége lenne vagy így, vagy úgy a scandalumnak”. Gúnykaczajba tör ki, midőn minduntalan olvassa, hogy a költők műveit *leszállított áron* hirdetik; hogy még a foldozó varga is könnyebben túladhát portékáján, mint a magyar költő a maga versein. Arany János is e hasonlatból indul ki az *Írószobám* szelíd humorában, midőn ugyancsak a közönség részvétlenségét panaszolja.

Mind e mellett az utóbbi években, mióta Tompa nyugodtabb életet élt, sokat dolgozott. 1850 végére már készen vannak regéi és beszélei, sőt a virágregék is, a melyekből mutatványt is közöl, mint a *Tengerszem*, *Huszárkaland*, *Az ibolya álmai* stb. És ha egy-egy keserűbb pillanatában emlegeti is, hogy visszavonul az irodalmi térről, ő maga sem hisz elhatározásában. Néha hetekig nem küld semmit a lapoknak, de azért ritkán pihen a tolla. Hanem annyi igaz, hogy mivel - mint írja - korszerű eszméket nem lehet az idők szigorú viszonyai miatt a közönség elé vinni: az előbb nyíltan kifejezett honfi bánatát iparkodott a censura vizsga szemei elől elrejtetni, kivált miután a hadi törvénytörések zaklattásai erős próbára tették.

Mintha csak *A gólyához* című művében előre vetette volna árnyékát a vádaskodás rút bűne. Őt is figyelemmel kísérte a rémuralom kormánya, s részint mint a *Népbarátja* egykori munkatársát, részint mint a szabadságharcz tábori papját, leginkább pedig, mint olyan költőt, a ki nyíltan hirdette a nemzet halálát s oly égető könnyeket fakasztott a nemzet szeméből: hadi törvényszék elé idézte. Irományait, virágregéinek majdnem kész kéziratát, leveleit már 1852 májusában lefoglalták s lepecsételték. Ennek még nem valami nagy fontosságot tulajdonított a költő, hisz - mint Arany Jánosnak írta - ő politikával nem foglalkozott: „semmi nagy história nem lehet, de mégis kellemetlen állapot”. Hanem midőn július 6-dikán a kassai hadi törvényszék elé idézik: nagyon megijed. Sok szomorú példa van előtte. Néhány nap mulva már útban van Kassa felé, ezer aggodalomtól kínozza.⁸² Mielőtt útra kél: Szilágyi Sándorhoz fordul, kérve, hogy tegyen meg érdekében mindent, a mit tud. „Neked - mondja - tán kötelességed is volna valamit munkálni, mert többnyire te adtad ki azon költeményeket, melyekért hadi törvényszék elé állíttatom. Ezek közt leginkább terhel a *Gólya*, mint ezt a felsőbb parancsoltatban saját szemeimmel olvastam. Azért rajta, Sándor öcsém, most segíts, ha valaha! Választ hiába írsz, én már akkor Isten tudja *hol* és *hogyan* leszek”. Ekkor hat hétig tartják Kassán vizsgálati fogságban a régi *Fekete sas* fogadóban, a melyet ekkor politikai fogházzá alakítottak át. Tompa itt szabadon érintkezhetett fogolytársaival, látogatókat fogadhatott s engedélyvel a városba is kijárhatott. Július 10-dikén jelent meg a hadi törvényszék előtt, ügyét azonban egyelőre nem tárgyalták. Az aggódó költőt egyik lelkész barátja, Ujfalussy Endre (Irányi István közvetítésével) megvigasztalhatta; ő tudniillik a kerületi parancsnoktól, Dossen tábornoktól, úgy értesült, hogy a költő irományai közt semmi terhelőt nem találtak. Csak az ötödik hét elteltével hallgatják ki s adják tudtára hogy míg vallomása Bécset megjárja, haza mehet. „Így én - írja Szemere Miklósnak 1852. október 1-jéről - megszabadultam-e, vagy csupán itthon vagyok, nem tudom Annyi bizonyos, hogy irományaim oda vannak, talán ott is vesznek”. Különösen virágregéi miatt aggódik. „Képzelheted - folytatja - minő érzékenyen fog ez a veszteség találni. Most is csökken már a kedvem, akkor pedig bizonyosan határozottan földhöz ütöm a tollat”. Kétség és aggodás közt várja ügyének jobbra fordultát s beteges állapotban hagyott nejéhez siet vissza. Szép hegedűszóban - írja keserű humorral Lévainak - annyit adtak tudtára, hogy jó lesz nem írogatni.

A következő telet folytonos izgalom közt éli s még több aggodalom és töprengés kísérik, midőn tavasszal ismét Kassára kell mennie. Már január végén megkapja az idézést s attól fél, hogy házkutatást tartanak nála. „Nálunk és nálam ismét tűz akar kiütni - írja képletesen Arany Jánosnak. - Igazán az ember nem lehet elég óvatos ilyen szeles időben, a minő most jár”. Február elején tehát ismét Kassán van Tompa s újra sürgeti Szilágyi Sándort: segítsen rajta, küldje el neki a censura engedélyét, vagy még inkább az *Emléklapok*ért a felmentő ítéletet a haditörvényszék jegyzőkönyvéből. Felette aggasztja az a hír is, a melyet Kassán hall, hogy a kormány az elmarasztalt papokat megfosztja hivataluktól, bár káplánok ismét lehetnek s a császár engedélyével ismét nyerhetnek papi képesítést. Már rendelkezik is Hanvay Károly barátjánál, hogy ha őt csakugyan megfosztanák: mikép vonal Runyára „koldús családjával”. Nyugtalanosága, ez a „borzasztó nyavalya”, iszonyú pusztítást végez lelki erején. „Nyugodtan élhetnék hivatalom és családom körében s szenvednem kell! - írja. - No, de semmi, jó az Isten! a szenvedésnek is megvan a megtanító és edző haszna; orvosság, bár igen keserű”.⁸³

⁸² S. Szabó id. m. 56. l. írja, hogy július 6-dikán három zsendár beállít hozzá, elviszik íratait és őt magát is. S. Szabó nem mondja meg, honnan veszi adatát, a mely helyes lehet, noha július 10-dikéről Szilágyi Sándornak írt levele, hogy segítsen rajta valamiképpen, Hanván kelt. V. ö. Nagy S. id. tanulmányával, u. o. 386. l.

⁸³ 1853. február 28. írt levele. *Rozsnyói Híradó*, 1901. évf. 19. szám.

Reménye teljesül is. Bizonyára Szilágyi Sándor, kinek apja, Ferencz, a kormány hivatalos lapját szerkeszti, mindent elkövet Tompa ügyében. Ennek és Albrecht főherczeg kegyelmének tulajdonítható, hogy a költő nyolcz hét mulva végleg megszabadul a katonai és polgári kormánynak 1853. márczius 28. kelt fölmentő irata alapján.⁸⁴

Zaklattatásai egyelőre véget érnek ugyan, de még évekig kell szenvednie a nyomasztó közállapotok miatt. Jó ideig ki sem mozdulhat hazulról a szolgabíró engedélye nélkül, sőt néhány hónapig egyáltalán nem hagyhatja el otthonát. A csendőrség szigorúan ráparancsolt a bíróra, hogy Tompára nagyon vigyázzon, ki ne mehessen a helység határán. „Én - írja Léway Józsefnek 1853. október 15-dikén kelt levelében - nehezen mehetek Borsodba vagy akárhová, mely e megyén túl van; nem szabad; a zsandár most legközelebb is rábízott a hanvai paraszt bíróra, hogy ki ne bocsásson Hanváról; ha pedig kimegyek, jelentse fel, majd megtanít ő. Nem tréfa, szóról szóra igaz”.⁸⁵ Képzhetjük, mily nehezen tűri szabadságának ez esztelen korlátozását. Ha mégis halaszthatatlan dolgai vannak p. o. Miskolczon: először Kassára kell folyamodnia, azután Putnokra mennie a szolgabíróhoz, majd Rimaszombatba a főnökhöz. E mellett mindig, mindenütt jelentkeznie kell a csendőrségnél. Csoda-e, hogy ily körülmények közt folyvást retteg, ha egy-egy korszerű műve megjelenik, a mely bármilyen vonatkozásban van a szabadságharczczal. Midőn Jókai *Délibáb*jában a *Barátim emlékezete* című elegiáját kiadja, s Tompa meghallja, hogy műve miatt kobozták el a lap illető számát, mivelhogy a Petőfire s Kerényire való visszaemlékezést a censura is megértette: Tompa a legszorongatóbb aggodalmak közt él napokig. Felesége kétségbeesve viraszt mellette, tudván, hogy férje éppen az íróskodás miatt volt bajban és megintve, sőt az írásról egyenesen letiltva.⁸⁶

Íme Tompa helyzete, a mely miatt nem meri többé nyíltan hirdetni a nemzet pusztulását, halálát; noha senki sem érzi mélyebben a haza gyászát. S mivel az elnyomott magyarnak ki-sírnia sem szabad magát, a visszafojtott érzélem új ösvényt keres, hogy szóba öltözve milliók lelkébe hasson s egygyé ölelje a nemzetet; fellobogtassa a hazaszeretet tüzét, a mely lassanként előkészítse a várva várt szabadulás napját.

Tompát egyéni természete s a kor szelleme egyaránt ragadják arra a térre, a melyen egyedül adhat kifejezést a nemzet közérzésének. Más költőink is leplezik, képekbe öltöztetik hazafi eszméiket, hogy az üldözéstől megmeneküljenek. Arany János *A pusztai fűzben* zokogja fáj-dalmát, Léway *A babyloni vizeknél* panaszolja szenvedésünket; de aztán közelebb férköznek a magyarság szívéhez, bárha eszméiket még elburkolják is. Arany János a *Rákhel siralmában* már nemcsak a nemzet halálán kesereg, hanem a jövő megváltó igéjét is hirdeti, a mely már megszületett s nem fél Heródes fegyverétől. Tompán annyira uralkodik a nemzet pusztulásának eszméje s annyira megszokja az allegória fátyolát, hogy évekig nem tud gondolata más formába öltözni, ha a haza sorsáról énekel. Költői lelke e gondolatkörben él; körülményei s a kor levegője folyvást táplálják s erősítik. Ifjúságában a magány szeretete, a természet csodálata s titkaiba való mélyedése, az elemekkel benépesített hegyek és völgyek, erdők és barlangok alakulásának, egész képzelt történetének folyamata korán megragadják képzeletét, a mely e csodás történet szálait szövögeti, alakjainak rajzában gyönyörködik s az emberi élet példázataivá avatja. Erkölcsi eszméinek hordozójává teszi a természeti jelenségeket, a jó és gonosz, az erény és bűn, az igazság és hamisság, az őszinteség és kétszínűség küzdelmeivé,

⁸⁴ *Figyelő* XII. köt. 308. l.

⁸⁵ Eredetije a M. N. Múzeum kéziratárában.

⁸⁶ Arany Jánosnak 1853. július 5., november 25. és deczember 18. írt levelei.

hogy az emberi sorsot csodás történetek mezébe burkolva, a tanítás és gyönyörködtetés kettős célját szolgálja.

Ide járul a biblia tanulmányozása. Senkire sincs újabb költőink között a biblia nagyobb hatással, mint Tompára. Nemcsak azért, mivel néhány bibliai történetet költői képeinek keretétül választ; nem is éppen azért, mivel nyelve itt-ott a Károli-féle biblia zordon, nem mindig egyszerű, sokszor mesterkelt nyelvét követi: hanem leginkább azért, mivel azon rejtett célzatok, metaphorás képek, meg-megáradó gondolatalakzatok, jelképes mondatok, symbolikus kifejezések, a melyek a biblia előadását jellemzik, egyéni s költői lelkével valódi összhangot keresnek és találnak, erősítik s gazdagítják képzelmet, a mely természeténél fogva annyira hajlandó a rejtelmes célzatokra.

Vegyük mindehhez a nemzeti gyász éveit, a melyek különben is önmagába súlyeszti a szemlélődő, elmélkedésre, tépelődésre hajló Tompát, a ki a szabadságharcz után egy ideig még a lezajlott küzdelem emlékeiből szövi elbeszéléseit (*Az özvegy és fiai, Huszár-kaland, Muszkatréfa* stb.), de aztán a hazafi mély bánata borul szívére s mindent ennek fátyolán át szemlél, a természet minden jelenségét ennek a symbolumába öltözteti, mintha egész költői működése azt a vigasztalan keservet példázná, a melyet a népköltészet ősidők óta oly meghatólag fejez ki, midőn az ember búbanatában egész környezetét osztozni látja.

Eszméi folyvást új alakot keresnek, új-új fátyol alá rejtőznek s néha oly sűrű fátyol alá, hogy az olvasó nem egykönnyen érti meg a valódi célzatot. Azonban a költői eszme nem mindjárt találja meg a vele rokon külső alakot, a mely alá, mint jelkép alá rejtőzhessék. Epikájában s lyrájában egyaránt kimutatható az ösvény, a mely Tompát ide vezet. Félig nyílt, félig rejtett célzat vezérli tollát *A sírásóban, Az üres koporsóban*, noha különböző alakba öltözteti eszméit; az elsőben a természet tüneményei, a másodikban a költött történet leplebe. Lyrájában szorosabb a kapcsolat. A golyát kétségbeesve küldi vissza jobb hazába, a rónaságon letelepült idegen néptől az ősi telket félti, a Kerényi után küldött *Levélből* az a keserv hangzik ki, hogy az idegenbe bujdosók földönfutókká lesznek, s a nemzet elszéled, mint a pásztor nélküli nyáj. De már *A madár fiaihoz* valóságos allegória; más a külső mez, a jelkép, más a rejtett célzat. Ettől fogva Tompa hazafias eszméi vagy a természet tüneményei, vagy a bibliai, vagy a mythologiai történetek külső mezében jelennek meg, de egyre táplálják a nemzeti fájdalmat, erősítik hazaszeretetét, majd vigasztalják s reményre derítik.

A vándor madár, mely régi rongált fészket fölkeresi, a bujdosásból hazatért hazafi jelképe; a puszpáng zöldje, midőn a természet kihal, azokat példázza, a kik nem osztoznak a nemzeti gyászban. A kemény tél a zsarnokra emlékezteti a költőt, a ki számos művében kifejezi azt az alapeszmét, a mely *Levél egy kibujdosott barátom után* című remek elegijából szól hozzánk: a mely földet az isteni Gondviselés kinek-kinek hazájává tett, maradjon ott holtáig s ne irigyelje mások szerencsáját. Nem fárad ki a bűnbánó, megtérő hazafiaknak szívére kötni, hogy sem a tudomány, sem a kincs, sem a szerencse nem segíti azokat, a kik boldogulásukat a haza határain kívül keresik. *A Megtérő, A testvérek, A vándornak, A titkos beteg, Nyárban, Karácsony estéjén* több-kevesebb változattal mind ez eszme kifejezései. De viszont a nálunk megtelepült *Jövevény*, kinek minden álma rémlátás, itt nem élhet igazán kedvére.

Azonban nemcsak a jelen panasza: a jövő reménytelensége is megzendül Tompa lantján. Míg az erdők sűrűjében bolyong, hol „egy-egy omlás a rengetegben” borzadással tölti el, a haza jövőre ifjúságára gondol. Az ő erdőt nem bírta ledönteni a vihar, sem a földrengés; ám a fiatal sarjak kétségbeesnek a költőt: nem egyenesen az ég felé törnek, hanem a földön csenevésznek. Pedig, „ha dús sarjban nincs ifjulás: elvész az erdő, bárki lássa”. Hátha még erőszak fojtja el a bennük szunnyadó életcsírákat, letörülve a nemzeti bélyeget; ha ily szavakat kell hallaniok: Tagadd meg a hazát, hős véreit gyalázd!...

Máskor a történelem nagy emlékei ihletik. A pozsonyi vár az „Életünket és vérünket” híres jelenetét idézi fel képzeletében, mikor a magyar lelkesedés megmenti a trónt. De hajh! az idő kegyetlenül dúlt itt is: a régi hűség megtörve, a régi hit kipusztítva; mi lelkesítené még a magyart?

A régi tűz fellángolása,
A régi szó felharsogása
Nem újul meg többé soha!

Tompa mély melancholiája évekig nem enyhül. Képzelete folyvást a romokon viraszt s a jelen keservein borong: „közel s távol kínzó enyészet”, melynek sötét rajza minden vonásával szívébe nyilal. Nem is bízik Tompa semmi oly jelenségben, a mely a nemzeti élet erejére mutat. Minden csak puszta látszat, csalódás.

Pedig a kényuralom rendszere hova-tovább bomladozik, s a magyar közszellem egyre szilárdul. Széchenyi már észreveszi, hogy a tetszhalott lábbadoz. *Ein Blick*-jében kiönti mély hazafi fájdalmát és izzó szegénybéljeget sűt az önkényuralom főképviselőjének homlokára. A meddő panasz, a kénytelen megnyugvás lassanként félénk biztatássá, hinni tanító türelemmé változik költőink lantján; Tompa is elfojtja bánatát, hogy kiemelni segítse a nemzetet süllyedtségéből. A Kazinczy-ünnepélyen föllélekzik a magyar. Megzendül apáink drága nyelve, a melynek ígéiben bűbáj lakik s behat a velők oszlásáig. A nagy izgató pályája mint szent emlék, milliók szívébe reményt lövel, a melynek fényénél öntudatra ébredve látja a nemzet, hogy „élünk; annyi villám nem sujthatá le a magyart”, velünk van az ég kegyelme, s oltalmaz örlelkeink védkarja. Tompa adta költészetünknek ez erősebben bízó hangot, mint a bukás után ő siratta el az enyészet örvényébe hullt nemzetet. Hőst már csak a szenvedésben megedzett türelem mentheti meg a magyart. *A tűz*, mely csak hamu alá rejtőzött s minden pillanatban kicsaphat, hogy ámulatot gerjeszsen, az a forrongó hazafiérzés, a mely titkon erősödik. *A repkény* a multból maradt drága emlék, a jövőbe vetett hit jelképe, a mely újra felvirul, hogy eltakarja a gyászt. *A szent küszöb* a népek útját mutatja Istenhez; most is rajta van még a régi nyom, a hívő nyoma, s ajkán megszólal az ének: „Isten a mi reménységünk!”

Még jobban a nemzet szívéből szól a *Mult*, *jelen s jövőben*, a *Forr a világban*, a kétség s remény ez ódai szárnyalása művészi szózatában, a mely az életösztön hatalmas érzését állítja vezérlő tűzoszlopul a sokaság elé. Utána kell indulnunk, mert érezzük, hogy „az élet s halál nem volt még ily közel;” s bár tudjuk, hogy a villám vészszel fenyeget, a repeső szív neki bátorodik:

E lenni vágyó s veszni kész nép
Oly szép, nagy és rettenetes!

Ha a sorsot lebirkózva, révbe érünk: a világ is, minmagunk is megborzadunk, hogy mit merénk. S még ha minden küzdelmünk hiába lesz is: a megrendítő történet múzsája örök dicsőséggel írja fel nevünket a sírkőre, a melyet emlékül állít.

A merész remények csábjaitól éppen annyira félti Tompa nemzetét, mint a kislelkűség, a gyáva lemondás közönyétől. Éberségre, vigyázatra int, hogy el ne térítsenek a biztató türelem s a nemzeti jogok útjáról, akár hízelegve közelednek felénk, akár nyájas, csábító szókkal, megnyerő mosolylyal, mint Delila Sámsonhoz, akár kétszínűleg, boldogságot ígérve, mint a Sátán Krisztusnak; akár a szolgaság után dicsőséggel csalogatva: férfias szilárdsággal álljunk meg a törvények alapján (*Sámson*, *A kísértő*, *Bércz és lapály*).

Aztán a köpenyforgató, színt vallani nem akaró politikai denevéreket, a hosszú küzdelemben kifáradt léha tömeget ostorozza: azokat, mert nincs bátorságuk a politikai pártok egyikéhez sem csatlakozni; ezeket, mivel megunva a harcot, aléltnak és tunyán keresik a nyugalmat, s

„bosszantja e merész kiáltás: előre!” s készebbek örökös rabságban sínylődni, mint az utolsó harczot végig küzdeni (*Denevér, Régi történet*). *A vihar*, a természetnek e rettentő ítélő bírása, elsöpri a kishitűeket, a veszni kezdő gyáva fajt; de az igazak számára megtisztítja a levegőt s kipusztítja a „heverő földnek sok undok férgét”. *A sebzett szarvasban* eltakarja az üldözöttek nyomait, hogy a hulló vércseppek után rájuk ne találjanak a poroszlók; mintha mondaná: meneküljön a nemzet az orvtámadás elől, hadd vergődjék az üldöző tehetetlen dühében; haljon meg inkább, de az üldöző ne érezzen kínjában örömet. Vagy rántsa magával vészbe zsarnokait is, mint a hogy a gályarabok is szilaj, vad kedvvel üdvözlük a vihart, mely velük együtt a zsarnokaikat is a hullámok közé temeti. Ne rettegjen a nemzet, hogy most le van igazva s ne keresse mindenáron a kibékülést, míg el nem jő a várva várt szabadulás napja (*A hajó, A gályarab fohása*).

Ez elszánt, makacs küzdelemre buzdító hang mind jobban összeolvad Tompa lantján a reménynyel, a szabadság kivívásának sejtelmével, még most félénken, majd erősödve s magával ragadva az egész nemzetet. Ha az önkényuralom fagya megtörik a magyarnak önmagába vetett hitén: új erő, új élet pezsdíti fel az elzsibbadt szíveket s

Örömré gyúl a magvető:
Lefonnyadt a búza sása,
Megért immár az aratásra...
Mikor majd eljön az idő! (Télben.)

Ezt az időt senki sem óhajtja, várja, üdvözli lelkesültebben Tompánál, s mint az öreg Simeon, csak az üdvöztető szabadság napjának felviradtát akarja még egyszer meglátni; ennek a képét hordozza lelkében ébren és alva, magányában s küzdéseiben, sejtve s várva halványuló, majd mosolygó, de meg nem tört reménynyel azt a napot, mely leveszi róla a gond, kétség, bánat és a kor terheit. Az *Új Simeon* valóban a szabadság hajnalhasadásán érzett remény korszakos kifejezése, a mely a jogaihoz ragaszkodó nemzet sejtelmét a megvalósulással biztatja. A bécsi kormány a szenvedett vereségek hatása alatt kezd már szóba állni hazánkkal, mely az 1861-diki országgyűlésen megmutatja, hogy a szenvedésben megedzett nemzet egygyéforrt s egy szívvel lélekkel áll őrt jogai mellett.

A nemzet hangulata nagy változáson esik át. Mintegy varázsütésre fellángol az önbizalom tüze, s a nemzet oly vérmes reményeket táplál, a melyeket semmiféle lehetséges politikai megoldás be nem válthat. Tompa egy ideig osztozik a közhangulatban, lantja nyomon kíséri vagy éppen előkészíti a jövőbe vetett hit nyilvánulását; de a mint a provisorium kora beköszönt, s a lelkesedés kialudni látszik: valami szent sóvárgás hallik Tompa lantján *A távozó után* című művében, mintha a pillanatra hozzánk jött szabadság fényéből itt maradt volna egy halvány sugár, a mely azzal kecsegtet, hogy érte égő vágyaink előbb-utóbb teljesülnek. E hívó szózatba, melyet a költő utána küld, az óhajnak és esdeklésnek oly zsoltárszerű áhítata nyilatkozik, a melynél lendületesebbet nem adott e korban magyar lant:

Bűvös tündérleány, fordulj ismét felénk!
Ha még egyezer téged keblünkhöz ölelénk,
Ha még egyszer minket hév ajkad csókola:
Oh el nem bocsátunk többé soha... soha!

Nem a merengő panasz hangzik most már Tompánál, hanem a további kitartásra való buzdítás, a nélkül, hogy a merész reményeket fokozni akarná. Bátor leczkéket tart a hatalomnak s mintegy azt a meggyőződést beszéli a nemzet szívére, hogy erényeivel és hibáival együtt fog megmaradni nemzete s így indul új korszak felé. *A terebélyes nagy fa, A folyam, A fogoly* az ősi erőnek, a jellemstilárdságnak, a benne szunnyadó hatalmas életösztönnek a jelképe, a

mely a zsarnoki önkény megfélemlítését czélozza. E czélzás legmerészebb hangú a *Heródes*-ben, a melyben a költő a zsarnok öntépelődését, kínos vergődéseit oly élénk színekkel rajzolja. Elébe idézi a halálra hurczoltak szörnyű tusáit, a melyek nemezisévé lesznek a zsarnoknak, üldözöbe veszik s az örületbe kergetik:

A mint az éj beáll,
Beáll a borzalom:
Rém jön fel a földből,
Áthat légen, falon.
Eszmélsz, - gondolkozol...
S előtted nyiltan áll,
Hogy *magad* vagy, kitől
Úgy megcsúfoltatál!

Az *Ikarus*ban nem a veszébe rohanó engedetlen ifjú merész kitörését ostorozza Tompa, mint inkább az elszánt, bátor kezdőt csodálja, a ki megittasult a sejtett győzelemtől, hogy a föld fiát a lég titkaiba avathatja. Igaz, hogy a mint fölemelkedik a földről, szél és dagály szárnyát szegik; visszahull a tengerbe: de a repülés kéje, a mely egy pillanatra átfut erein, s a fenség, mely átjárja egész valóját, kiengeszteli a veszteségért, - *a gondolat meg van születve*. Vigaszt lel abban a reményben, hogy e merész harcz másokat is hasonló kísérletre ingerel, s

Leend sok, a ki fenn se szédül,
Nem retteg a menny fellegétül,
Bár villámlik, dörög.

Mert

Örökre zeng itt a kiáltás:
Halandók, merjetek!

E merész, fenséges küzdelemnek történelmi rajzát olvasva Horváth Mihálytól, csodálattal telik el a költő, mily emberfeletti tusát vívott a magyar: a költő megáradó lelkesedése a dicsőség fényével övezi bajnokainkat, minőkről csak álmodni szokás. De aztán vége mindennek: a szó elhal ajkunkon, csak a honszerelem viraszt. A szenvedés új életet adott, íme élünk s köszöntjük a feltétsző szürkületet. Megérkezett a pillanat:

Hogy a sors urnájába nyúlni,
Életre vagy halálra húzni,
E nemzetnek lehet, szabad!

Vallásos és hazafi szíve összedobban, Istentől várja a szabadulást, ki, hogy megdicsőíttessék, feloldja a holtak ajkait, sejtelmet önt szívükbe, egymáshoz kapcsolja a népet, hogy helyét férfiasan megállja (*Téli reggelen*). A *Héber legendában* egy vándor arab hirdeti az üdvözítő szabadság megszületését. Szavára eladja ökreit a jámbor zsidó földműves, gyermekpólyát s gyolcsot szerez s kínálgatja a Heródes üldözése miatt megrémült szoptató anyáknak, hogy tőle vegyenek pólyát és gyolcsot, így akarván megtudni, hol van a rég óhajtott szabadító. E szép legenda 1864 elején jelent meg s egyik utolsó sugara Tompa allegóriai költészetének.

Mikor a politikai küzdelem teljes erővel megindul: Tompa hazafi szíve lassanként megnyugszik, betöltve érezvén költői hivatását. A lelkesedés hullámai már nem bírják magukkal sodor-
ni. Csak néhány jó tanácsot ad a nemzet vezéreinek, hogy az újból fölépítendő alkotmánynak szilárd alapot rakjanak; ne ideig-óráig álljon művök, mint a gondatlan madaraké (*Madarak módjára*). Lelkesítésre - úgy látja - nem szorul többé nemzetünk; de óvni, féltetni a sima kezektől honfiúi sugalma készti. S mily remek összhangba olvasztja a költő a jövőnkbe vetett

hitet s a siker iránti aggodalmat és mennyire fokozza az ellentétet az egész költeményben, míg az utolsó versszakban erőt véve aggodalmán, merész fordulattal így végzi:

De nem! Te hű maradsz magadhoz,
Kísértésben, bajban szilárd!
Így léssz felmentve, állj vagy essél,
Ha a jövő ítelt, bírált.
Légy, légy erős, munkálva, s hitben
Se vakmerő, se csüggeteg...
Hadd érjen a boldog csalódás:
Hogy ok nélkül féltettelek!

Tompa nem osztozott sohasem a szélső politikai pártok szilaj hevében. Élénk figyelemmel kísérte a Deák- és Tisza-párt küzdelmét; elmondta baráti körben a maga felfogását s fejtegette: miért állott ő Tisza Kálmán zászlójához és miért tartotta célravezetőbbnek az osztrák tartományoktól való különválást; mind e mellett inkább a józan középúton maradt. Magába olvasztotta a szabadságharcz utáni kor hazafi fájdalmát, félénk reményét s bízó türelmét. Hangot adott a jogosult vágyaknak és törekvéseknek; sejtette, várta s üdvözölte a felderülő szabadság hajnalát, de tartózkodott a merészebb, szenvedélyesebb kitörésektől. A mult dicsősége, a jelen gyásza s a jövő kétsége hullámoztatta kedélyét. Nem adott jelszavakat a politikai pártoknak, de lantja folyvást kísérte a közhangulat változását, a nemzeti élet hullámveréseit s pedig annyi erővel és művészettel, mint senkié Arany Jánosén kívül. E korszak szenvedéseinek, aggodalmainak és erősbülő hitének Tompa a legkitűnőbb kifejezője. Hazafi lyrája összeforrt korával s attól éppen oly kevésbé elválasztható, mint Vörösmartyé a reformkorszaktól, vagy a Petőfié a szabadságharcztól.

V. Pályája delelőjén

Tompa Hanvára költözik; anyagi helyzete. A hanvai egyház állapota; Tompa szigorú bánásmódja. Új lelkeszlak. Mint ember; nagy ereje. Belső világa. Milyennek szeretné az életet? Érzéseinek változásai a házasságban. Első fia születése, halála. Második gyermeke. Családi boldogsága. Fia iránti nagy gyöngédsége. Felfogása a nők hivatásáról. Tompa gondos családfő. Apját folyvást segíve. Emberbaráti szeretete; Vörösmarty árvái; Bajza József. Látogatása Arany Jánosnál. A két költő személyes ismeretsége. Arany János Hanván. Gyulai Pál bírálatának fontossága, Tompa újabb verseinek bírálata. Arany János véleménye erről. Tompa neheztelése, kibékülése. Erdélyi útja. - Tompa mint pap; tanácsbíró. Szentesre hívják, de nem fogadja el a meghívást. Tompa született szónoki tehetség. Mint egyházi író. Fördös Lajos munkatársul hívja. Tompa első kiadott beszédei. Egyházi szónoklatának jellemzése. Fabó András bírálata; Tompa válasza. Halotti beszédei. Szász Károly véleménye.

Tompának az előbbi fejezetben vázolt korszak elején papi pályáján s magánéletében egyaránt nevezetes változás történik. Azt a családi fészket, a melyet Kelemérben megrakott, odahagyja s Hanvára költözik. Elődje, Dapsy József, elhunytával legott biztatták jó emberei; azonban hónapokig húzódik a választás ügye, a mit Tompa egyenesen annak tulajdonít, hogy Terhes Sámuel „halálos ellensége”. De mit sem tesz - jegyzi meg Tompa Szász Károlyhoz 1851. május 12-dikén írt levelében - ő is visszaadja neki a kölcsönt. Később is panaszkodik, hogy már teljesen rendben volna az egész dolog, de az esperes makacssága egyre késlelteti a választást, mert nem küld biztost.⁸⁷ Végre mégis célját éri s 1851 nyarán Hanvára, Gömör vármegyének első protestáns egyházába költözik.

Hanvához tartozott még két más falu is: Csíz és Lénárt-falva. Így Tompa helyzete, anyagi sorsa tetemesen javult; száz hold föld használata s mintegy 150 köböl gabona volt jövedelme a stólán kívül. Másfelül pedig Hanva szomszédságban lévén Runyával, Tompáné szülőhelyével: e választással leghőbb vágyát éri el a költő és családja. Még ugyanazon év szeptember 7-dikén beköszönt Hanván a szép predikációjával, melyet S. Szabó nem méltatlanul mond az ő homiletikájának, mert „remekül adja elő benne a protestáns igehirdetés elveit s általán a lelkész magasztos hivatását”.

Barátai örömmel értesülnek a költő helyzetének javulásáról s elhalmozzák üdvözléssel. De Tompa, jóllehet maga is kellő értéke szerint ítéli meg új helyzetét, siet megmagyarázni barátainak, hogy sorsa koránsem oly fényes, mint sokan gondolják. „Állapotomnak - írja Szilágyi Sándorhoz 1851. november 21-dikéről - nem tudom minek örülsz olyan igen; nem olyan híres állás ez, barátom; több a füst, mint a pecsenyéje. Annyi áll, hogy nem éhezem meg, punctum”. Szemere Miklósnak meg ezeket írja 1852. január 7-dikéről: „Hogy én gazdag páter volnék, az nem igaz; meglehet, hogy lehet valamim, de most még szegény vagyok, mint a templom egere”. Megbecsüli, a mit Isten után önszorgalmának köszönhet s nem bántja többé e pályán a haladás vágya. Midőn Arany János azt az eszmét pendíti meg előtte, hogy Tompát szívesen látnák Nagykőrösön tanárnak: nem is mer arra gondolni, hogy új életet kezdjen. „Jaj, kedves barátom - válaszolja - dehogy megyek! Örülök, hogy meghúzhatom magamat ebben a rongyos faluban, hol senki se lásson”.

⁸⁷ Szász Béla törvényszéki bíró úr birtokában.

Pedig a hanvai egyházban is sok baja van. „A hanvai egyház tagjainál - írja Lévay - rendetlenebb, vásottabb és különösen papjának rosszabbul fizető nép alig volt abban az időben, midőn Tompa mint lelkész közéjük telepedett”. Előde, az öreg Dapsy József alatt rendetlenül vagy éppen nem fizette a nép egyházi tartozását; rossz karban volt a lelkész lakása és az iskola; magát az egyházat is adósság terhe nyomta. A nép nyers, vad szokású, bárdolatlan és engedetlen. Azonban Tompában emberére talált. Rászorította a népet kötelessége teljesítésére, egyházi tartozásainak pontos fizetésére. Ha szép szóval nem boldogult, hathatós eszközökhöz folyamodott, a világi közigazgatást is felhasználta, hogy hívei minden évben leróják kötelességüket s tartozásukat át ne vigyék a következő évre. A minőségben nem válogatott - mint Lévay írja; - ha valakinek búzából nem telt, vihetett helyette rozsot, árpát, zabot, babot, sőt burgonyát is; de arra szigorúan ügyelt a lelkész, hogy a kívánt mennyiség meglegyen. Segítségére volt ebbeli fáradozásaiban az egyház-tanács is, a mely végzésben mondta ki, hogy a lelkész nem köteles senkinek a polgári élet követelte bizonyítványt, keresztlevelet s több effélét kiállítani, ha az egyház iránti kötelességének eleget nem tett.

Ily czéltudatos és szigorú bánásmóddal sikerült a hanvai egyház megbomlott rendjét helyreállítani, a híveket pontossághoz szoktatni, a minek később maga a nép örült a legjobban. Jellemző azonban, hogy egy daczos protestáns földesúr mikép akart a lelkész buzgó igyekezetén kifogni. Sokáig nem boldogult vele Tompa, a földesúr mindig halogatta tartozása lerovását. Egyszer Tompa éppen akkor küldte hozzá az egyházfit, midőn a földesúr szórattott s mérette gabonáját a szérún. Az egyházfi előadván kérelmét, a földesúr a munkások füle hallatára ily válaszszal küldte vissza: „Mondja meg kend a papjának, - s itt egy kacskaringósat káromkodott - ne sajnálja a derekát s jöjjön ide előbb csépelni, aztán kimérem neki, vigye el”. Tompa értesült az izenetről s másnap írásban válaszolt: „Tudatom a Tek. úrral, hogy tegnapi üzenete folytán, egyházi tartozását az adósok lajstromából, becses nevét pedig híveim sorából, legalább magamra nézve, végképen kitörültem”. Az ilyes példából meggyőződtek a hívek, hogy Tompa embere szavának s komoly dolgokban nem érti a tréfát.

A nép illetlen viseletét, bárdolatlan szokásait megjavítania szintén nem kis fáradságába került. Az ósdi felfogással ütközött itt össze, melyet kiirtani előbb szép szóval, majd fenyegetéssel, a polgári hatóság segítségével igyekezett s ha mindez nem használt, ő maga tettleg is beleavatkozott a dologba; s így lassankint megszűntek a templom előtti duhaj csoportosulások, az éjjeli lármás tivornyák, a melyek az egész helység nyugalmaát háborgatták. Rendbehozta az egyház anyagi állapotát, az iskolát, a lelkész lakását. Midőn Tompa Hanvára jutott, a régi lelkészlakban húzódott meg, a mely szűk és kényelmetlen volt. De az ő sürgetésére pár év múlva elhatározta az egyháztanács, hogy megfelelő paplakot építtet. 1854 tavaszán tehát Tompa kiköltözött régi lakásából s Hanvay Péter házában lakott mintegy másfél évig, úgy azonban, hogy jószágai, gazdasági szerei a régi helyen maradtak s kertjét is használhatta. Mikor elkészült az új, csinos, kényelmes, ötszobás paróchia: Tompa legott beleköltözött. Az új paróchia tágas tornáczáról gyönyörű kilátás nyílt a Sajó völgyébe, a mely itt egyesül a Rima völgyével. Udvara, kertje a leggondosabb rendben, jól művelve. Kertjének „hátsó kapuja már a kellemes völgyi rétségre nyílt, melynek közepén kígyózott a csillogó Sajó”.

E házban s e valóban költői környezetben élte át Tompa hátralevő éveit. Most már nem kellett az alkalmat mintegy kilesnie, hogy nyugodtan magában andaloghasson. Bár gyöngé és beteges nevének nem kevés fáradságot okozott a szép téres lakás rendben tartása: a Tompáék háza „örökké egy tiszta tükör volt... tükör minden szögletében”. Néha „dicsekvő panaszszal” említette barátai előtt a költő, hogy „az ő feleségének nem is erénye, hanem betegsége az örökös tisztogatás”. Tompa szerette a kényelmet és zokon vette, ha nyugalmaából, álmodozásaiból kiverték. Mert későbbi szívbaja mintha előre vetette volna árnyékát, évről évre érzékenyebb, ingerlékenyebb, indulatosabb lett.

Mint ember és pap az ötvenes években áll életpályája delelőjén. Magas növésű, erős testalkatú férfiú. Ifjabb éveiben nem egyszer bebizonyítja nagy testi erejét, midőn egy egész játékkártyát egy fogásra szétszakít, a minnek azonban meg is adja az árát, mert efféle mutatványa közben „keze fején egy ér megpattan, minek feltűnő kidudorodását aztán egész életén keresztül viseli”. S míg a csapások reá nem súlyosulnak, teljesen megőrzi egyenes testtartását s nagy erejét. Könnyen viselte a testi fáradalmakat s úgy látszott, hogy ifjúkori betegeskedése semmi nyomot nem hagyott szervezetében. Magas homloka felett dús barna haj göndörült, a melyben ez idétt már meg-megjelent az ősz szál, mint szakállában s bajuszában is. Felesége kedvtelésből ki-kiszedegette az ősz szálakat, míg az élet gondjai félbe nem hagyatták vele e szerény hiúságra valló kísérleteket. Mély tűzü szemeiben a szelíd öröm és méla bánat felváltva tükröződött, s ha baráti körben felhevült, egész egyéniségét áthatotta az őszinte vonzalom. Tartózkodás nélkül átengedte magát a jó kedvnek s kifogyhatatlan volt az adomázásban. Senki sem tudott több adomát s elevenebben elbeszélni, mint ő. Kivált ha Szemere Miklós társaságában volt: valódi élvezettel hallgatták barátai. Mind a kettő nagy mestere volt az adomának, s mind a kettő mulattatni tudta az egész társaságot. Mondják, hogy egy alkalommal fogadtak: ki tud több adomát, s Tompa lett a győztes. Lévy és Szász Károly írják, hogy kellemesebb, kedvderítőbb társaságot, a hol élcz, adoma, vidám szeszély egymást követték, képzelni sem lehet, mint a Tompa és Szemere Miklós társasága volt. Tompa nemcsak drámai, hanem színi erővel ábrázolta előadását, miközben bajusza végén hamiskás pajkos mosoly játszadozott.

De a mint a jó kedv egész lelkét átjárja: könnyen enged a fájdalomnak is. A gyorsan váltakozó érzések iránti nagy fogékonysága örökös izgalomban tartja kedélyét és sokszor észrevétlenül váltja fel hangulatait. Ha az élet derűje öröme hangolja; ha a csendes családi fészek enyhésége boldogsággal tölti el: zajra, küzdelemre vágyik. Ha pedig az élet harcrai megviselik, az emberek kétszínűsége, egymással való ádáz tusakodása bánatfelhőt von homlokára: a háborítatlan nyugalom után sóhajt. A boldogságban öntudatlanul meglepi az az érzés, hogy azt egy pillanat múlva már el is vesztheti. Művészi ellentétben tárja elénk az ismeretlen után zaklató vágy s a kéjtől ittasult szív kielégítetlenségét, midőn szíve

A bánatban örömet kér,
Az örömben bánatot;
Csendességből zajba vágyik,
S csendbe hogyha zaklatott.

Az egymást gyorsan követő hangulatok változásában, mint a szív habzásában az élet üdvét érzi. Szíve sokszor csak szeszélyesen játszik, mintegy meghasonlik önmagával, de a búban az örömet, az örömben a bánatot keresi. Mert az érzések ez ellentétei vonzzák egymást, néha éppen egymásba olvadnak, s az ember azért nem boldog az örömben, mert a bú kéjét áhítja és azért boldogtalan a bánatban, mert az öröm után vágyakozik. Rejtély a szív, mint a tó vize, a melyet kár volna tisztára kutatni; elég, ha ringató hullámain vígan jár csolnakunk.

Finomszálú idegzetén éppen úgy mély nyomokat hágy a mindennapi élet hullámozása, mint a hogy a csendes tó tükrén meggyűrűznek a szelíd hullámok, ha bármily vékony felhőfoszlány átvonul felettük. Izgalmainak sodra magával ragadja s nem egykönnyen tud tőle megszabadulni. Innen van, hogy semmitől sem fél inkább, mint a közönytől, midőn a szív önkénytelenül bezárul a külvilág hatásai előtt. Innen van türelmetlensége, ingerültsége önmaga s mások iránt. Hatalmas ereje mintha önmagát emésztené, tüzes vére önmagát égetné. „Hiszen, édes Lajoskám - írja Medgyes Lajosnak 1857. márczius 16-dikán - boldog volnék én, boldog! ha az ember e földön teljesen boldog tudna lenni, vagy fölismerni és méltányolni tudná a boldogság eszközeit, de nem így van! Aztán a sors igen gazul beleszól néha a boldogság

harmonijába.”⁸⁸ Még 1852 elején azzal vigasztalja önmagát és Arany Jánost, hogy az idő majd behegeszti a lelkükön ütött sebeket, lassankint majd csak beletörődnek sorsukba s ha boldogok nem is, boldogtalanok sem lesznek. De már néhány hónap múlva epésen kifakad, hogy sem ő, sem barátja nem ismerik a „nyomorult férget, melynek ember a neve”. A mitől már Petőfi óvta, hogy ne tekintsen bizalmatlanul embertársaira, később mindjobban keblébe fészkei magát „ama hideg féreg”, melytől kis gyermekét ő is óvni szeretné. Bárhogy kívánná is, hogy barátjával egy faluban lakhassék: az a félelem, hogy szeretetök meghűlhetne egymás iránt, ha gyakran együtt lennének, inkább azt súgja neki, hogy csak maradjanak távol egymástól, hogy úgy ne járjon, mint Szemere Miklóssal járt, a kivel könnyezve borultak egymás nyakába, midőn sokáig nem látták egymást; de már néhány nap múlva ingerültek vagy legalább kedvetlenek voltak s egész nap nem szóltak egymáshoz. „Ha te nekem - írja Arany Jánosnak - csak egy óráig is közönyös lennél valaha, nem tudnám megbocsátani magamnak!” Ő a szeretetnek, a hű ragaszkodásnak ugyanazt a lankadatlan hevét kívánja barátaitól, mint a melyet ő áraszt reájuk.

Úgy érzi, hogy egy kedve szerinti óra sok meddő évvel fölér. S ha lelkét tartózkodás nélkül átengedheti a pillanat örömeinek, minden idegszála magába veszi a hatást. Erejének, lelkének teljességében szeretné megfutni pályáját. Borzadva gondol a jövőre, az élet sivatagjára, midőn kiszárad az agyvelő s „csúfra ténfereg itt a földön”. Ha a sors teljesítené kérelmét, azt óhajtana, hogy akkor üssön végórája, midőn megérzi, hogy immár „az élet lába alatt van”. Mint pap is azt mondja, hogy jobb volna napjainknak csak a fele, de zavartalan boldogságban, hogy minden gondtól és gyötrelemtől menten, gyorsan, világosan és fényesen lobogna el az élet, mint a szövétnek. (*Vadnay Boldizsár felett.*)

Lelki hangulatának e hullámozása ismétlődik családi életében is. Az annyiszor sóvárgott családi boldogság megárad kedélyén, otthonában feltalálja egész világát. De alig egy év múlva észreveszi, hogy a családi élet korlátozza szabadságát. Szeretne egy-egy napra kirepülni fészkeből valamelyik barátjához; de „a feleség is egy nyög az ember nyakán, ha viszi baj, ha hagyja baj”, kivált ha a nő úgy ragaszkodik férjéhez, mint az övé.⁸⁹ Később még felindultabb szívvel fogadja a fény és árny gyakori váltakozását, midőn sejti, hogy gazdag kedélye már hírül sem a régi. „Szégyenlem megvallani - írja Szemere Miklósnak 1854. febr. 25-dikéről - hogy a legjobb, legszelídebb asszonynyal, feleségemmel, a legszerencsésebbnek nevezhető házassági viszonyban, rossz, indulatos kedélyem miatt egy párszor majd a végletekre vittem a dolgot”. Maga is megjed, hogy önmagával való elégedetlensége napról napra jobban elkeseríti környezetét. Látja, tudja, hogy neje iránt sokszor igazságtalan, de nem bír uralkodni indulatain. Önmagának is szemrehányást tesz e miatt s igyekszik meggyőzni hitvesét, hogy rossz pillanatában önkénytelenül okozott neki bánatot. Gyöngéd s fölötte érzékeny szíve a visszahatás erejénél fogva elsimítja a bánatfelhőket, s nejének kifogyhatatlan türelme és soha nem lankadó szerelme visszavarázsolják a derűt homlokára, s a boldogság napja újra melegen süt reá, kivált midőn az apai örömet is élvezheti.

1850. márcz. 10-dikén születik első kis fia, Kálmán, a kit ő maga kereszttel meg s buzgón fohászkodik Istenhez a kised jövőjeért. Családi érzése hazafi fájdalomába olvad. Mennyire örvend a kedves kis vendégnek s mily túlárado boldogságban látja hármójukat, mint egy élő bokrot az élet csöndes pagonyában. Miért is nem született előbb, hogy csak egy perczig is tagja lehetett volna a *szabad* nemzetnek. De megenyhül szíve: hisz az ő kis fiával is szaporodott a nemzet, a melynek „olyan sok híja van”.

⁸⁸ *Ellenőr* 1877. évf. 90. (ápr. 1.) sz.

⁸⁹ Szemere Miklóshoz 1850. okt. 7. lev. *Figyelő* XII. köt. 183. l.

Azonban örömet csakhamar fájdalom követi. Pár nap múlva már sírba teszi gyermekét, s felesége is élet-halál közt lebeg. „Néhány nap óta - írja Szilágyi Sándornak 1850. június 1-jéről - igen zaklatott, fájdalmas óráim vannak, *temettem és beteget virasztok*; úgy hiszem, elég arra, hogy a tollra rá se nézzem az ember”. Pünkösdi szombatján tette koporsóba első gyermekét, s míg a népet az áhítat a templomba vitte, ő a kis koporsó és nejének betegágya mellett bánkódott. Óh, ha még hitvesét is megcsapja az enyészeti hideg szele...

----- Száradj ki akkor
Lombatlan bús fa, életem...
Kórágyn fekszik szenvedő nőm,
Terítón kedves gyermekem!

Szerencsére ez a csapás nem hagyott mélyebb nyomokat lelkén. Még mind a ketten ifjak voltak s remélhették, hogy az Isten másikat ad az elvesztett helyébe. S valóban teljesedett is reményük 1853. január 13-dikán, midőn második fiuk, Géza, született. Csakhogy „az anya, mint Szász Károly írja, élet-halál közt lebegett, s az orvosok kimondák a fél halálítéletet, hogy nem lehet többé gyermeke, vagy ha igen, életet adva halált kell váltania”. Mily tépő aggodással hagyja oda kis családját Tompa, midőn most Kassára idézik, s mily kínos gyötrelmek közt várja a szabadulás óráját. De annál édesebb a viszontlátás öröme, midőn a szeretet ölében pihenhet s egyik karjával hitvesét ölelheti, másikba kis gyermekét szoríthatja. Az élet összhangja sohasem hatja meg szívét teljesebb mértékben, mint ekkor: mi reménye, vágya lehetne még e világon...?

Kis fiamat az ölemben teszi anyja,
S hosszan nyugszik mindkettőnkön pillanatja...
Nem tudok én mit mondani, nem tud ő sem,
De beszél a mosolygó ajk s könnyező szem.

Hanem a sors megirigyli boldogságát s gondoskodik, hogy öröme ne lehessen ürmön nélkül. Felesége közhírvény-rohamokban szenved, beteges gyermeke sír, nyugtalan, nem hagyja nyugodni szüleit sem éjjel, sem nappal. Aztán Tompának jóformán csak egy szobája van ekkor még így télvíz idején, s ha a költő írni akar, ki kell küldenie gyermekét a cselédházba, vagy ha az idő engedi, át Runyára, nagyszüleihez. Panaszodik is Tompa e miatt, bárha még ekkor igyekszik panaszát humorba önteni, mivel még könnyen meglátja az árnyak közé vetődő fénysugarat. Gyermekeinek egy mosolya, a mint anyja ölében szendereg, s nejének a gyermek álmaitól való áthévedése csordultig tölti szívét örömmel. Aggódva örvend az apai s anyai szem a kis gyöngye gyermek mellett, mert hiszen egy kisdud sírhalmot a temetőn már szomorú fű lombja árnyal.

Tompa több mint apai szeretettel kíséri gyermekének minden mozdulatát, nyilatkozó lelki tehetsége minden csepp jelenségét, mintha az ő élete csak gyermeke életéhez kötve lenne teljes. És mivel születésekor az anyára kimondott „fél halálítélet” mindig fülébe hangzik, apai örömeit csak ez egyetlen gyermekébe helyezheti s azért még a fűvő szélről is óvja, kivált, hogy a gyermek sokszor betegeskedik. „Fiam vékonypénzű egy legény” - írja Szemere Miklósnak 1855. július 15-dikén. Nincs tehát az az áldozat, a mit meg nem tenne érte. Szabad idejében ő maga játszadoz vele, becézgeti, kényeztet, s maga is gyermekké lesz és újra átéli gyermeki örömeit. S midőn a kis gyermeket négyéves korában ótvár lepi meg s e miatt fényiszonyban szenved, úgy hogy sötét szobában kell tartani, az apa és anya is folyvást „tömlöczben” vannak ezer aggodalommal virasztva mellette. Majd ismét halálosan megbetegszik májgyulladásban, de Balog Pál híres pesti orvos megegyezően kigyógyítja 1857 tavaszán, és Tompa ismét bízik életéhez. „De a temérdek tépelődés, aggodalom, lehangoltság az egész

télen. Ellenségemnek sem kívánom ezt az életet” - írja Szemere Miklósnak 1857. márczius 22-dikén.

Bizonyára ez az oka, hogy Tompa, ki oly ritka gyöngédséggel szereti hitvesét, néha még iránta is türelmetlen és epés; mert egy szó, egy önfeledt pillanat, a mely a gyermek kedvét zavarja, elég, hogy az apai féltékenység nyilvánuljon. Észreveszi ezt az éles figyelemmel szemlélő Arany János is és azért veti tréfásan a szemére indulatoskodását, a melyet önmagának is meg kell bánnia.⁹⁰ Hisz ő maga érzi legjobban, mily kincset bír hitvese nemes lelkében, végtelen gyöngéd kedélyében, s hogy az a néhány év, mióta a magáénak mondhatja, úgy elrepült felette, mintha csak egy jó tündér repült volna át vele az életen. A családi boldogság teljes összhangja hitvesét éppen úgy varázsolja elébe, mint a hogy az oltár zsámolyánál állott. Tudja, hogy néha-néha megrendül az otthon csendje; azonban hamar eltűnik a vész, mert egymás iránti szerelmük bearanyozza napjaikat.

Nem ok nélkül mondja Tompa, hogy családi életében az ő álma mind betelt. A mit ő a nő legszentebb hivatásának gondol, hitvesében megtestesülve látja. A mélyen érző szív, a melyet nem zaklatnak nagyvilági ábrándok, a mely csak övéi közt találja fel egész mennyországát, legfőbb kincse a nőnek; míg a hiúság, a vezérszerepre vágyakozás éppen azt az erényt öli ki belőle, a melylyel férjét s gyermekeit boldogíthatja. Tompa nem szereti a nagyvárosi élethez szokott nőket, a kiknél - mint véli - minden érzelm és hang mondva csinált és hamis; a kik azt hiszik, hogy a bölcsőtől s a jó gazdasszony sok kellemes gondjától meg kell válniok, mert nem dajkáknak és kulcsárnóknak születtek, hanem hogy a férfiaktól függetlenítsék magukat, s ők vezessék az emberiséget. Szerinte a nő csak akkor tölti be hivatását, ha megérti a természet szavát, a mely őt odaadó hitvessé, gondos anyává s buzgó honleánnyá óhajtja tenni. A szív nemességéből árad reá a báj is. Hiába szép, hiába rajongják körül az udvarlók: boldogtalan lesz, ha hinni, remélni, szeretni nem tud. A házias nő, a ki mindenben élvezetet talál otthon, szemefénye a családnak. Igaz, megtörténik, hogy néha hónapokig nem vehet kezébe hímzést, könyvet, lapot, nem ülhet le a zongorához, mert a gazdasszonyi teendők s ezer apró bajok mindig foglalkoztatják; de mindez nem bántja, virágai, méhese, hús árnyával hivatató lugasa csak oly kedvesek előtte, mint népes majorsága, s minden, a mi a család jóllétére közremunkál. S ha néha felhő borong is a láthatáron: a feltetsző szívérvány csakhamar megvigasztalja. S ha az élet gondjai olykor hevéssé teszik is férjét, nem panaszkodik méltatlanságról; nem tekinti magát a teremtés központjának, hogy hozzá egyetlen férfi sem méltó, tudván, hogy a bánat és öröm a családi otthonban is váltakozik, s férjének szeretete kiengeszteli sorsával. Nem az ábrándok ködében jár, hanem a földön, mint a fa ága, mely csak addig nyúlik az égnek, míg virágzik; ha egyszer gyümölcsöt érlel, a földre hajlik (*Két levél, Egy anyához*).

Ez a felfogása Tompának az igazi nőről. A rajz legtöbb vonását hitveséről veszi, a ki utolsó pillanatáig valódi őrangyala.

Tompa maga is gondos családfő. Ifjabb éveiben nem egyszer panaszkodik, hogy a pénz nem állhatja, de később is kevésbé tanulja meg a takarékoskodást. Aztán a rossz termés, szárazság nem egyszer csalja meg reményeit. Még 1852 végén dicsekszik Arany Jánosnak, hogy száz köből gabonája van, és szívesen adna barátjának, csak közelebb volna; de már néhány hónappal később ő is érzi az idők súlyát. „Szegény vagyok, - írja - szegény rokonokat kell táplálni, a jövőre egy fillért sem tehetek félre”. A *Virágregék* kiadásából vár holmi jövedelmet, de csalódik. Aztán meg a gabona ára leszáll, nem tud csak annyit is összekuporgatni, hogy Arany Jánoshoz menjen feleségestül, kivált hogy ruhára is kellene, mert a régít megette a moly.

⁹⁰ 1856. október 4-iki levelében.

„Nekem - írja 1857. márczius 28-dikán - szép állásom van, de rossz gazdák vagyunk feleségestül együtt, soha sincs semmink; napról napra eltart, az igaz; de szegények vagyunk, a jövőről, megtakarításról semmi szó!” Képzeltető tehát, mily jól esik Tompának azt a hírt hallania, hogy Bónis Barnabásné 1855 végén mintegy száz holdas birtokot hagyott végrendeletében Tompa fiára, a mi egyetlen eset a magyar irodalomban. E hír valósulása kiemelte volna a költőt a jövő gondjaiból s nagy lelki nyugalmat kölcsönzött volna neki, hogy biztosítva láthatja fia megélhetését. Gondolta, hogy most már egy kissé kedvére is élhet, tovább szövögetheti költői álmait s nem kell a mindennapi étellel annyit vesződnie. Azonban ez a reménye is csalóka volt. A végrendelet nem érvényesült. De ez nem akadályozta őt, hogy nemes szíve sugalmát követve, ne segélyezze apját s testvéreit.

Különösen sokat tett apjáért. Pénzzel, ruházattal s mindenféle élelmiszerrel ellátta. Az öreg Tompa gyakorta átrándult Miskolcra Hanvára, csak úgy gyalogszerrel; sem a hideg, sem a meleg nem akadályozta, hogy tarisznyával vállán meg ne látogassa fiát, ha fogytán volt otthon a pénz és eleség. Biztosra ment, mert fia mindig segített rajta, a mivel csak tudott. Az öreg Tompának tele volt a szája panaszsal; s jóllehet észrevehette volna, hogy fia sohasem ereszti el üres marokkal: annyit nem adhatott, hogy az öreg megelégedte volna. Mert kapzsi és telhetetlen volt. Aztán, noha visszatetszett a költőnek, hogy apja „a cselédség előtt is tartózkodás nélkül mutogatta gyöngé oldalait” s örömet vegyült a cselédek társaságába, mégis egészen haláláig (1859) soha nem szünt meg őt gyámolítani. Érezte, mint Lévy írja, hogy mind ez a természet szent tartozása, a mit teljesíteni nemcsak kötelesség, hanem a legtisztább öröm. S apja halála után mostohaanyjáról is folyvást gondoskodott.

Majd húsz évig táplálta, írja Lévynek 1867. febr. 9-dikén kelt soraiban, s az özvegy rá is hagyta vagyonkáját: szőlejét s miskolci viskóját, a mi csak kamatja lett volna a tőle kapott segélynek. De mikor a miskolci tűzvész az özvegy viskóját elpusztította, Tompa nemcsak visszaküldte kettészakítva végrendeletét, hanem élelmiszerrel s ruházattal is rögtön megsegítette. A kiknek jótéteményét ifjú korában érezte, azok iránt a hála folyvást ébren volt szívében. Így Bihari György halála után (1849) családjának évenként küldött 5-10 forintnyi segélyt.

De nemcsak azokat segíti Tompa, a kik vér szerint vannak hozzá csatolva; nemes szíve megesik az irodalom árváin is. Buzgólkodik a környéken, hogy Deák Ferencz felszólításának a Vörösmarty-árvákra nézve valóban sikere legyen; bár nem tudja eltitkolni a nemzeti közöny miatti keserű panaszát. „Tudj’ Isten - írja Lévynek - nekem még így kézalatt is fáj ez a koldulás. Életében nem bírja a nemzet jeleseit olyan állapotba helyheztenni, hogy halálukkor az ilyen história egészen felesleges legyen”.⁹¹ S még előbb a Garay János szűkölködő családja ügyét is felkarolja; maga is ügyekszik tőle telhetőleg segíteni s másokat is megnyerni az áldozó készségre. Jól esik neki a részvét, a melylyel az akkori hírlapok a Garay családját felkarolják; de egyszersmind az a kérdés is izgatja: „Vajjon csupán a hírlapok által támasztott s kézzől kézre adott napi divat-e ez a lelkesedés, vagy pedig öntudatos lerovása azon tartozásnak, melyre a nemzet érdemesei iránt kötelezve van?” Azonban midőn azt hallja, noha téves forrásból eredt, hogy az élő-halott Bajza is nyomorral küzd: az ő számára is megkezd a gyűjtést Ragályi Ferdinánd táblabíróval együtt. A környék előkelő családait siet fölkeresni személyesen vagy segélykérő leveleivel. Így a többi közt a Dobsa-család egyik nőtagjához is ír ez ügyben. „Bátor vagyok - mondja 1854. január 31-dikén kelt levelében - egy igen nagy kérréssel alkalmatlankodni Nagyságodnak. A becsületes gazda előregedett szolgáját nem csapja el magától, sőt az öreg hűséges állat is holtig táplálékot talál nála azért, hogy nem szolgálhat. Ha így volna az emberi társaságban is, bizony jó volna! De a kik éltök derekát átizzadták a

⁹¹ 1856. jan. 6. írt lev. az id. helyen.

közérdekben, vénségökre koldulnak”. Meghatóan festi a szerinte nyomorba jutott család szenvedéseit, az éhező anyát s gyermekeit, a kik kenyeret kérnek anyjuktól, de az nem adhat. „Egy pár garas segedelemért” esedezik tehát, hogy a szerencsétlen asszony sorsát enyhíthesse, a ki „szerette férjét és elvesztette, de nem egyszerű halállal, mert férje halva, de temetve nincs; nem él már, de szenved s naponként látja a szegény asszony ötét haldoklani, de meg nem halni.”⁹²

A magánkörben megindított gyűjtést a nyilvánosság elé óhajtja vinni s felszólítja Toldy Ferenczet, mint Bajzának régi barátját, hogy az ő nevét is pendítse meg a Garayé mellett. Küld is Bajza részére 40 ezüst forintot.

Midőn az 1863-diki roppant szárazság miatt az ország sok vidéke inséggel küzd, Gömör vármegyében is megmozdul az emberbaráti szív a nyomor enyhítésére. Tompa szóval és tettel iparkodik a részvétet fokozni. „A fővárosiak példájára - írja Egressy Gábornak 1864. április 5-dikén - mi is mindent elkövetünk, hogy az inséget enyhítsük. Hangversenyezünk, tánczolunk, bazározunk, csókolódzunk és színi előadásokat rendezünk”. Épen azért fordul Egressy Gáborhoz, hogy a vármegyebeli műkedvelő ifjak által rendezendő színi előadás tárgyát megszerezhesse tőle, a *Chassé croisé* vagy *Női könnyek*, vagy ha ezek nem volnának a Nemzeti Színház könyvtárában, a *Hol töltsen estémet* című színdarabok kéziratainak másolatát kérve barátjától.⁹³

Tompa gondoskodása mindenre kiterjed, a mi részvevő, emberbaráti szívet kíván. Természetesen családja körében még inkább „igazán fenntartó oszlopa a háznak”. Figyelmét semmi sem kerülte el. Nyugtalan természetű levén, ha csak tehette, megnézegette kis gazdaságát, lovait, kamráját, kertjét: mit kell javítani, pótolni, beszerezni. Mert a házi szükségleteket ő szokta beszerezni a legkisebbitől a legnagyobbig. Az örökös foglalkozás valódi lelki tápláléka volt. S mint Léway mondja, nagyon elűtött az olyan költőktől, a kik az élet reális oldalait nem ismerik, képzeleti világukban élnek s környezetök gyámsága alá jutnak. Tompa tevékeny, munkás és rendszerető volt családjában és hivatalában egyaránt.

Azonban szeretett olykor házi köréből néhány napra kimozdulni. Régebben Szemere Miklósnál fordult meg leggyakrabban, aztán Miskolczon, hol több jó barátja volt, kivált Léway József, a kihez régóta barátság fűzte, s a ki sok tekintetben kezére járt, ha vagy az öreg Tompának vagy a költő testvéreinek az ügyében kellett valamit tenni. Léwayval vagy Szemere Miklóssal többször megfordult a költő Bánfalván is Kazinczy Gábornál, a kihez egymaga is ellátogatott.

S mióta Arany János *Toldija* megjelent: Tompa mindég vágyakozott szeme közé nézni „annak az embernek, a ki hogy nagy költő, bizonyos”. Mikor Arany János Nagykőrösre telepedett s valamennyire belenyugodott sorsába: Tompa 1852 februárjában meglepte őt, ismeretlenül nyitván be hozzá, mint bizonyos *fejérmegyei poéta*, a ki régi tisztelője Arany Jánosnak. Nemcsak vele, hanem Szász Károlylyal is boldog napokat töltött ekkor Tompa s midőn visszautazott is, nem győzött sajnálkozni, hogy oly hamar odahagyta Nagykőröst s tovább nem mulatott barátai között. De örült, hogy régi czélját elérhette. „Igen jó érzés és meglegedés szállta meg szívét” - mint mondja. „Mégis a vágy - folytatja - oda menni ismét olyan nagy

⁹² *Pesti Hírlap* 1908. évf. márcz. 27-diki sz. - Bajza nem volt segélyre rászorulva. Vajjon Toldy felvilágosította-e Tompát: nem tudjuk. L. Tompa 1854 febr. 7. levele. A M. Tud Akad. könyvtára: Toldy F. Levéltárczája, 44. köt. 99. sz.

⁹³ Egressy G.-hoz írt levele a M. N. Múzeum kézírattárában.

bennem, mint volt azelőtt; sőt sajnálom, hogy már megtettem az első legérdekesebb expedíciót s nem lehet ismét oda mennem.”⁹⁴

Szemere Miklósnak pedig 1852 április végén így szól Arany Jánosról: „Nagyon becsületes, szelid ember ez az Arany, egy látásra örökre megszeretnéd! Nincs benne semmi Petőfizmus, de van alapos ismeret és nyelvtudomány. Igen szeretetreméltó ember”. Arany János is hasonlóképp nyilatkozik sógorához, Ercsey Sándorhoz 1852. február 28-dikán, tehát néhány napra a személyes megismerkedés után írt levelében Tompáról: „Remek fiú, kit nemcsak becsülni, de szeretni is kell s ha munkáit olvasva azt hinnéd, hogy valami melanchólikus ember, igen csatlakoznál, örökké kacagtatott bennünket élceivel s anekdotáival. E három nap valóságos oázis körösi életem Szaharájában”.

Ezenkívül Tompa még háromszor látogatott el Nagykörösrre, 1852 május közepén, bár csak félnapra és 1859 szeptember havában feleségével együtt. Arany János is sokáig készült Tompához s már 1854 nyarán Tompa hetekig várta s mindennap azzal a szándékkal kelt föl, hogy ma kell indulnia barátja elé. Végre Arany János 1855 augusztusában beváltotta ígéretét s hat hétig mulatott családjával Hanván. A két költő - mint Arany László írja - ez idő alatt folyvást együtt volt s kölcsönösen felvidították egymást; sok kellemes órát töltöttek, bohóskodtak, adomáztak, faragtak a leoninus-verseket. Együttlétük örömét ugyan megzavarta némileg a Fölvidéken dühöngő cholera, bár szerencsére Hanvát elkerülte; azonban e miatt Murány-várt már nem nézhették meg. De egyéb kisebb-nagyobb kirándulást többet tettek a szép Sajó völgy vidékén, meglátogatták Lévay Józsefet Diós-Győrött, Szemere Miklóst Lasztócson, az Aggteleki barlangot, mikor is Arany János Tompa viseltes ruháiban jóleső derűtséget keltett a két költő családjá s más látogatók előtt; megfordultak Sárospatakon, hol a tanuló ifjúság szerenáddal tisztelte meg őket; ellátogattak az ózdi vasgyárba, a széki pusztára özvegy Recsky Benedeknéhez, a szalánczi várromokhoz, Széphalomra, Borsiba, Bánfalvára Kazinczy Gáborhoz és Sajókazára Vadnay Rudolphhoz. „A szíves fogadtatás - írja e látogatásról Arany János Ercsey Sándornak - melyben részesültünk s mely hetek multával sem hagyott alább előzőkeny jóságával, még egyszer oly becsessé tette előttünk e háznépet, melylyel úgyszólván összefortunk úgy, hogy a megválás mindkét részről igen nehéz lön”.

A személyes ismeretség s a sok kedves emlék csak erősítette s mélyítette a két költő s családjá barátságát, egymás iránti szeretetét, a mely a sírig tartott. Arany János maga bevallja ezt a Tompához ekkoriban írt egyik levelében: „Mennyivel több köt most bennünket hozzátok, mint azelőtt. Egyik emlék a másik után éled föl lelkünkben: egy szó, egy tréfa, kaland, egy kifejezés a Géza lexikonából stb. stb. mind megannyi kedves emlék; majd egyik, majd másik nyomul az előtérbe, mint buborék a vizen: az ember egy buborékot kevés ideig lát - de mindig új meg új születik az eltűnt helyett. Így vagyunk mi is az emlékezettel; talán nem éreztük a *jelent* egész gazdagságában: de most, midőn már *multtá* lön, hosszú időre el fog az bennünket táplálni”.

Még e látogatás előtt jelent meg Gyulai Páltól Tompa újabb verseinek bírálata,⁹⁵ mint addigi költői pályájának első beható s máig is valóban alapvető fejtegetése, a melynek eszméi irodalmi köztudatunkba olvadtak. E bírálat, a melynek készültéről írói köreinkben már előbb nem egy szó esett s Tompa is - mint Gyulainak írja - „szívesen várta”, egy időre megszakította Gyulaival kötött barátságát. Tompa nagyon sokra becsülte Gyulait még a *Pesti Röpirékekben*

⁹⁴ 1852. márcz. 8-dikán Szász K.-hoz írt lev. U. o.

⁹⁵ L. a. *Budapesti Hírlap* 1855. évfolyamában *Szépirodalmi Szemle* című nagybecsű tanulmányát, a Tompát illető rész a 703. s köv. számokban; újabban Gyulai *Kritikai dolgozatok* című munkája I. kötetében; Budapest, 1908; 147-173. l.

megjelent bírálatai révén, valódi nemzeti feladat teljesítését látta éles kritikai tollában, a mely költészetünknek főleg a Petőfi-utánzók „mezítlábas kamaszainál” téves irányba kényszerített fejlődését megakasztotta s az igazi művészi útra segítette.

Gyulai épp úgy fájlalja, hogy jelesebb költőink a szabadságharcz után elhallgattak, mint Tompa s épp oly buzgón iparkodik a nemzeti irodalmat jövőnk egyetlen biztos zálogául feltüntetni, mint Toldy Ferencz e kor egyetlen tudományos folyóiratában, az *Új Magyar Múzeumban*. „A mult követeli, a jövő várja - írja Gyulai - hogy szellemi fensőségünkkel terjeszkedjünk, teljes díszében megteremtsük a nemzeti műveltséget, mely nemzetiségünk erősebb támasza minden politikai intézménynél és a szabadságnak is biztosabb záloga, mint egyelőre látszik”. Ezért részint a Pákh Alberttel együtt szerkesztett *Szépirodalmi Lapokban*, részint az *Új Magyar Múzeumban*, részint a Szilágyi Ferencz szerkesztette *Budapesti Hírlapban* kegyetlen csapásokat mért a bírálatot föl sem vevő közepszerűségek ízlésrontó működésére, a népies irány elfajulását siettető költői hóbortra, melyet Arany János és Tompa mellett Erdélyi János, Salamon Ferencz és Szász Károly is üldöztek ugyan, de az új irány művészi vívmányainak megmentése s biztosítása első sorban Gyulai halhatatlan érdeme. A *Petőfi Sándor és lyrai költészetünk* című tanulmánya a kritikai vizsgálódásnak hatásra nézve legfontosabb terméke. A magyar költészet újabb fejlődésének nemcsak körvonalait, hanem egész életrevaló irányát senki sem jelöli meg oly világos szabatosssággal, az eszmék gazdag eredetiségével, a népiességet megcsúfoló sallangosságra s éretlen mesterkéeltségre mért gúnyos csapásokkal, mint Gyulai. Jól mondja Angyal Dávid, hogy „nagy kritikai tett volt ez értekezés; olyan, a minőre magyar kritikus még nem hivatkozhatott”.

De Gyulai ezzel még nem pihentethette bíráló tollát. A magyar költészetnek Petőfi lyrájában s Arany János epikájában diadalra vitt új irányát továbbra is védelmeznie kellett. Ki kellett mutatnia, hogy a két lángelmén kívül mely írónk működése jelenti az új irány erősödését. S míg egyfelől a műbírálat jogait minden magyar kritikuskál hevesebben s elszántabban követeli; másfelől a népköltészetből táplálkozó valódi nemzeti költészet alkotó sajátosságait mesteri tömörséggel jelöli meg úgy, hogy néhány szóval tulajdonkép az új iránynak egész elméletét adja s részére a java írók s a közönség ízlését biztosítja.

Meggyőződésének erejéből folyik, hogy Arany János művészi nagyságát oly hathatósan kiemeli, *Toldiját* epikai költészetünk legremekebb alkotásának hirdeti s egyszersmind az új irány kinövéseit, valamint a felfogásával ellenkező véleményt oly maró gúnnyal üldözi. A *Szépirodalmi Szemle* című cikksorozatban vizsgálat alá veszi akkori költészetünk minden valamire való jelenségét a bennök nyilatkozó eszmék, művészi megtestesítés, valamint az új költői irány szempontjából. E két nevezetes bírálattal kezd a magyar műbírálat a nemzeti gondolkodás keretében igazán elhelyezkedni, hogy aztán Gyulai további működésével helyét állandóan biztosítsa.

Tompát ha szigorúan is, de nem igazságtalanul ítéli meg. Tudnunk kell, hogy országos hatású műveiről nem nyilatkozhatik. De kisebb és nagyobb epikai műveiben egyaránt meglátja a tehetség legjellemzőbb vonásait; lyrai munkáit részletesen elemezve kimutatja: miben osztozik nagy kortársaival s miben marad megettök. Különösen a leírásba olvasztott érzelm mélységét találja Tompa költészete egyik fő sajátosságának, de hibáztatja az eszmék s gondolatok gyakori ismétlését, főleg pedig a szerkezet hibái tűnnek szemébe, s néhány költeményét e szempontból apróra elemezvén, arra a következtetésre jut, hogy Tompa a művészi szerkesztés titkaiba még nem kellőleg hatolt, vagy legalább könnyen letéved az érzések s gondolatok azon kerekded kapcsolatára vezető útról, a mely legáltalában a *belforma* névvel nevezhető. Gyulai éles művészi érzékével azt követeli, hogy a lyrai műnek is legyen igazi szerkezete, mint az eseményes költeménynek; hogy mint élő szervezet az érzésnek és gondolatnak oly egymásra

hatását tüntesse fel, a mely alkalmas bennünk is művészi érdeklődést gerjeszteni, fokozni s azt szintén művészi ihletettséggel kielégíteni. Gyulai még itt kevésbé vizsgálja az egyes műveken át élénk bukkanó költő egész lelki világát, a mit később sem szívesen tesz, inkább a belforma szempontjából fejtegeti az egyes költeményeket, belekapcsolva bírálatába Tompa irodalomtörténeti értékének legalább a megérintését.

Tompa, mint az előadottakból látható, általában nem ellensége a kritikai vizsgálódásnak, bárha nem teljes fontosságában tekinti. Olyformán van meggyőződve, hogy a bíráló tisztje a tehetségtelen írók elriasztása, a valódi tehetségek elismertetése. Hogy a műbíráló maga is művészi munkát végez és kettős hasznót hajt az irodalomnak, alig gondolta. Voltaképp az elméleti fejtegetést sohasem szerette, nem is foglalkozott ilyennel, hacsak baráti körben nem. A gyakorló költő saját művészi ösztönével nézte az irodalmi jelenségeket, s a művészet mindent átfogó szempontjai ismeretlenek maradtak előtte. Az írói harczokat is inkább csak humoros oldalukról tekintette. Bár - írja Pákh Albertnek 1853. június 17-én - a magyar írók között mindig volna „polemia és veszekedés a szegény falusi ember megfizethetetlen mulatságára”.⁹⁶ Néha a bírálók részrehajlása, a szerkesztőknek az elvtelenség árán űzött élelmessége vagy a szépirodalmi lapok színvonalának szembetűnő süllyedése erősebb kifakadásra gerjeszti s maró gúnnyal fordul az írói önérzetet sértő engedékenységre vagy a körülményekkel való megalkuvás ellen. Így midőn Lévay József nem helyesli, hogy Tompa a *Divatcsarnok* írói közé áll, a következő jellemző sorokkal felel neki 1853. október 15-dikén kelt levelében: „Ne izélj hát ebatta! Hogy rohan az emberre, mint egy mérges gunárpulyka! A körülményeket sem tudod, mégis már agyba-főbe simogatod az embert! Aztán lap lap; szerkesztő: szerkesztő; egyik eb, másik kutya! Komiszság dolgában ott áll egyik, a hol a másik; azért csilaj paraszt, mert meggyomrozzak! Jobb ha felcspasz te is a *Divatcsarnok*nak”.⁹⁷

Mióta a *Népregék és mondák* kötete megjelent, sőt már előbb is, nem egy kedvező ítélet olvasható a saját működéséről a *Honderűben*, az *Életképekben* s a Kisfaludy-társaság kritikai közlönyében, a *Szépirodalmi Szemlében*. Úgy szólva, elkényeztetették a fölszínes bírálatokkal, a melyek alig egyebek pusztá magasztalásoknál. Egészen 1855-ig mélyebben senki sem vizsgálja költészetét. Ő maga sem igen vágyakozik bírálatot hallani működéséről, különben is nehezen tűri a felfogásával ellenkező véleményt, a mint Petőfi megjegyzéseivel sem tudott kibékülni. Érthető tehát, hogy Gyulainak nem mindenben kedvező bírálata zokon esik neki. Alig hihető, hogy kellő nyugodtsággal olvasta volna. Baráti körben hevesen kifakadt ellene, mert az egész bírálatot igazságtalannak tartotta s elfogultságot olvasott ki belőle nemcsak a saját műveiben kimutatott fogyatkozásokra tett észrevételek, hanem egyszersmind az Arany János művészi nagyságát földerítő fejtegetések miatt is, panaszkodván, hogy költészetünk új irányának hatalmas fejlődését egyetlen költő érdemének tulajdonítja.

Arany János ismervén barátjának ellenmondást nem tűrő természetét, alig meri neki előhozni Gyulai bírálatát. „Azt tudod - írja hozzá 1855. június 8-dikán - minő véleménynyel vagyok verseid és a magaméi felől s nem hiszek oly elfogultnak, hogy *valaki* hibája miatt reám is kiterjeszd neheztelésedet. Hagyjuk e kényes tárgyat: azt tán csak nem hiszed, hogy benne nekem is részem volna”. Tompa e levélre azt válaszolja, hogy belőle semmit sem ért s kéri barátját, hogy vagy egyáltalán ne érintsen ily tárgyat, vagy teljesen fejtse ki véleményét. Arany János - mint írja - éppen azt akarta, hogy Tompa semmit se értsen leveléből. Hisz neki már azt híresztelik, hogy Tompa reá is megharagudott, mintha Gyulai kifogásait ő sugallta volna. Szelíd nagy lelke a két jó barátot egyaránt kímélni törekszik s mind a kettőnek igazságot akar

⁹⁶ Eredetije a M. N. Múzeum kéziratában.

⁹⁷ Eredetije u. o.

szolgáltatni. Pártjára kél Gyulai igazságszeretetének s erős meggyőződése őszinteségének, de Tompa háborgó indulatait is csillapítja. „Hogy Gyulai - írja 1855. július 1-én - saját meggyőződését követte bírálataiban, arra, jellemét ismerve, esküt mernék tenni: de hogy e meggyőződés s annak napfényre hozási modora helyes-e? az más kérdés”. Arany János úgy hiszi, hogy Gyulai a népies irány művészi vívmányai iránt annyira elfogult, hogy Tompa régebbi költeményeit épp e szempontból kevésbé méltányolhatta. Hogy szigorú, azt ő is vallja. Szigorúsága kétféle módon nyilvánul: egyfelől a belforma szempontját a lyrai művek vizsgálatában is uralkodónak tekinti, másfelől pedig a selejtesebb darabokat a kelletténél több figyelemre méltatja s az egész kötetben csupa mesteri szerkezeteket követel. „Örültem - folytatja Arany János - midőn Gyulai kezében láttam a dolgot, de várakozásom nem kevésbé csalt meg s összehasonlítva bírálatát rólam és rólad, mintegy bűnösnek érzem magamat s féltem, hogy *rám, a túlmagasztaltra, te, a nem eléggé méltatott, meg fogsz neheztelni*”. Tompa nem bocsátkozik eszmecserébe barátjával, jobb ha mind a ketten fátyolt vetnek az egészre. „Úgy hiszem - mondja a július 15-dikén írt válaszában - becsületemben nem sértett, egyebemet marczangolhatja, ha jól esik neki”. Világos, hogy elfogultsága nem engedte még ekkor, hogy higgadt józansággal olvassa Gyulai fejtegetéseit, a melyeket később annál inkább hasznára fordított. Gyulai egész hosszú pályáján nem nyilatkozott ezután Tompa költészetéről sem kritikáiban, sem egyetemi előadásaiban; csak éppen *Vörösmarty életrajzában*, tesz hazafias költészetére egy-két futólagos észrevételt.

Tompa Gyulaival innentől fogva több mint tíz évig nem vált levelet. Csak halála előtt két évvel újítja fel a köztük megszakadt barátságot. Midőn végórája közeledése előtt Gyulaitól is búcsút vett, őszintén bevallja: milyen tévedésben volt az egész bírálatra nézve. „Egykor nehezteltem rád - írja végsoraiban - azután becsülésem, szeretetem meghaladta gyermekes neheztelésemet”.⁹⁸ A mint főleg Arany művészetének hatása alatt lassankint átérti Gyulai fejtegetéseinek mélyen járó eszméit, nemcsak lecsillapul haragja, hanem egyszersmind a régi nagybecsüléssel közeledik hozzá s irodalmunk vezéralakjai közé sorozza.

E szóban levő bírálatnak Tompára tett izgató hatását nagyban mérsékli erdélyi útja. T. i. 1856 szeptemberében Erdélyben járt Tompa Hanvay Károly hanvai birtokossal, a kinek örökségi ügyben kellvén Deésre utaznia, rávette Tompát: menjen vele a Királyhágón túli Magyarországra. Debreczenen, Kolozsváron át vezetett útvonal. Tompát mindenütt nagy kitüntetéssel fogadták, nevenapját Mikó Imre grófnál ülték meg Erdély kiváló embereinek társaságában; maga a szíves házigazda köszöntötte fel. Sok jeles férfiúval ismerkedett meg ez útjában, a többi közt Kriza Jánossal, Kőváry Lászlóval, Medgyes Lajossal stb. S mivel Tompa a költészetéről eddig megjelent bírálatokkal nagyon elégedetlen volt, úgy fogta fel az ekkor iránta mutatott ünnepélyes elismerést, mint az igazságos bírálat méltányoló kifejezését, a mely őt valóban megillette. „Bizonyynyal életem legszebb órái közé számítom nálatok létemet” - írja Medgyes Lajosnak. De annál jobban esett most a kedves családi otthonban kipihenni magát. Nejét s kis fiát is egészségben találta. Várta Arany János levele is. „Ekképen - írja - semmi híja sem volt boldogságomnak hazajöttünkör.” Ide járult Heckenast levele is, a ki Tompa összes műveinek kiadására ajánlkozott.

Ekkor élte Tompa életének legderűsebb napjait, a melyekben költői dicsősége családi boldogsággal teljes összhangba olvadt.

A protestánsok régóta tudták, milyen kincset bírnak ő benne; paptársainak kezdetben mutatott hidegsége már rég megszűnt, s annál többre becsülték, minél jobban megismerték. Volt is számos jóbarátja a vidéki papok között, a kik időnként föl-fölkeresték Hanván, s ő is szívesen

⁹⁸ Eredetije u. o.

ellátogatott hozzájuk. Maguk a hívek is igyekeztek őt minél szélesebb hatáskörbe állítani, hogy tehetségeit annál inkább értékesíthesse. Már 1848 tavaszán egyházmegyéje őt küldötte azon nevezetes bizottságba, mely a presbyteri rendszer életbeléptetéséről akart tanácskozni, a papi és világi elemek közti ellentétek elsimítását czélozva. De a bizottság a politikai események rohamos fejlődése miatt akkor nem oldhatta meg feladatát. Később, 1857. márczius 22-dikén Tompát tanácsbíróvá választották, három év múlva pedig a gömöri egyházmegye az esperesválasztásnál egyenesen ő rá vetette szemét. Az öreg Terhes Sámuel ugyanis 1859-ben lemondott az esperességről. „Jól értesültektől tudom - írja Tompa Szász Károlynak 1859. november 25-dikéről - hogy bizonyos T-át választanak; de az, mint nekem, lelki-testi barátjának, négy szem közt mondá, semmiesetre sem vállalja fel”. Úgy is történt. Tompa nem fogadta el a választást. Apostol Pál halála után (1860) a püspökválasztásnál is emlegették, s kapott is egy pár szavazatot. De ő nem vágyott nagyobb tisztségre a hanvai papságnál; az egyházi közigazgatás nyűgeitől mindig félt; nem szerette a vaskalaposságot, pedanteriát, száraz rubrikázást, a mik költői természetével nem is egyeztek. Mint tanácsbíró is ritkán jelent meg az üléseken, s ha megjelent is - mint Léway írja - sohasem akarta a közfigyelmet magára vonni, meghúzta magát hátul szerényen az utolsó sorokban. De ha fontos ügyben kellett véleményt mondani, vagy tekintélyes küldöttségben résztvenni: teljesítette kötelességét.

A gömöri egyházmegye követéül jelenik meg a kerület 1857. évi őszi gyűlésén Sárospatakon s a főiskolai felügyelőbizottság működésére oly megjegyzéseket tesz, a melyek később Erdélyi Jánossal vitába keverik. Midőn t. i. a *Sárospataki Füzetek*⁹⁹ 1858. évi szeptemberi számában a *Visszapillantás* írója (M. L.) az utóbbi főiskolai vizsgálatokra vonatkozó észrevételeit elmondja s úgy állítja fel a fejtegetni kívánt kérdést, vajjon „a kellő szigor alkalmaztassék-e vagy az elnézés”: Erdélyi János csillag alatti jegyzetben a szigorú eljárást hangoztatja, s ha az egyházkerületi bizottság csakugyan szigorú volt, üdvözli ezért, „azok ellenében, kik már eddig is *superintendentialis felhőt szeretnének támasztani* az illetők feje felett, hogy szívélyeskedő sopánkodásaik által a nagy közönségben vádat kelthessenek... hol és mikor, ők lássák”. Azt óhajtja Erdélyi, bár nyíltan szólalnának fel, hogy tudnák: „ki honnan fázik; de ők ezt nem teszik, hanem annál hitelesebben informálják aztán az egyházmegyéket dolgokról, melyek soha nem történtek, mint tavaly a *gömörit, mely követi* (R. F. és T. M. urak)¹⁰⁰ által meglepve hallá őszi gyűlésén mindannak ellenkezőjét, mit némely bölcs belátású urak erőnek erejével rákentek volna az iskola közvetlen felügyelőire.”

Erdélyinek e homályos értelmű megrovása zokon esik Szentpétery Sámuel pelsőczy és Maklár P. Lajos berzétei lelkészeknek, s ráveszik közös jóbarátjukat, hogy a gömöriekre tett nem eléggé megfontolt észrevételét igazíttassa helyre a szerkesztővel. Tompa, mivel őt is érte a célzás, levéllel fordult Erdélyi Jánoshoz, kérve a téves megjegyzés helyreigazítására, bár - úgy mond - jól tudja, hogy „mint férfiúnak mi sem esik oly rosszul, mint annak tudása, hogy valakin méltatlankodott”. „Végre - így fejezi be sorait - bölcs Salamonnal tartok: *Mikor a fa megfogyatkozik a tűzön, megalszik a tűz*; hadd aludjék meg! én nem akarok egy darabot se vetni rá, azért választom a privát utat; úgy hiszem, nem veszi kegyed rossz néven a felvilágosítást.”¹⁰¹

⁹⁹ Szerk. Erdélyi János: a II. évf. 392-399. l.

¹⁰⁰ T. i. Ragályi Ferdinánd és Tompa Mihály.

¹⁰¹ 1859. december 14. kelt levele a sárospataki főiskola könyvtárában. Néhány sorát közli Rác Lajos az *Uránia népszerű tud. folyóirat* (szerk. legifj. Szász Károly és Mikola Sándor) 1913. XV. évf. 162. l.

Tompa levelére a szerkesztő Szentpéterynek adja meg a választ s tiltakozik az ellen, hogy szerkesztői jegyzetében akár őt, akár általában a gömörieket sértette volna, mi pedig bajosan tagadható. Felszólítja tehát Szentpéteryt: olvassa el figyelmesen a kifogásolt mondatokat s jelölje ki, mely sor vagy szó által érzi önmagát vagy gömöri paptársait sértve; erre szólítja fel - úgy mond - Tompát is, mert míg ezt ki nem mutatja, mindaddig hamisan beszél. „Ha Tompa - folytatja Erdélyi - rám vagy ránk fogja, hogy a felhőtámasztók alatt téged vagy Maklályt értjük: ez gonoszszággal határos ráfogás.”¹⁰²

Erre a kemény beszédre nem csekély lelki küzdelmébe kerülhet Tompának erőt venni felindulásán; de a ráboruló sötét gyász egész lelki világát elfoglalja s mint idézett soraiban írja, nem akarhatta szítani a hamvadó tüzet. Nem is ír Erdélyinek, csak Szentpétery előtt fejezi ki az erős kifakadáson való csodálkozását. „Most - írja hozzá - töletek az igazság és barátság követeli, hogy 1. valljátok be Erdélyinek, hogy világosan, határozottan felhívtatok engem czáfolat írására és nyomtatására; 2. ki kell mutatnotok a *Füzetek* azt a helyét, mely benneteket megsért; hogy léteznék ilyen, azt nem akarja Erdélyi elfogadni; de legyetek férfiak, erősek és mutassátok meg neki, hogy igazságatok volt, midőn megsértve láttátok magatokat.”¹⁰³

Szentpétery és Maklály eleget is tettek Tompa felszólításának, s ezért Erdélyi még egyszer visszatér e tárgyra folyóiratában,¹⁰⁴ tagadván, hogy a nehéztelésre bármi okot adott volna. S mint előbb, most is támad a védekezés helyett. Nem is igen lehet megelégedve Tompa Erdélyi újabb nyilatkozatával s tán ezért is neheztel később, midőn a superintendentia felszólítja, hogy a főiskola megalapításának háromszázados évfordulóján tartandó ünnepélyre, a melyet éppen Erdélyi János készített elő, ódát írjon. Azonban nem térhet ki a megbízatás elől. S Erdélyi János nemes kiengesztelődéssel magasztalja Tompa ódáját s a jelenvoltakra tett hatását.¹⁰⁵

Ott volt a Terhes Sámuel félszázados papi jubileumán Rimaszombatban 1859. április 28., s néha-néha megjelent a miskolczi egyházkerületi gyűléseken is. Innen, a császári nyílt parancs elleni tiltakozásból indult ki az a mozgalom, mely az egyes eklézsiákat is színvallásra bírta. A hanvai egyház - bizonyára Tompa akarata szerint - a következő végzést hozta 1960. febr. 3-dikán: „Az egyháztanács egy szívvel-szájjal, erős meggyőződéssel és vallásszeretettel nyilatkozott a felolvasott superint. határozat mellett, a mely az 1859. szept. 1-jén kibocsátott csász. kir. nyílt parancsnak ellene mond”.

Ha egyházakat kellett látogatni (canonica visitatio), főleg azért szánta rá magát e különben fáradságos munkára, hogy gyötrő gondolataitól szabadulhasson s pár hétig folytonosan társaságban legyen. Ez okból, bár a számadást, tabellázást nem szerette, pályája vége felé résztvett néhányszor ily vizsgálaton s nem egyszer bosszúsággal fakadt ki a világi közigazgatást utánzó egyházi kormányzat pedanteriái ellen.

Azonban a templomban annál buzgóbban teljesítette lelkészi kötelességét. Ezért tisztelték meg igen kiváló eklézsiák bizalmukkal. A miskolczi meghívást már érintettük. 1853-ban a szentesi eklézsia óhajtotta egyik lelkészének megnyerni; de Tompa részint felesége szüleitől

¹⁰² 1859. jan. 7. kelt levele u. o.

¹⁰³ 1859. jan. 9. írt levele u. o.

¹⁰⁴ *Sárospataki Füzetek* 1859. évf. VIII. f. 815. l.

¹⁰⁵ L. alább a források megnevezésével. Rácz Lajos is megemlékezik az előadottakról az *Uránia* idézett lapján s ennek a szövénytulajdonosának, hogy Tompa nevét a *Sárospataki Füzetek* dolgozótársaié között hiába keressük. Úgy hisszük, téved. A nagy lelki megrázkódtatás okozza, hogy a költő éppen ekkoriban minden efféle működéstől tartózkodik.

nem akart messzire távozni, részint a megszokott környezetből nem tudott elszakadni. Három év múlva, midőn Révész Imrét Szentesről Debreczenben választották meg, a szentesi egyház ismét megújította óhaját. El is küldte főgondnokát s egyik tanácsosát Hanvára, hogy Tompát meghívják. De ő most sem volt hajlandó odahagyni híveit, nyilván ugyanazon okok miatt, mint a melyek 1853-ban is útjában álltak.¹⁰⁶ E mellett a felesége betegeskedése miatt is került a költözködéssel járó izgalmakat; nem fogadta el tehát a választást, pedig nagyon szeretett volna Arany Jánoshoz közelebb lenni, s mint mondja, nem azt nézte: mennyivel javulna sorsa, hanem, hogy mennyivel lenne közelebb hű barátjához. Pár év múlva örömmel tudósította Medgyes Lajost a szentesi eklézsia jövedelméről, midőn ott ismét papot akartak választani.¹⁰⁷

Míg egészsége engedte, csak egy káplánja volt. Maga végezte legfontosabb teendőit. Hívei nagy lelki épüléssel hallgatták beszédeit, mert kitűnő szónok volt. Csak úgy folyt az ajkáról a szó, áradtak a szebbnél szebb hasonlatok, képek, példák. Könnyen, minden erőlködés, sőt minden készüllet nélkül is szívhezszólóan beszélt. Szász Károly tanúja volt, midőn éppen a predikáció előtt megtekintett ígékről oly szépen, a szöveghez alkalmazkodva beszélt, hogy a legtöbben csak hosszas készülés után idézhetnek elő hozzá fogható hatást. „Fényesebb és meglepőbb szónokot - írja Szász Károly - eleget hallottam, de lelkeket jobban kielégítő papot tán egyet sem”. Midőn egyszerű, alacsony kis szószékére lépett s mesterkéletlenül, de szívből fakadt imádságban fohászkodott isteni kegyelemért: „a bölcs nyugalma és a gyermek hite egyesült” szavaiban. A biblia szelleme lengte át egész beszédét, a mely az élet és bölcsélet igazságaival tartotta lekötve a figyelmet. De beszédeinek nemcsak tartalma volt egyszerű és nemes: előadása szintén ilyen volt. Mint Szász Károly jellemzi: két kezét összefogta és semmi taglejtéssel nem kísérté szavait. Tanítása szenvedély nélkül, nyugodtan folyt s csak „a hang emelkedése és alább szállása jelezték az indulat változásait, melylyel beszélt”. De távol volt attól, hogy egyszerűségében lejjebb szálljon az áhítat sugallta határnál; ízlése, meghatott lelke s költői érzéke biztosan vezették. Mind a nép, mind a műveltebb hallgatók egyaránt épültek szavaiban. S rögtönözve majdnem olyan hatással beszélt, mintha készült volna szónoklatára. Ilyenkor a közvetetlenség, a természetes bensőség talán még jobban megragadta híveit, mint a mikor kidolgozott beszédet mondott. Bántotta is, ha hívei rosszul ítélték meg. „Elfut a méreg - írja Arany Jánosnak 1853. augusztus 1-jéről - midőn kijöven a templomból, az extempore mondott gízgazra ezt a megjegyzést hallom: felséges kidolgozott munka volt; persze mikor három nap töröm magam egy predikáció után, akkor könnyen azt mondják: most nem készült a pap”.

Általában Tompa született szónoki tehetség volt. Nagyobb alkalmaknál az ünnepély méltósága oly kifejezést nyert szavaiban, a mely sohasem tévesztette hatását, megragadta a hallgatóságot szíve mélyén és sokáig fogva tartotta. Ő magát így jellemzi Arany Jánoshoz 1854. december végén írt levelében: „En itt híres, divatos pap vagyok, tán derék is; de ezzel még igen kevés van mondva; csak azt jelenti, hogy a többi tán olyan sincs. Hangom monoton, imádkozni egyáltalában nem tudok, nincs abban semmi kenet, semmi buzgóság; tudj' az Isten! szégyenlek olyan Istent lábánál lehúzó tempókat és hosszú farizeus képet csinálni imádság közben, mint soktól látom. Azt azonban meg kell adni, hogy könnyen papolok, mindig könyv nélkül, mi egyszersmind azt is teszi, hogy a predikáció soh' sincs velem a templomban. Improvisálni a csalásig tudok; nyelvem jó, pereg mint az orsó, de akkor nagyon sietek; és igazán néha olyan jól beszélek, hogy szinte sajnálom, hogy az egész beszéd elvész”. Jellemzése ugyan kevesebbet mond a valónál, de mint önbírálat fölötte érdekes.

¹⁰⁶ Minderről részletesen szól S. Szabó J. id. m. 66-7. és 70-2. l.

¹⁰⁷ 1859. máj. 2. lev. *Ellenőr* id. h.

Mint egyházi író, pályája elején írott két cikkén kívül egészen 1854-ig semmit sem bocsátott közre. Vallásos tárgyú költeményeket, de a melyek nem igen tartoznak remekei közé, írt már régebben is. Ezek vallásbölcseleti eszméket tárgyalnak, de hiányzik bennök az eszmék s az áhítat mélysége. Mind e mellett efféle művei ösztönözték Litkei Tóth Pétert, Búj művelt lelkű papját, hogy nyílt leveleket intézzon hozzá *Búji levelek* címmel.¹⁰⁸ Maga mondja e levelek írója, hogy nem a költőt, nem is a papot, hanem a vallásbölcseletkedőt tartja szem előtt, midőn a divatos hegeli bölcseletkedés ellen síkra száll. Tóth Péter a keresztény vallás veszedelmét látja a műveltségre hivatkozó világvallásban, a mely mindennel megelégszik, a mi természetes. „Ki a síkra, férfiasan - kiáltja - okkal ok ellen harcoljunk; gyáva a ki fél; meg van írva, hogy a mi Istentől született, az meggyőzi a világot!”. Vissza kell szerezni a prot. egyház tekintélyét s meg kell oltalmazni érdekeit. E levelek nagyon megragadták Tompa figyelmét s lehet, hogy válaszolt volna is akkor, ha egészsége engedi. Így csak levélben mond köszönetet Tóth Péternek: „Igen szeretlek, Péter - írja hozzá - ezen okos és szép dolgokért. Isten adja, hogy sokszor csinálj nekem ilyen magasztos örömet”.¹⁰⁹

Évek multak, s Tompa az egyházi irodalom terén még semmi derekasabbat nem alkotott. De annál inkább örült, ha valamelyik paptársát munkálkodni, az egyházi irodalmat gazdagítani s a vallásos és erkölcsi életet gyarapodni látta. Így 1854-ben Borsodi József imádságait ő ajánlja Heckenastnál kiadásra s ő látja el előszóval is. De ugyanez évben maga is kiadja két halotti beszédét: *A halál mint az élet bírálata* (Sz. Király Pál) és *A nő helye s működésének szépsége és fontossága* (Draskóczy Sámuelné) címmel. A következő évben ismét két beszédet bocsát közre: *A hűség* (Özv. Molnár Károlyné) és *Mit örököl a haza nagy fiai után?* (gr. Teleki József) címűeket. Mind e beszédek Miskolczon jelentek meg, de az utolsó Pesten is. Már 1854-ben felszólítja Fördös Lajos, a nagytekintélyű kúnszentmiklósi, később kecskeméti lelkész a *Papi dolgozatok* munkatársául. Tompa örömmel fogadja a felszólítást, noha bevallja, hogy eddigi beszédeiben nagyon keveset talál olyat, a melyet későbbi szigorúbb ítélettel vizsgálva, érdemesnek tartana a kiadásra. „Alig van egy-kettő - írja Fördösnek - mely csak félig-meddig is megütné a mértéket s kinyomatva nekem becsületet, egyházi irodalmunknak pedig gyarapodást eszközölne. Éretlen gyümölcsök biz ezek még! Azonban remélem, hogy Isten segédelmével jövőben bizonyosan fogok hasznavehetőt is produkálni”. Megelőzni nem akarja önmagát s még most tartózkodik a közönség elé lépni.¹¹⁰ Fördös azonban nem szűnt meg tovább is ösztönözni Tompát, mire aztán Tompa el is küldte a vállalat számára két beszédét azzal a kéréssel, hogy a szerkesztő csak a legszigorúbb vizsgálat után bocsássa nyilvánosságra; mert ő e beszédek gyöngékeknek tartja s épen nem osztozik Fördös azon véleményében, hogy tőle csak remekeket vár a közönség, a melyről nem tudja, hogy csigázta iránta ily magasra véleményét; de attól fél, hogy a küldött beszédekben is nagyon csalódik.¹¹¹ Azonban Fördös nemcsak a két beszédet adja ki, hanem Tompa arczképét is, a mit ő mind a szerkesztő, mind a kiadó, Szilády Károly, részéről nagy megtiszteltetésnek és kitűnő figyelemnek mond s meg is igéri, hogy „csekély tehetsége szerint” szívesen segíti a derék vállalatot.

E néhány beszédnek sikere mindinkább buzdította Tompát a további működésre. Fia halálával megrázó lelki válságából úgy szólván természetesen menekül e térre, noha panaszkodik Arany Jánosnak, midőn 1859-ben Fraenkel B. miskolczi kiadónál egyházi beszédeinek első kötele

¹⁰⁸ *Prot. egyh. és isk. Lap* 1847. évf. 1013., 1205. 1302. h.

¹⁰⁹ U. o. 1878. évf. 1108. h.

¹¹⁰ 1854. végén. Szász B. birtokában.

¹¹¹ 1855. aug. 15. és aug. 31. lev. u. o.

megjelenik, hogy „micsoda silány dolgokat produkált a legnagyobb erőfeszítés és verejték-hullás mellett is”. De panaszja jórészt alaptalan. Ez ítéletet csak az a törekvés mondatja vele, a mely a kiváló emberek sajátsága, hogy ritkán elégszenek meg kész műveikkel, mert nem találják megegyezőkné azon eszménnyel, a melyet előre megalkottak. A második kötetre nézve nem tudott megegyezni az előbb említett kiadóval. S midőn később Heckenast imádságok írására szólítja fel, neki ajánlja beszédeinek második kötetét kiadásra. Soha sem foglalkozott - írja Pákhnak 1863. november 4-dikén - imádságok írásával; a miket írt, csak a napi szükségre írta s kiadásukra nem is gondolt. S ha most - folytatja keserű humorral - megtört testtel és lélekkel hozakodnék neki az imádságírásnak, mire könyve elkészülne, az imádság kimenne a divatból. Van azonban predikációja, egész gyűjtemény, a melyen egy év óta dolgozik. Heckenast azonban nem vállalkozik a kiadásra s egyházi beszédeinek második kötete szintén Miskolczon jelenik meg 1864-ben. Pár évvel utóbb halotti beszédeit gyűjti össze s e gyűjteményt Szász Károly szintén felajánlja Heckenastnak, ki azonban erre sem hajlandó, s így ezt a gyűjteményt is Fraenkel B. adja ki.

De Heckenast előbbi ajánlata s Pákh felszólítása mégis gondolkodóba ejtik a költőt: hátha a napi szükségre készült imádságokat, fohászokat művészi kézzel kisimítva szintén kiadhatná. Tompa hozzá is lát a munkához, jórésztben el is végzi, csak a szerkesztés, válogatás, helylyelközzel való pótlás marad későbbre, a mit már nagybetegen végez. Így jelenik meg az *Olajág* Heckenast kiadásában. A kiadatlan papi dolgozatokból szerkeszti S. Szabó J. *Tompa reliquiáinak* I. és II. kötetét (Miskolcz, 1898 és Budapest, 1901).

Tompa beszédei s imádságai méltán sorakoznak a legjelesebb magyar egyházi dolgozatok mellé, sőt van néhány beszéde, a melyek a legelső közt tartoznak irodalmunkban. Nem hiába tartózkodott a hamar munkától s nem hiába félt önmagát megelőzni. Mind egyházi, mind halotti beszédei a művelt keresztény elme tanításai, a mely éppen oly távol van a kételytől, mint a rajongástól; de át van hevülve az isteni tan igazságától. A mit egyik költői levelében mond, hogy az elhagyott népet mily isteni nevelni, oktatni, deríteni: valóban gyakorlati példáival igazolja. Az egyszerű népet tartja szem előtt; de a tanultak is éppen oly lelki épüléssel olvashatják.¹¹² Mert gondolatai, következtetései, beszédeinek szerkezete, előadása és stílje mindenütt világos és szigorúan szabatos. Az egyszerű fenségre törekszik s alig van néhány beszéde, a melyben e törekvése kevésbé sikerül, mint a *Házasságszerzés*, *Mi származik a megnyílt földből* címűek; noha másfelől tanítása éppen e beszédekben legközelebb férközik az egyszerű nép értelméhez, a melynek felvilágosítását az evangéliumi tan igazságaival oly mértékben eszközli tollával, mint szónoki előadásával.

Innen van, hogy beszédeiben nem elvont eszmékből indul ki, hanem az életből és természetből. „Ezek a beszédek - írja Szász Károlyhoz egy, kelet nélküli levelében - falun, a természet embereinek mondattak s az egyetlen és fő célja az elmondás általi építés, nem pedig a ki-nyomatás vala”. Tompa, mint a természet nagy ismerője és csodálója, egyházi beszédeiben sem tagadhatja meg önmagát. A biblián kívül legtöbb érvét innen veszi. Úgy szólván, élő

¹¹² Körülbelül ugyane véleményt fejezi ki Tompa egyházi beszédeinek első bírálója, Baló Benjamin, a *Sárospataki Füzetek* 1859 júl. füz. 79-82. lapjain írt bírálatában. Idézi néhány beszédét (*Tudás és hit*, - *Jézus erkölcsi bátorsága*, - *A nagy vállalatok miért járnak nagy küzdelmekkel*, - *Lelki ittasság*, stb.), a melyek „a népre nézve ámbár sehol sem borítvák tudós homálylyal, már tárgyuknál fogva a nagy ünnepeken éppen igen szükségesképpen előadandó hitigazságok (dogma) körén kívül járnak, pedig a t. szerzőnek hitszónoki jelessége azon felette ritka tehetségében áll, hogy egészen népszerű beszédeit is, a közönségeseket t. i. úgy készíti, minél fogva azokat a tudományosan művelt lelkek is nagy gyönyörrel hallgathatják”. Ilyennek mondja a *Mi származik a megnyílt földből*, - *A Sámson meséje*, - *Alázatosság*, - *Mi teszi az embert barommá*, - *Mit találunk a természetben* címűeket.

szervezetet lát maga előtt a természetben, a melynek minden jelenségét felhasználja céljaira. Nem állítható, hogy széles kört ölelne föl egyházi szónoklatában. Az ember váltságát, mint a kereszténység alapításának legszentebb titkát magyarázó beszédein kívül a legtöbb az erkölcsi élet tisztaságára, erényeink öregbítésére s megrögzött rossz szokásaink elhagyására vonatkozik.

Inkább a humanizmus lelkes hirdetője, mint a vallás apostola; inkább a mindennapi élet józan felfogására oktat, mint a hit rejtettebb igazságait magyarázza; inkább felvilágosult keresztény, mint felekezeti protestáns. Már Szász Károly észreveszi az első kötetben, hogy két-három beszéden kívül Tompa a váltság tanát nem fejtegeti. Tompa zokon veszi ez észrevételt. Ő - úgy mond - ezt is felöleli, de más-más szempontra helyezkedik s ha még ennyire sem volna szabad eltérnie a megszokott chablontól: nem maradna más hátra, mint hogy „mindig egy misét mondjunk”.

Még inkább bántja Fabó András agárdi lelkésznek, a magyar egyháztörténelem szorgalmas bűvárának az a bírálata, melyet Tompa első két halotti beszédére mondott.¹¹³ E bírálat G-y (Garády) névvel jelent meg s igazságtalan támadás volt. „Ha e két beszéd - írja Fabó - valami bölcsészeti folyóiratban közöltetett vagy tudós gyűldében olvastatott volna fel, remekül mutatnók fel azokat”. De - úgy mond - keresztény papnak keresztény templomban az evangéliumból kell kiindulni s oda kell visszatérni. Szemére veti Tompának, hogy az első beszédben egyszer sem fordul elő az Isten neve.

Tompát annál inkább sérti ez igazságtalan támadás, mert éppen akkor jelenik meg, midőn ő Pestre érkezik Teleki József gr., az Akadémia első elnöke temetésére, a hol azonban a rendőrség eltiltja a szertartástól. Válaszában felvilágosítja bírálóját, hogy egészen más a halotti predikáció s más a halotti emlékbeszéd (oratio); amaz szigorúan vallási eszmén épül fel s imádság előzi meg; emez szorosan véve nem szent beszéd, hanem egyszerű halotti szónoklat s ehhez nem kell bibliai szöveg. A méltatlankodást határozottan visszautasítja s kérdi: „Kicsoda vagy te, hogy másnak szolgáját kárhoztatod?”¹¹⁴ Fördös Lajosnak írt 1855. márczius 25-diki levelében ismétli, a mit válaszában mond: „Nem bánom én - írja - mondjon bárki bármit tehetségem, képességem s felfogásom felől; ez mind teljesen rendén van; de azt mint pap el nem szenvedhetem, hogy valaki az evangéliumtól eltértnek, apostatának mondjon. Ez a malitia legnagyobb foka”.

Annál jobban esett neki ugyancsak a *Pesti Naplónak* az a magasztaló bírálata, a mely mindjárt a két első beszéd megjelenése után látott napvilágot. „Legyen üdvöz ő e szent mezőn - olvasuk a bírálatban - holott reá, ítélve a jelen két *műkincs* után, szintén borostyánok várnak. Az a halhatatlanság örök zöldje, melylyel a virágdúslelkű s mézesajkú, tudós, papköltő behinti a koporsókat. S lehetetlen át nem látnunk, hogy csak akarnia kell és a magyar Sion, sőt ki merjük mondani, a keresztény világ elsőrangú szónokai közt foglaland helyet.”

Ha e magasztalást kissé talán túlzottnak tartjuk is: annyi bizonyos, hogy Tompa egyházi és halotti beszédei e műfaj legjava termékei közé tartoznak; imádságaival s elmélkedéseivel pedig alig van magyar könyv, mely összehasonlítható volna. A keresztény vallásból táplálkozó erkölcsi életnek oly kérdéseit fejtegeti és magyarázza Tompa, a melyek legközelebből érintenek bennünket, mert köztudatunkban élnek. A mint az imádságok és fohászok a töredelmes szív mélyéről fakadnak: érvei, a melyekkel tételeit bizonyítja, a hívő keresztény felvilágosult értelméből sarjadzanak, a melyet a vallásos ihlet magasztossá avat. „Ma és minden időben

¹¹³ *Pesti Napló* 1865. évf. 46. sz.

¹¹⁴ U. o. 66. sz.

hiszek az erkölcsben és erényben” - mondja igen jellemzőleg önmagáról Tompa. E hit igazsága, mely költői alkotásaiban lelki háborgásait nem mindig tudja lecsillapítani, a lelkész tanításait mindig megóvjá a kételkedéstől vagy a közönytől. Elmélkedéseivel magához köt bennünket és fogva tartja értelmünket és szívünket. A keresztény hit legősibb forrásából kiinduló felfogásait is könnyen követhetjük, mert ritkán szárnyal oly magasságra, a melyet józan értelmünk fel nem érne. Talán csak az egyik pünkösdi beszéde, *A lelki ittasságról*, vesz olyan lendületet, hová az egyszerűbb hallgatók nehezebben követhetik. Legtöbbször nem a szónoki hevületre bízta magát: a bibliai szövegnek, hitbeli meggyőződésnek tömör kifejezései alapján szilárdan áll s innen vezeti hallgatóságát eszméinek azon nyugodt világába, melyet a mindenhatóságba vetett hit oly csodálatosan épített.

Halotti beszédeiben az alkalomnak oly szempontját választja ki éles megfigyelésével, a mely a legtöbb táplálékot nyújtja a fájdalomtól megatott szíveknek. De a másik végétől is óvakodik Tompa. Ritkán marad a földön a nélkül, hogy lelkünket a derültebb, eszményibb világba ne ragadja, hol az áhítat mélysége ne feledtetné mindennapi bajainkat, földi küzdelmeinket.

E mellett beszédei mindig szabatos szerkezetűek. Nem azt a chablonos szabatosságot értjük, a mely minden egyházi szónoklat tulajdonsága; hanem a gondolatoknak, az előadásnak, a nyelvnek azt a kristálytisztaságát, a mely művészi ihletettséggel vonja a bizonyítandó tétel érveit arra a pontra, a melyen a szónok a hallgatók szívéhez legközelebb férközhetik, s a melyen a lelki épülés bizonyos művészi gyönyört kelt. Például a *Mit találunk a természetben* című beszéde, vagy a *Mit örököl a haza nagy fiait után* e szempontból igazi remek.

Tompa kora a magyar protestáns hitszónoklati irodalomban többé kevésbé a forrongás kora, nem formában, hanem tartalomban. „Dogma és morál; - írja S. Szabó¹¹⁵ - orthodoxia és rationalismus, classikus és népies, színes fellengősség és unalmas szárazság küzdöttek egymással.” A régi egyházi szónokok már feledésbe merültek; de Fördös Lajos classikus tisztaságú s kenetes előadása, Baksay Dániel érzelmes megatottsága, Székács Józsefnek az ellentétből szőtt eleven eszméi, Révész Imre tömör gondolatai és mélyreható felfogása sok követőre találtak. Azonban a szerkezetbeli terjengősség s az előadásbeli erőltetett áhítatosság nem tudott kiveszni rég idő óta. E mellett a szóvirágok, mesterkelt hasonlatok lépten-nyomon rontották az ízlést.

Tompa óvakodott e hibáktól. Üldözte a dagályt mint szónok az előadásban, s mint író kidolgozott beszédeiben egyaránt. A hamisítatlan, természetes egyszerűség gondolataiban és hangjában, styljében és előadásában egyik legfőbb tulajdonsága beszédeinek, a mit legelőbb Szász Károly s utána Dömötör János is helyesen emel ki.¹¹⁶ A kik az egyházi beszédekben bizonyos modorosságot szeretnek, azoknak - írja Dömötör - „Tompa a maga roppant egyszerűségében igazán nem csoda, ha nem tetszik”. „De - folytatja - mennyire más vélemény-nyel van az a tekintélyes angol pap, kinek mi midőn Tompa két beszédének vázlatát elbeszél- tük, azt felelte, hogy bizonyosan a legszebb beszédek közé tartoznak, a melyeket valaha hallott”. Maga Tompa is bevallja, hogy beszédeinek e tulajdonságára mindig büszke volt, s nagyon jól esik neki Dömötör ez irányú méltánylata. „Kegyed - írja hozzá erre vonatkozólag 1867. ápril. 25-dikén kelt levelében - engem ösmér; ösmernie kell régóta... felösmérte nálam, mi egész életemben, beszédemben s irataimban látható - a jószeműnek t. i. - mire büszke voltam, mit bálványoztam: az egyszerűséget. Ez jól esett, mert ritkán vagy alig tapasztaltam hasonlót. Én hallgatóimnak így beszéltem: *szeretett híveim, a jó Isten felhozta a fényes napot,*

¹¹⁵ Id. m. 73. l.

¹¹⁶ *Protestáns egyh. és isk. Lap* 1867. évf. 10. sz. 306. h.

mely sugarával életet, áldást s örömet hint a földre; az éj elmult, reggel van; jertek, imádkozzunk s munkálkodjunk! Nem hallotta meg senki. Segédem vagy a legátus így szólt: *az éjnek koromsötét arcú réme rohanva tünt el a korány bűbájos tündére előtt, ki fénykoszorúzott dicső homlokával, sugár fürteivel, ajkának bíbor mosolyával kelet trónján megjelent, s a hallgatóság nagy - kivált női része, magán kívül volt. Mosolyogtam s nem bántam, maradván tovább is a régi*".¹¹⁷

Bíráloi, kivált Szász Károly, méltán dicsérik választékos és mindig találó bibliai szövegeit és idézeteit s az ezekre épített gondolatai láncolatát, a melyeket „az élet s az emberi szív mély ismeretéből, a kereszténység és az élet magas felfogásából merít”. Ezekben is - mondja Szász Károly - valódi mester, s mondatai, reflexiói gyakran minden lapon igazságukkal, emelkedettségükkel, választékosságukkal gyönyörre s bámulásra ragadnak”.¹¹⁸ Nemcsak a gondolatok gazdagsága, hanem egyszersmind meglepő fordulataik, az élet, s hitbeli igazságok iránti mély meggyőződése s művészi alkalmazása egyaránt megalapoznak. A józan felvilágosodás keresztény szellemmel olvad össze beszédeiben s elmélkedéseiben, úgy hogy minden rendű olvasó, vallásfelekezet nélkül, valódi gyönyört lelhet Tompa egyházi műveiben. „Nem sokat mondunk - írja Szász Károly - ha az első sorba tesszük saját egyházi beszédirodalmunkban s a külföld legjelesbjeinek, egy Robertsonnak, Monodnak vagy Parkernek mértékével mérjük.” A mit Tompa egyházi beszédeinek II. kötetében jellegül vett: „A gyülekezetben inkább akarok öt szót szólni értelemmel, hogy egyebet is tanítsak, hogynem mint tízezer szót idegen nyelvvél”, nemcsak valósítani törekedett, de törekvése fényes sikert is aratott.¹¹⁹

Nemcsak kötelességet teljesített a költő egyházi műveinek írásával, hanem egyszersmind enyhületet is keresett e foglalkozásban. Maga írja, hogy ha minden elhagy, még a remény is újabb csalódást hoz: „a vallás, e mi édes jó anyánk” nyújt segédkezet, vigasztalást. Együtt olvassa nejével a bibliát, hol „csörgedez a lélek itala”.

¹¹⁷ *Dömötör János munkái.* Sajtó alá rendezték barátai Budapest, 1878; 205. l.

¹¹⁸ *Sárospataki Füzetek* 1864. évf. 747-751. l.

¹¹⁹ Baló Benjámint a 23. sz. jegyzetben idézett bírálatában Tompa egyházi beszédeinek első füzetét az egyházi irodalom „igen nevezetes nyereségének” mondja, mert abban a legkritikábban egyesülő jelenségeket találjuk együtt: eszmegazdagság, szép és kedves nyelvezet népszerűsége, melyet... a tudományosan művelt lelkek is gyönyörrel hallgathatnak, erős logikai gondolat- és eszmeláncolat, mely a felvetett eszmétől félre nem tévedez, a szentírásnak nagy ismerete és gyönyörű példáinak célszerű felhasználása: a hallgatóknak a vastag orthodoxia és a rationalismus száraz homokjaitól egyaránt távol, a hit és érzelem szép virányain hordozása” stb. Némely kifejezéseit, mint nagyon is világiakat, megrója, de nem igazságosan; ellenben a „Lelki ittasság” címet nem ok nélkül kifogásolja.

VI. Tompa elbeszélő költészete

Tompa elbeszéléseinek csoportosítása. Népregék és mondák; költészetünk új iránya, Petőfi hatása. Tompa a mondai és népmesei elemeket vegyíti. *A fogoly; Rétel patakja; Az árvalányhajról*. Szerkezeti hibák. Az első kötet sikerének oka. Tompa eszményisége. Hogyan fogja fel a népies költő feladatát? A tulajdonképi regék tárgyai; általános emberi sajátságokat jelképeznek. A virágregék tárgyai. *A vitorlás csiga* és társai. *A vándorlápról. A szegény és gazdag*. A virágregék népszerűsége. Hosszabb elbeszélései: *Szuhay Mátyás, A vámosújfalusi jegyző; Széchy Mária; Bosnyák Zsófia*. Kisebb népies elbeszélései. Tompa lassanként eltanulja a művészi szerkezet titkait. Tolnai Lajos véleményének czáfolata. *Három a daru*. Történeti tárgyú elbeszélései. *Hahóthy Farkas. Az özvegy és fiai. A futó csillagról. A vitéz* stb. Legkiválóbb elbeszélései; balladái; részletes fejtegetésük. Tompa a jellemek alkotásában is nagyot halad. Elbeszélő műveit nem eléggé méltányolták. Beöthy Zsolt észrevétele. Összefoglalás.

Tompa költői műveinek több mint fele az elbeszélő fajhoz tartozik. Pályája első felében szelleme inkább e téren nyilatkozik, mint a lyrában. Még az ötvenes évek végén is ír néhány elbeszélő művet, mint a *Három a daru, Jóczik Jónás futása*, és így elbeszélő műzsája pályája kezdetétől a hatvanas évek elejéig, tehát mintegy tizenöt év alatt sugalja mindazt, a mit e fajban Tompától ismerünk: a nép- és virágregéket, hosszabb-rövidebb költői elbeszéléseket, balladákat. E művek tartalomra és szerkezetre különböző értékűek; de mint Tompa pályája egészben véve, úgy elbeszélő költészete is fokozatos fejlődést mutat az alkotás művészetében, a melynek titkait annál jobban eltanulja, minél mélyebben hat szelleme a nagy példányok s a népköltészet ismeretébe, s minél mélyebben fogja fel a való életet.

Műveinek e csoportosítása megkönnyíti Tompa elbeszélő költészetének tárgyalását, noha megjelenések sorrendje nem teljesen egyez e csoportosítással. A *Népregék és mondák* című kötete oly műveket tartalmaz, a melyeket legegyszerűbben csak mondáknak nevezhetünk, s az ötvenes évek elején megjelent *regék* közül is többet ide sorozhatunk. Mind a mondák, mind a regék a természet csodás jelenségeit tárgyalják; amazokban Tompa a néphagyományokból, a népköltészet motívumaiból indul ki s a népmondaalkotó hit sugalmát követi, de a saját költői leleményével új alakba önti, legtöbbször egészen újra alkotja a népmondai anyagot. Emezekben szintén a természet tüneményeit magyarázza, bizonyos tündéries légkörbe állítja, de egészen saját képzelete után. Ide tartoznak virágregéi is, e félig epikai, félig lyrai alkotások. Ezeken kívül a *balladák, beszélyek* czíme alatt hosszabb-rövidebb elbeszélő költeményeit gyűjtötte össze, a melyeket egyszerűen költői elbeszéléseknek mondhatunk s közöttük néhány balladát s életképet is találunk.

A népmondák alapján írt művei először tették népszerűvé. Azon az ösvényen indult, a melyet Vörösmarty, Czuczor és Garay nyitottak költészetünkben. A demokratia eszméi egyre hatalmasabb fejlődést tüntetnek fel politikai, társadalmi, kivált pedig irodalmi életünkben, a mely ezidétt fordulópontra jut. A Kisfaludy Károly és Vörösmarty romanticismusa mind közelebb érintkezik a népköltészettel s mind inkább nemzeti irányt vesz. Költőink a magyar történelemből s a magyar mondavilágból veszik tárgyaikat, s a nemzeti versidom kezd elfoglalni megillető helyét. Tompa éppen akkor jelenik meg a nyilvánosság előtt, midőn Petőfi lángelméje már nemcsak határozottan új irányba vezeti költészetünket, hanem egyszersmind uralkodóvá is teszi. Tompa mondái tehát az újság és eredetiség ingerével hatnak s legalább tárgyaikkal erősítik a népköltészet uralmát, a melyet a következő évben Arany János *Toldija*

diadalra emel. „Új pálya rögeit törte s megküzdött az első nehézségekkel” - írja Erdélyi János Tompának az első kötetéről. Innen népszerűsége s hatása, a melyet tisztán aesthetikai szempontból ma már meg sem igen érthetni.

Mint említék, Tompa mondáinak tárgya legtöbbször a természeti jelenségek csodás alakulása és csak egy pár művében köti Tompa a mondai elbeszélést bizonyos személyhez: hogyan lesz a hű szerető könnyéből egy kis tavacska; hogyan süllyed el a gonosz gazdag, ki a szegény ember csekély vagyonkáját is elharácsolja; mikép fogja ki a halász a királyleány aranyhalacskáját a Dunából, s mikép ajándékozta meg ezért a király egy faluval. Elbeszéli Tompa: hogy készült a *Csörsz árka*; a longobárdok királya, Rád s az avar Csörsz együtt győzik le az ellenséget s osztoznak a zsákmányon. Azonban Csörsznek az osztozáshoz semmi kedve, csak Délibábot, Rád leányát óhajtja jutalmul. Rád pedig azon föltétel alatt hajlandó leányát feleségül adni, ha Csörsz a Dunától, Rád lakhelyétől, vízen szállítja Délibábot a Tisza mellett álló sátrába. Csörsz temérdek embert hajt munkára s ásatja a roppant árkot; de midőn már a munka jó előre halad, az ég tüzes villáma leüti Csörszöt, Délibáb pedig bújában utána vész. *A karcsai templomot* a vízi tündérek azon a helyen építik, hol királynéjukat a gonosz szellem üzőbe vette. *A király kútja* nevét onnan kapta a völgyi forrás, hogy a vízből merítő leányt ott szerette meg Mátyás király mint ismeretlen vadász.

Az isteni büntetés iszonyú keze súlyosodik a vele szembeszállókra, mint a *bojtár*ra, ki az égnek dobott báránnyal együtt kővé dermed; az *ünneprontók*ra, a kik Úrnapján is dolgozni akarnak; a *pártatolvaj*ra, ki a maga pártját már rég elvesztette s a másét lopja el; a gazdag emberre, a kit megfog a szegény ember átka, mivel őt az éhhaláltól sem menti meg. De az elcsábított leány, a ki gyermekével együtt a várkastély előtti szikláról a mélységbe akarja vetni magát, midőn a csábító úrfi menyegzőjét tartja, szintén kővé mered. A bajmóczi fürdősnak pedig, ki a koldust elriasztja a víztől, összeharácsolts kincsei válnak kővé. Az egymással versengő rossz testvérek tulkai a lápba süllyednek, s bömbölésüket folyvást hallják a vidéken, ha gazdag ember múlik ki a világból, s maradékai osztályra készülnek.

Azonban Tompa nemcsak pályája elején, később is nem egyszer összeolvasztja a mondai és a népmesei elemeket; nincs tisztában e műfajok természetével sem az elméletben, sem a gyakorlatban. Sőt egészen népmesei tárgyat, mint a *jávorfáról* is, a népmondák közé soroz. Másokban a nép ajkáról vett tárgyat nagyon valószínűnek hiszi s helyébe maga költ egészen újat, csupán a színhelyet hagyván meg. Ilyenek: *Cservena hora*, *Borova hora*, *Tíz forrás*, *Két szomszédvár* stb. Mindegyikben tündérek, hegyi szellemek, angyal és ördög küzdenek egymással vagy az emberrel; de a küzdelem színhelye valódi. Ezek közül Tompa modorára a legjellemzőbb a *Tíz forrás*, a mely világosan mutatja, mikép tölti meg a költő az allegóriai keretet tartalommal s mikép akarja érthetővé tenni saját leleményével a természetnek oly jelenségét, a mely közönséges halandó szemében nem is csodálatos. Tíz ifjú testvér harczba indul. Útközben bájos tündéreket látnak aranyalmákkal labdázni. Mindegyik vadász lelő egy-egy aranyalmát s tovább folytatják útjukat. Egy várhoz érnek, a hol aranyalmák teremnek; tündérlányok fogadják az ifjakat, mindegyiket az, a kinek aranyalmáját az illető lelőtte. A tündérlányok szeretnék az ifjakat, de anyjuk megtiltja: nincs hatalmunk - mondja - magunkhoz emelni az ifjakat. A tündérlányok esengve kérik anyjukat: hadd ízleljenek édest, keserűt, azután szívesen meghalnak. S egyesülnek a hű szeretők. De megszólal a harci kürt, az ifjak csatára kelnek, s mind ott maradnak a csatatéren. Búsan tévelyegnek a tündérek, fölkeresik a kedveseik után maradt nyomokat; heten megbánják, hogy nem hallgattak anyjuk szavára; de hárman boldogságot találnak a mély bánatban. S anyjuk varázsvesszejével forrássá változtatja őket: amazokat hideg, emezeket meleg forrássá, mert amazok keble kihült, a mint kedveseik nem tértek vissza; emezek pedig folyvást megőrizték szerelmüket még akkor is, midőn hiába reméltek.

Világos, hogy a költő tisztán csak a hideg és meleg forrás keletkezésének magyarázatául gondolta ki a mesét, a mely az allegóriai keret tartalma.

Azonban valamennyinél sikerültebb a mondák között *A fogoly és a Rétel patakja*. A mint a fogoly Rákóczit a Rábcza hídján viszik: a bámuló nép közt két halász tűnik szemünkbe, a nagyapa és unokája; kasukban viczkáندozik egy sigér, a melyet a gyermek a folyóba akar dobni, de nagyapja megtiltja neki: ha el nem kél, adja oda a fogolynak. A gyermek csakugyan oda furakodik a fogolyhoz s kezébe nyomja a sigért. A mint Rákóczi föleszmél, lángba borul arcza s a folyamba veti a halat: bár ő is így szabadulna meg. S valóban, nem sokára villog a fényes kard Rákóczi kezében, s önmaga ura szerencsájének. A szabadulás allegóriája itt egészen önkénytelenül kínálkozik a költőnek a vízbe dobott sigér alakjában, s Tompa finom műérzéssel szerepelteti a gyermeket, a ki naivságában nem fél a fogoly közelébe jutni, holott mások meghitt pillantása elől is kitérnek.

Még szebb a *Rétel patakja*. A Tisza és Bodrog közt megtelepülő magyarok tovább akarnak terjeszkedni, a vezérük Rétert a tótok földjére küldi. De a vitéz nem tér vissza; mert a mint a tótok földjéhez közeledik, egy boszorkány szavára beleugrat a folyamba, mely örvénybe temeti. A magyarok neki búsulva, a tótokra csapnak, földjüket elfoglalják, s hol Rételnek nyoma veszett, a víz neve *Rétel patakja* lesz. A vitéz lovának nyerítését soká hallják még ezután is éjjelenként. Tompa előadásában itt már van bizonyos drámai erő, gyors haladás és az összeütközésnek kidomborodó érdekessége. Midőn a magyarok számon kérik a követül küldött vitézt: a gyávák csak szabódnak, mire a magyarok rajtuk ütnek:

Azután a kard szólt
A hősök kezében,
Tótok hadát, népét
Magyarok elsöprik...
- Tudjátok a többit.

Majd semmi felesleges sincs az egészben; a részek szorosan összefüggnek s művészi hatást tesznek, a mit csak a meseszöveés sorrendje zavar meg.

A *Szent László* már kevésbbé sikerült, a monda naivságának hímporát letörli a költő. Általán minél közelebb jut Tompa a népi felfogás naivságához, minél inkább megőrzi elbeszélésében azt az egyszerű bájat, mely a mondák csodás elemeinek hitgerjesztő hatásában nyilvánul; minél kevésbbé akarja saját leleményével a monda szálait újra szőni: annál jobban eltalálja a művészi hangot s annál tökéletesebb műegészlet nyújt. Innen van, hogy midőn a népmese alapján szövi elbeszélését s megőrzi a mese vázlatát: kitűnő művet ír, mint *A jávorfáról* vagy *Az árvalányhajról*. Mind a kettőben népmesét vesz tárggyul s igyekszik a közvetetlenség, egyszerű naivság báját megtartani előadásban, nyelvben, rhythmusban egyaránt. Az elsőnek művészibb a szerkezete, a másodiknak népiesebb a hangja. Emennek a szerkezetében még nem tud szabadulni régi modorától, a mely az elbeszélés kezdetében s befejezésében terjengősségre, áradozásra csábítja, a miről Erdélyi János nem ok nélkül mondja, hogy Tompa „a hallott mondát szépen körülprémezve adja”.¹²⁰ Csakhogy ez a modor előadását egyhangúvá, a szerkezetet elnyúlóssá teszi. A költő rendesen többet mond, mint a mennyit a művészi bevégeztség kíván. A mondákban lépten-nyomon találunk oda nem illő vagy felesleges versszakokat. Mintha azt hinné a költő, hogy képzelete működését nem tudja az olvasó követni, ha csak a legapróbb részletig meg nem magyaráz mindent. Érdekes e tekintetben, mennyire másképen fogja föl Tompa a műalkotás törvényeit, mint Arany János. Midőn Tompa a *Toldi estéjét*

¹²⁰ *Pályák és Pálmák*, Budapest, 1886; 315. l.

olvassa, megakad szeme Toldi és az olasz vitéz párviadalán s úgy véli, hogy a mint Toldi az olaszt megöli, még egy versszakban láttatnia kellene a költőnek „a homokon holtan fekvő olaszt - a gyengébbek kedvéért”. Arany János bizonyára csak barátja iránti udvariasságból mondhatta ez észrevételre, hogy Tompának igaza *lehet*; azonban műérzéke sokkal erősebb, semhogy barátja tanácsát követné. Tompa éppen „a gyengébbek kedvéért” válik terjengőssé, a részekben aránytalanná, az előadásban mesterkéltté, a meseszövegben nem egy helyett lélektanilag igazolatlan. Némely mondai elbeszélése alig több versbe szedett történetnél: *Pogánykút*, *Beregszász*, *Ásvány*, stb. Még legjobb e fajú műveiben is találunk olyan felesleges részekre, a melyek csak az előadást erőtlenné és a szépen kigondolt mesét fárasztóvá teszik. A *Csörsz árka*ban nem értjük, miért kell Rádnak és Csörsznek együtt küzdenie, mikor e küzdelem semmi hatással sincs a mese további folyamára; mért válik kővé a szegény elcsábított leány csábítója apjának a bűneért. A *Szakálas farkas* költői alakításra egészen alkalmatlan.

Valóban inkább a kor hangulatának tulajdoníthatjuk azt a nagy sikert, a melyet Tompa első kötete aratott, semmint a művek igazi becsének. Tompa, mint láttuk, megérzi az új szellem, a népies felé törő áramlat éltető fuvalmát, a mely felfrissíti, megifjítja s újjászüli műköltészetünket. Ez áramlat magával ragadja őt, költői tehetsége belemerül a népmondák, népmesék világába, a nélkül, hogy a műalkotás titkait is mélyebben tanulmányozná vagy alapjukban megértené. Másfelől pedig azon irodalmi hatáson fogva, a mely alatt szelleme bontogatja szárnyait, még a régi eszményies iránytól sem tud elszakadni, attól a tűnőben levő iránytól, mely az ember feletti kiválóság és nagyság jellemvonásait szerette megörökíteni, a szenvedélyt nem a maga drámai erejében, hanem megszelídítve, mintegy halvány körvonalaiiban vette a lantra; a tiszta emberit, a közép fokú érzelmeket énekelte s előadásában hidegen szabatos, nyelvében finomra csiszolt és kecses volt. Ez iránynak hadat üzent már Kisfaludy Károly és Vörösmarty, de utóhatásaiban még mindig élt s az újabb romantikus légkörben is megtartotta egy ideig uralmát Bajzánál és Garaynál. Így Tompa a fordulóponton állván, felfogásában, előadásában, nyelvében megmarad a régi alapon, míg tárgyaival az új irányhoz hajlik, a mely hova-tovább felfogására is módosítólag hat.

A valószerűvel érintkező népiesből csak a vázlatot veszi, de a lényegét, az előadást még az eszményiesből meríti. Midőn azt mondja, hogy inkább szeretne az *Endymion* vagy Eötvös verseinek a szerzője lenni, mint *A csikóbőrös kulacs*nak: egyszersmind világosan utal azon eszményi felfogásra, a mely lehetőleg őrizkedik a valószerűtől, az égre függeszti szemét, megveti a földet s a „magasan komoly elemet” tartja méltónak a lantra. „Szép lehet ugyan - írja 1843. január 24-dikén Szemere Miklósnak - a föld keblébe vagy a tenger mélyére le szállni, hol az arany és gyöngy terem; de tán nem kevésbbé szép egy magas hegy tetejéről vagy éppen a léghajóból széttekinteni”.¹²¹ Úgy hiszi, hogy az ember veleszületett tulajdonságainál fogva törekszik a magasba; a görög hitregék is az Olympusra helyezik a múzsákat, s a természet legdicsőbb tüneményeit is a magasban szemléljük. „Egy fenséges légi utazásra - folytatja - örömmel eltökélném magam, ha tudnám is, hogy Ikarus sorsára jutok: azaz feláldoznám agyam azon hártácskáját szívesen, melynek átrepedése észvesztést eszközöl, csak néhány évig teremthetnék magas, magas műveket; de *magasat*, mondom, minőt a világköltészet nem mutathat”.

A húszéves Tompa rajongó lelkesedése ez azon eszményi világért, a melyben eddigi álmait szövögette, s a melynek alakjaival társalogni próbált ünnepélyes óráiban. Bizonyára erősnek, hatalmasnak kellett lennie a korszellem s költészetünk újabb fejlődésének, hogy e rajongást mérsékelje Tompában s fölébresztsze szunnyadó tehetségét ne csak a magasban, hanem a

¹²¹ Perényi id. füzet 9. l.

földön, ne csak az álmok, az eszmény világában, hanem a valóságban is meglátni a művészt. E két irány küzdelme évekig tart nála; mind a kettő mélyen gyökeredzik lelkében születése, nevelése és serdülő kora első benyomásainál fogva. Legszenvedélyesebb pályája kezdetén; de aztán csillapodik s Petőfi hatása alatt mindjobban uralkodóvá lesz az új irány nála is, Arany János sikerei pedig elhatározóvá teszik.

Költészetünk átalakulásának diadalához így járul hozzá Tompa részint a népmondákból és népmesékből vett tárgyaival, részint azzal, hogy a nép külső és belső világának nyilatkozó módjait ellessi, felhasználni, megismeríteni törekszik, néha-néha a magyar rhythmuson zeng (bár első kötetében csak elvétve), s nyelve is közeledik a népieshez. De folyvást érzi és vallja, hogy ő csak félig népies költő. A népregekről maga mondja, hogy nagy részök minden inkább, mint népies. Ha újra írná: egészen másképp írná. S vajjon miképen gondolja ő az új irány diadalát fokozni? Meghallgatni a népmesét vagy népmondát és kidolgozni tisztán népiesen. Ha így nem újat kap is a nép, de más köntösben újonnan veszi és hatása elmaradhatatlan egyrészt az olvasókra, másrészt azokra, a kik a népet nem ismerik, mert „szájízt kapnának költészetéhez, megismernék sajátságos gondolkodásmódját, lelkét... s lenne száz meg száz, a ki rokonszenvet érezne iránta és megszeretné”. Tompa a népköltészetnek kettős célját látja: „emelni a népet fölfelé s édesgetni a nagyobbakat hozzá lefelé”.¹²²

Azonban számot vetvén tehetségével, megvallja, hogy megkezdett irányától a jövőben sem tér el: költői világa mintegy oda van növe környezetéhez, a természet tüneményeihez, a melynek szemléletében, titkainak kutatásában dűlközik képzelete. A természeti jelenségekben nyilatkozó őserő mivoltát fürkészi, a mely a legkisebttől a legnagyobbig, a faágak zöld lombjában, a virágok színpompájában, az ércz csengésében, a sziklák odvaiban szól hozzá. Ellenállhatatlanul vonzódik a nagy természet azon lakóihoz, a melyek benépesítik képzetét s az emberi élet változatos tüneményeit, a szív titkos hullámlásait mind e szellemek képeivel fejezi ki, mint Ovidius nemzetének erkölcsi, vallásos és mondavilágát a megszemélyesített természeti tárgyakkal. Jól mondja Tolnai,¹²³ hogy Tompa előtt Ovidius lebeg példányképül. Maga is mondja Tompa, hogy a tündérekkel vesződése Ovidius *Metamorphosisa* szerint őt is regék írására ösztönzi. A nagy mindenség varázserejének titokzatos rúgói a mint az emberi szív örvényeit, kielégíthetetlen vágyait, teljesületlen reményeit, bánatba hulló örömet s felengedt fájdalomt jelképezik, mind élő, küzdő alakokká lesznek képzelmeiben, részvéttel fordul hozzájuk, érzést, gondolatot fedez föl bennök. Annyira bennök él, hogy legtöbbször a természeti tárgyak egyetlen tulajdonsága, az emberek köztudatában hozzátapadt egyetlen szokásmondás, vagy az átvitt értelem bármely halvány maradványa elég neki, hogy kiindulópontul válaszsza s hozzákösse a saját leleményét. Művének sikere aztán rendesen attól függ, hogy a költő felfogása mennyire gyökeredzik a köztudatban, vagy a költő mennyire tudja ezt megközelíteni.

A regék csoportja, a melyekhez a virágregéket is számítjuk, a népmondákból szőtt elbeszéléseit követi. De Tompa nem különíti el szorosan egymástól. Mi a különbséget főleg abban látjuk, hogy míg a *népregekben* és *mondákban*, a nép ajkán élő mondákból s mesékből indul ki, a *regékben* nem támaszkodik ilyen vázlatra; csak az illető természeti tárgy tulajdonságából szövi saját leleményét. Már az első kötetében is találunk ilyeneket, például *A vándorláprról*, *A futó csillagról*, a melyek közül aztán későbbi kiadásában az elsőt a *regék*, a másodikat pedig a *balladák* közé sorozta. A tiszta népmese alapján írt elbeszéléseit, mint *A jávorfáról* s *Az*

¹²² Arany Jánoshoz 1848. márcz. 2. lev.

¹²³ Id. m. 18-19. l.

árvalányhajról, szintén a népregék és mondák közé sorozta először, azonban később a regék közé iktatta, még kevesebb joggal, mint első beosztásában.

E regékben Tompa nem annyira magyar, mint inkább általános emberi tulajdonságot jelképez, a melyek részint a nép köztudatából, részint a természetről alkotott ősi hitéből sarjadzanak, mintha Tompa ki akarta volna egészíteni azon örökre elveszett hitregéket, a melyek felfogása szerint élhettek az ő emberben a csodának tetsző természeti tüneteményekről, p. o. a *vitórlás csigáról*, a mely rávezette az ő embert a hajókészítésre; a simogató *szellőről*, mely a Kárpátokban álomba ringat; a *visszhangról*, mely a bús rejtekéből kiszállni félő tündér válasza „minden kiáltás szózatára”; a *tengerszemről*, mely a tengerek királyának a föld leányáért vívott küzdelméből alakult; a *bölmöbikáról*, melynek bús bömbölése „rengve hallik a nyugvó éjben”; a hamvaiból újjászületett *féniksről*; a kincsek szellemének bolyongó szolgáliról, a *lidérczéről*; a méhkirályné s a lepke csókjából származó *mészharomatról*; a néhány pillanatig élő *kérésről*; a *tűz szellemében* nyilatkozó öserőről; a *barlang lelkéről*, melyet Erő a művét ócsárló Zavarból a barlangba zárt; a tiszta égből lecsapó *légkőről*, mely büntetésül éri az anyjok emlékét kegyeletlenül sértő rossz leányokat; a *vándorláprról*, mely az erdők királyának a sziget tündérlánya iránti szerelmét s érette vívott küzdelmét beszéli el; a gonosz *ördög szekéről*, a melylyé a szüzi erény megrontására törő vén boszorkány változik.

Így foglalja mesébe a virágok különböző színpompájából, mint jellemző tulajdonságból szőtt leleményeit: hogyan lett az *ibolya* a szerénység jelképe; mikép változott az *őszi kikircs* a mosolygó tavasz virágából az ősznek bús hirdetőjévé; a kaczer *szarkaláb* hogyan szorul utoljára a sírhalmokra; mikép veszt rajta a tó virága, hogy kedveseül a *bajnokfüvet* választja; mi az oka, hogy a *hajnalka* nappal bezárja szirmait, s viszont a *délike* miért nyílik csak fényes nappal és így tovább.

Mind e regék művészi szempontból igen különböző becsűek. A melyekben népmesei motívumok vannak p. o. a *légkő*, a *lidércz*, az *árvalányhaj*, általában sikerültebbek, vagy a melyek az emberek köztudatából vannak szöve p. o. a *féniksről*, érthetőbbek, valószínűbbek; de a melyekben a költő pusztán a maga leleményét mondja el, mint a virágregékben, azok jórészt mesterkéltek, nem egyszer fárasztók. Tompából mindenütt árad a költészet; a szebbnél-szebb művészi képeket egymásra halmozza, az élénk színeket gazdagon vegyíti. Pathosa, szerelmi ömlengése, lágy esengése, finom ironiája, maró satirája helylyel-közzel megragad: de a mese alkotásában kevésbé szerencsés, majd sohasem tömör és arányos a részek kapcsolatában; az egyénítő, jellemzetes vonások rajzában homályos, a párbeszédek elevenségében ritkán otthonos. Az indulatok, szenvedélyek lüktetését, az igazi élet hullámverését csak itt-ott látjuk; megmegered, de hamar elbágyad, terjengősségbe, erőtlenségbe vész, mint *A tűz szellemében*, *A bölmöbikában*, *A visszhangban*, *A tó leányában*, stb. De egynehányban lehetetlen nem éreznünk a művészet oly sajátságait, a melyek megkapják lelkünket s elfödik a hibákat is, p. o. *A vitórlás csiga*, *A tengerszem*, *A légkő*, *A lidércz*, *A vándorláprról*, *Az ördögsekkéről* címűek, a melyek, bár mesealkotásuk nem kifogástalan: az érzelmek rajzában, az előadás választékoságában, a nyelv erejében oly gazdag költői szellemet tárnak elénk, a mely szinte feledteti a meseszöveg lassúságát is.

A vitórlás csiga mélyértelmű. Ebben talán legközelebb jut a költő feltett céljához, hogy az elveszett ősi mythost újra alkossa. Mikor „még a világ bűnben, nyomorban meg nem vénhedett”, egy ifjú járt ki a tenger partjára és sokszor elmerengett a hullámokon: vajjon milyen világ van a túlparton s hogy lehetne a bős habokon oda jutni? Egyszer egy bájos tündérléány tűnik elé, a ki a messze távol szigetén éledgel s édes mosolylyal integet felé. A sóvár vágy mindkettőjük szívét dagasztja, de hogy közeledjenek egymáshoz? Az ifjú előtt megjelenik a tengeren a vitórlás csiga, mint kicsinyke gálya és barázdát szánt a vízen. Az ifjú megérti a

természet tanítását, a vitorlás csiga alakjára bárkát készít, tengerre száll s kiköt a tündérleány lakhelyén, a csigák szigetén. Ezzel voltaképp már bevégeződik a mese, a mely a hajókészítés feltalálását magyarázza. Ámde Tompa tovább fűzi a mese szálait, nem fokozva, inkább elbágyasztva a költői hatást. Pedig mily erővel szól az ifjú, a mint a szellő a habok hátán tovább viszi:

----- a hullámokat
Egy büszke pillanattal mérve át:
Az ember úr lesz a tenger felett!
S járomba hajtja hánykódó nyakát!

De az elbizakodott embert hamar utóléri balvégzete; nehezen boldogul hajójával, mert a *hajónyűg* zöld indáival körülfogja. De végre is a tündérleányhoz ér, a ki ily drámaiatlan beszédben magyarázgat neki:

Atyám munkája ez, szép kedvesem!
Atyám szívében van szörnyű harag
Szerelmünkért - s hogy csiga képiben
A hajózásra tanítottalak!

S elbeszélvén a tündérleány, hogy a kik a tengert ismerni akarták, mind rajta vesztettek: megsejti, hogy apja közelg, s haragja elől kedvesének gyorsan el kell vonulnia. Az ifjú szerencsésen megmenekül a vihartól. „De a ki hűn szeret, mit bánja a vihart”: az ifjú háromszor is hajóra száll s már harmadszor is közeledik kedveséhez: midőn az óriás kagyló gyöngé alkalmatosságát összeroppantja. Az ifjú vízbe merül, de a tündérleány hajócsigává változott, hogy kedvesét megmentse. Azonban bosszús apja átlátta célját s kiáltott: Nem mented őt meg így sem! E vakmerő, ki „a tengerek hatalmát megrontó titokra jött”, örök hajós legyen, tartsa meg a csiga alakját. Ezért jár a hajócsiga tévelyegve a part mellett azóta. S a költő mintegy szükségesnek látja összefoglalni a tanulságot, mely pedig az eddigiekből önként következik s újra ismétli, a mit már a bevezetésben elmondott. A mese alapjában tetszetős, értelme sokat mondó, alakjai találóan festvők; de a részek aránytalanok, a párbeszéd drámaiatlan: legfőleg az apa bosszúja hangzik művészi erővel.

A *Kárpátok villije* finom, gyöngéd lelemény; nyelvének bizonyos álmatag lágyága jól illik tárgyához; *A visszhang* kerekesebb szerkezetű, de kissé elnyújtott; még aránytalanabb. *A tengerszem*, s párbeszéde még bágyadtabb. *A féniksről* szóló tömörebb, valódi műegész. *A lidérc*ben szokatlanul csípős satirai ostort suhogtat a költő a romlott emberiség felett, a mely kincs után sóvárogva önmagát aljasítja le. A föld gyomrába rejtett kincsek garmadája mellett örökdő szellem, a mely kárhozatnak tartja életét, dúsan osztja az aranyat a kincsásóknak s meg akarja tudni: mért imádja az ember e semmiséget.

Itt van...! s ha elfogy, jertek újra,
S két ennyivel bocsátlak útra!

Így szól a szellem a sziklát feszegető három embernek, a kik nagyon megörülnek, hallva az ígéretet. Az első csakugyan mihamar visszatér s aljas fukarságát nyíltan kitárva, új kincsért eseng. Tompa rikító színekkel festi az ember kincs-szomját, a hihetlenségig túlozva. A fukar t. i. nemcsak nem enyhíti embertársainak nyomorát, de érzéketlen saját anyja és tengerre hurczolt gályarab fia iránt is; nem ád egy fillért senkinek, éjjel-nappal őrizi felhalmozott aranyát. Haragjában elúzi a szellem. De íme jó a második, szintén újabb kincsért rimánkodva. Átkozottul kifogy az ajándékból, de van is láttatja: megmutatta, hogy a földön nincs erény, minden megvásárolható; hajlandó is e nyomorult vásárt folytatni, hogy végkép kiölje az erényt. Őt is elúzi a szellem s az ekkor érkező harmadik kincsásóra rival: „El! vissza, kába

nép! sohasem nyer kincset tőlem az ember!” Nem is kell - szól a harmadik s visszadobja megmaradt kincsét, a mely boldogtalanságot szerzett neki, mert mindenütt csak hálátlansággal találkozott; mindenütt segített, a hol csak tudott, s az emberek bolondnak mondták, utóljára kínpadra hurczolták, hogy lopta a pénzt. Tompa az ellentétnek itt feláldozza az igazságot; mert ha csodás történetet beszél is el, az adott keretben nem szabad lélektani valótlanságot mondania. Hogy elfogják a közérdekért áldozót: még hagyján; de hogy tüzes fogókkal összetépik s félholtan a szemétre dobják, s mint nyomorult beteget az a kórház sem fogadja be, melyet ő emelt, e grotesk rajz már nem is költői. S vajjon, hogy jutott ismét a templomrablás vádjába s hogy mondhatta ki reá a törvény a halált? Oly kérdések, a melyeket csak a költő elkeseredett felfogása magyaráz némileg, de semmi sem igazol. Ilyen sötét színekkel Tompa még csak *Az ördögszekérben* rajzol, de a szüzi erényt letépni akaró Zombor örvongó szenvedélyében legalább van valami drámai erő.

Mindezeknél költőibb *A vándorlápáról* szóló regéje, a melynek előadásában ráismerünk a természet titkainak művészi bűvására, ki a csodás tünetekben a természeti erők mythikus küzdelmét sejtí. Mindjárt a kiindulása, a rekkenő nyári hőség rajza igen találó. A nagy melegben hűsölő erdő-királynak föltetszik a távolban egy tündérleány, a kinek bársonyszekerét két gerlemadár húzza. A nádastó királyának tündérleánya tévedésből jut ide s jól esik a hűsön megpihennie. Az erdő-király szerelemre gyúlad iránta, de a tündérleány kijelenti, hogy itt ő boldog nem lehet s azzal vigasztalja magát, hogy éjjel majd megmenekül gerléinek gyors szárnyain. Hanem a gerlék hűtlenekké váltak s elhatározták, hogy többé vissza nem térnek. Beszédüket a patak kihallgatta s hírül adta a nádastó királyának, ki a tó habjain leánya segítségére terem s megszabadítja, miközben egy irigy tölgy letépi a gyöngyöt a leány nyakáról s ebből lesz a szentjánosbogár, a fejről letépett fátyolból pedig az a pehelyszerű őszi foszlány, a melynek népünk nevet is adott. Azonban a király veszedelemtől tartva, őrségről gondoskodik:

Kitűzött helyén a sás állott kardjával,
Mellette a gyékény barna buzogánnyal;
S a csáté - kezébe háromélű töre -
Volt a tószigetnek éjjel-nappal őre.

Az erdők királya hiába izenget a szellőtől a leánynak s a viharral köt szövetséget, minek hírére a patak ismét megviszi a tó-királynak, a ki megint a habokat szólítja védelemre: mossanak ki minden földet a sziget alól. S midőn a vihar megkezdí az ostromot, a sziget mint valami óriási hant úszik ide-stova előtte a vízen, s így a vihar nem is árthat neki.

E mű a maga nemében igazi remek; művészi becsét csak a tündérleánynak kissé elhalványuló alakja csökkenti.

Az előadás gyors menetére s a meseszöveg biztosságára nézve legjobban kiválik *A szegény és gazdag*, a melybe Tompa már népmesei motívumokat vegyít s ezért könnyebben is megőrzi az előadás naivságát. Már Gyulai kiemelte e mű szépségét¹²⁴ s utána a nem mindég elfogulatlan Tolnai is méltán dícséri tárgyát, a mely a mű első felében annyira megkapja az olvasót. Egy szegény embernek hét élő magzatja van, kik nagyon sok gondot okoznak szüleiknek, különösen anyjuknak, úgy hogy egyszer elkeseredésében az a kívánság szalad ki ajkán: bár csak az Isten magához venné őket. De férje csillapítja: ne zúgolódjék, vénségükre még azok lehetnek gyámolaik. Hanem a szegény asszony elkeseredése csak nem talál vigasztalást. Egyszer aztán két gyermeke hirtelen megbetegszik s meghal, nem sokára követi a többi, az utolsó is:

¹²⁴ *Budapesti Hírlap* 1855. évf. 703. s köv. sz.

Van szegény asszonynak
Szörnyű nagy fájdalma,
Fejére kulcsolja
Két kezét jajgatva;
Körmével ásná fel
Kikre zsémbelt élve...
Hanem annak vége!

Az apa súlyos gonddal vesződik, nincs módja, hogy koporsódeszkát vegyen és szorultságában a gazdaghoz fordul, ki azonban elutasítja. Ekkor a szegény ember bánatában kimegy a temetőbe sírt ásni: hisz koporsó nélkül is az Isten földjében nyugszik kis halottja. De a mint három ásónyomra halad: egy nagy üst pénzben akad meg ásója:

Haza viszi: anyjok,
Nézd csak, beh tenger pénz!
Amaz oda tekint.
Azután rá sem néz,
Holmit rakosgatván,
Könyje pereg rája,
Ez a kendőcskéje...!
Ez a csizmácskája...!

Az anyai fájdalomnak e jellemzetes és megkapóan művészi rajza ritkítja párját Tompa elbeszéléseiben. Kár, hogy a költő itt be nem fejezi művét, hanem tovább szövi a mese fonalát, hogy meglakoltassa a szívtelen gazdagot. Ezzel azonban megrontja mind a szerkezet szabatosságát, mind a mese szépségét.

Általában e regékben a csodálatos elem többször művészi igazsággal nyilatkozik a mese szálainak bogozásában s megoldásában. De a virágregékben voltakép nincs ily művészi igazság, a mely már a csodás elem által is valószínűvé tenné az allegóriai keretbe foglalt elbeszéléseket. A költő az emberi tulajdonságok jelképeivé avatja a virágokat, nem vizsgálván: vajjon köztudatunkban él-e azon kapcsolat, a mely e jelképet igazolja s vajjon megegyeztethető-e a műtárgyul vett virág az emberi jellem azon vonásával, a melynek jelképeül választja. Például a már érintett virágregékben e jelkép nem éppen önkényes: érezzük, hogy van valami természetes alapja: az ibolya a szerénység, a liliom az ártatlanság, az örökzöld a remény, a repkény a költészet és szerelem, a nefelejts a hű emlékezés jelképe. Azt is értjük, hogy a csalán a gúnyos megszólás jelképe, s hogy a hajnalka a meleg napsugár előtt bezárja szirmait: az ez alapon szőtt rege bizonyos illúziót kelt. Ellenben a szarkaláb kaczérsága, a szegfű túlzott gyönyöre, a havasi rózsa hű ragaszkodása, a kolokán kifogyhatatlan rágalmazása, az aranka szemérmetlen megtelepedése teljesen önkényes ráfogás, és bár Tompa változatos leleménye a virágok legrejtettebb titkait is feltárni igyekszik, nem tud tartósan szívünkre hatni, mert semmi művészi igazságot nem érzünk.

És mégis Tompa művei közül éppen e virágregék lettek a legnépszerűbbek. A legtöbb kiadást érték s Demeczky né rajzaival ékesítve oly remek kiadásban jelentek meg, a melyről Tompa bizonyára nem is álmodott. Része van ebben kétségtelenül magának a műfajnak, mely már nevével alkalmas illúziót kelteni. De része van az előadás bűbájának, a mely a női szív gyöngédségéhez oly természetes utat talál. Tompa gazdagon ontja a gyönyörű költői képeket s hangulatának élénk változatossága, a szerelmi epedés, csalódás, bánat, szeszélyes kötődés, kaczer rátartiság, tetszelgő magakelletés, fájdalmas lemondás és annyi sok különféle hangulat mintegy leheletszerű gyöngédséggel, olvadékony érzelmességgel szólal meg. A színek pazar

pompája, tarka elevensége lebűvöl, de ritkábban meleg és megható, naivságát sokszor mesterkéeltséggel takarja.

Vajjon a németektől tanulta-e Tompa e műfajt, mint Gyulai véli, alig merjük állítani. Tompa csak annyit mond, hogy mivel az elmúlástól meg nem mentheti a virágokat: regékbe foglalja élteket. S valóban e regék az ifjú költő korlátlanul csapongó képzeletének kedves játéka, szerelmes szívének játszi ábrándjai s a természet iránti forró szeretetének bűbajos kifejezései. A magányban élő Tompa ha néha holdfénynél vagy csillagvilágnál, midőn a föld álomban szendereg, virágai közt szemlélődik, halk suttogást hall közöttük; látja, a mint nesztelenül járnak-kelnek s remegve hajlanak egymáshoz; és e suttogást a szerelem hangjának sejtí, a mely örömet és bánatot, vágyat és lemondást jelent, s ilyenekből sző ábrándos regét a költő képzelete. *Az ibolya álmai, A hajnalka, Vizi liliom, A délike, A virágrege* címűekben ma is megértjük e halk suttogást, gyönyörködünk e szeszélyes ábrándokban; de a legtöbb hidegen hagy s Gyulaival és Arany Jánossal tartva örülünk, hogy e műfaj igazi követőkre nem talált.

Feltűnő, hogy Tolnai éppen ezeket hiszi Tompa költészetében ama karyatidoknak, a melyek „nem tartják ugyan az épületet, de helyükön nem is teherként állanak”. Nem; Tompa elbeszélései között igen sokkal kiválnak azon művei, a melyeket ő *románczok, balladák és beszélek* neve alá foglal, s a melyeket mi egyszerűen költői elbeszéléseknek mondhatunk, megjegyezvén, hogy van közöttük néhány ballada is, a melyekben Tompa a műalkotás titkait művészi öntudatossággal szemlélteti.

E költői elbeszélések terjedelemre és művészi értékre nézve különbözők; de valamennyi az új költői irány kifejezése, a melyet Tompa már első kötetével is erősít, ezekkel pedig határozottan előbbre visz. Egyfelől tovább gyűjtögeti a népköltészet maradványait, másfelől mélyebben hat szellemébe, alkotása lényegébe. Érdekes e tekintetben azon levele, a melyet Liszkai Pap Imre kisgyőri tanítóhoz intéz, a kit arra kér, hogy írja le számára azon játékokat, a melyeket „a lányok énekelni szoktak”.¹²⁵ Nemcsak a dal szövegét óhajtja ismerni, hanem mindazon néprajzi adatokat, a melyek az ilyen játékokat jellemzik: mikép fogódzanak össze a leányok; mikép csinálnak kaput két kezökből, stb. Vajjon mire akarta Tompa ez adatokat felhasználni: nem tudjuk. Csak egyszerű feldolgozásról szól, a mely elbeszélésre vagy népszínműre egyaránt vonatkozhatik. De mivel a drámai nemben jóformán meg sem próbálta erejét: valószínű, hogy csak népies elbeszélésre gondolt. Az irodalom központjában lévén (1846 elején), közvetlenül megismeri az új költői irány hullámverését s természetes, hogy művészi becsvágya s öntudatra jutott költői tehetsége a megkezdett úton tovább haladni sarkalják. Petőfi sikerei s a Kisfaludy-társaság jutalomtételei csak megerősíthetik felfogásában, hogy a népies, mint egészséges elem, újjáalkotja egész költészetünket s inkább túlhatják a tehetségtelen utánpótlók, semhogy kikopják többé költészetünkéből.¹²⁶ S ha Tompa később regéivel mintegy visszahatást akart gerjeszteni a népiesnek azon túlzása ellen, a melyet a Petőfi-utánpótlóknál tapasztalt: most különösen elbeszéléseivel s népdalaival fokozni óhajtott az új irány hatását, a melynek diadalát annyira szíven viselte.

A történelemből, népmondákból, adomákból ő is gyűjtögeti a feldolgozásra alkalmas tárgyakat s ugyanakkor, midőn nagy kortársai a nép költői szellemének föltétlen uralmára törek-szenek, Petőfi politikai, Arany János pedig tisztán aesthetikai czélzattal: Tompa is mélyebbre hatol ez ösvényen s nemcsak a tárgyválasztásban, mint eddig, hanem a felfogásban, nyelvben és rhythmusban is magyarosabb s népiesebb lesz. És hogy eredeti tehetsége s a kor szellemétől

¹²⁵ Figyelő VI. köt. 165. l.

¹²⁶ Arany Jánoshoz 1853. júl. 5. írt lev.

vett hatás mennyire táplálta egymást, bizonyítja a *Szuhay Mátyás*, időrendben az első hosszabb költői elbeszélése s valamennyi közt a legsikerültebb, a melylyel a többiek egyáltalán nem mérkőzhetnek. Irodalomtörténeti szempontból már azért is fontos, mert a *Toldi* mellett dicséretet aratott s ezt méltán megérdemelte.

Már a pályabírák kiemelik mint „teljes, kerek elbeszélést”, s Gyulai szintén dicséri ügyes cselekvényét, jól ecsetelt történeti háttérét s biztos jellemrajzát, a melyekre az előbb tárgyalt elbeszélő művekben kevés példát találunk. S valóban Tompa itt egészen elemében van. A kurucz- és labanczkort nemcsak külsőségeiben, hanem lényegében fogja fel, midőn a politikai ellenfelek gyűlöletből fakadó vaskos tréfából egymás vagyonát pusztítják, prédálják s egymás vesztére törnek. A labancz Vas Benedek társaival együtt fölveri Szuhay pinczéjét; a vén kurucz tetten éri őket s midőn Herkó páter gúnyos szavakkal éppen egészségére akarja üríteni a tele kancsót, az odalopódzott Szuhay megköszöni az áldomást s hirtelen eloltja a világot úgy, hogy a koromsötétben a labanczok egymásnak esnek s ki a hogy tud, menekül a pinczéből, Vas Benedek pedig egy fennálló hordóban húzza meg magát, hogy kihallgathassa ellenfelének terveit. Szuhay észreveszi, midőn ismét világot gyújt, de mitevő legyen? Hatalmában van, megkínózhatná; de magyar érzése fölülkerekedik, csak a kölcsönt akarja neki visszaadni, hogy rászedje. Vas Benedek leányát, Annát, Szuhay unokaöccse, Keszi Pál szereti; de alig remélheti, hogy a labancz beleegyezzék e házasságba. Tudva ezt Szuhay, egy ügyesen kifőzött cselt fedez föl társainak: mivel Keszi Pál megmentette a király testvére életét, a király báróvá teszi. Hanem azért - folytatja a vén kurucz - míg ő él, semmi sem lesz e házasságból, bár most is oda repült a szerelmes ifjú kedveséhez, Karczagra. Vas Benedeknek sem kell több; a mint Szuhay egerutat hagy neki, rögtön elillan s lóhalálába siet haza. Míg ez történik Szuhay pinczében, Keszi magával ragadja Vas Annát s egyenest viszi a paphoz. De a pap házassági akadályokat miket emleget, a mint betoppan a leány apja, mire az ifjú pár majd kővé mered. Ámde Vas Benedek nemcsak nem akadályozza az egybekelést; ellenkezőleg: ő sürgeti az esküt, mire aztán nagy lakomát csapnak, s ez alkalmat Szuhay felhasználja a kölcsön visszaadására. Kiűrteti a jobbágyokkal Vas Benedek gabonavermeit, s hogy annál nagyobb legyen a labancz bosszúsága, megparancsolja a jobbágyoknak, hogy az üres zsákokat vigye el mindegyik Vas Benedekhez, a kit a guta kerülget mérgében. Néhány év múlva összeakad Szuhay Vas Benedekkel s gúnyosan kérdi: mikor iszszuk meg már az új báróságot? A labancz fülig veresedik: Tatár lapítsa meg a kurucz fejedet! - kiált; de hazaérvén s kis unokáját ölébe fogván, megvigasztalódik: „Kis Benczét nem adnám ezer báróságért!”

A szerkezet egyöntetű arányossága, a meseszövés elevensége s az előadás hangjának derült humora mindvégig leköti érdeklődésünket. Még a lakodalom leírása, mely a cselekvény folyamatát kissé feltartóztatja, sem esik a gyors haladás rovására, mert Vas Benedek örömmámorát s az óhajtott rang elnyerése reményét mint a cselekvény szükséges kiegészítését s a labancz jellemének szükséges vonását toldja bele a költő. S a csattanós kifejtet, a mely természetesen következik az előzményekből, éppen oly jellemző a családi élet után áhítozó Tompa felfogására, mint a mily művészi bevégzettséget kölcsönöz az egésznek. Ez elbeszélés méltán sorakozik Arany János hasonló elbeszélései mellé, a mit Tompa hosszabb elbeszéléseiről éppen nem mondhatunk.

Még legközelebb van ehhez *A vámosujfalusi jegyző* előadásának s hangjának üdeségére, a népelet jellemzetes rajzára nézve; azonban szerkezete hírül sem oly kerekded és egységes, sőt kettős cselekvényének lazasága éppen felötlő. Voltaképen Baltának, a vidék híres zsványának szerepe össze sem függ a főcselekvénnyel, a jegyző s a vén fukar egyezkedésével s emennek rászédésével. De úgy látszik, az alapul vett történeti adomát a költő nem találta elégnek a cselekvény megértetésére, holott a terjengősség s bőbeszédűség éppen legnagyobb hibája e műnek. A kincskutatás az adoma forrása, mely nem a szokott keretben jelenik meg, mint

Tompa annyi más művében: a jegyző nem pénzt, hanem drágaköveket kutat s ezzel ülteti fel a vén fukart, miáltal a költő erkölcsi célzatossága, mely a művészi érdekekkel nem tud összeolvadni, nagyon is kitűnik.

A másik két hosszabb elbeszélése még gyöngébb, a *Széchy Mária* teljesen elhibázott mű. Nemcsak a költő felfogásának igaztalansága, de még inkább a cselekvény valószínűtlensége megfosztja a művet úgyszólván minden költői értékétől. A *Bosnyák Zsófia* ennél mindenestre sikerültebb; de cselekvénye szintén elnyújtott. E két műben kínálkozott alkalom a költőnek, hogy amabban a kötelességérzet és szenvedély, emebben pedig a természeti érzés kétféle parancsa közötti összeütközésből folyó tragikus küzdelmet rajzolja, mely a legnagyobb költői feladatok egyike. Azonban Tompának kevés érzéke van a tragikum ábrázolásához. A *Széchy Mária* hibáit eléggé kimutatta már Gyulai és utána Tolnai. Nem hiába gúnyolódott már e művel Petőfi is, mely alig méltó Tompához. A *Bosnyák Zsófiában* a férj és a nő összeütközése oly tragikus mag, a melyből a legérdekesebb bonyodalmat szöhetné a költő. A férj elkeseredésében szembeszáll az Istennel, s mint egy újabbkori Kreon, nem engedi eltemettetni a ragályban elhullt jobbágyait, sőt halállal fenyegeti a parancsának ellenszegülőket. Az Isten elleni kihívás a kegyesszívű Zsófiát arra bírja, hogy jóvátegye férje bűnét, a mely az adott körülmények közt éppen nem emeli művészi érzékünket, míg Sophoklesnél a görög hitbeli felfogás mindent igazol. Aztán a férjnek neje elleni durvasága a mily költőietlen, szinte oly valószínűtlen is kortörténeti szempontból. Zsófia eltemeti a halottakat, s hiába vall reá szolgálja, a férj mindig az ellenkezőről győződik meg próbatételeivel, a melyek egyébiránt a mű legszebb részei. Míg a kifejtés egészen elhibázott. A gögös várurat nem téríti észre a megmagyarázhatatlan eset, elvakultságában tovább is daczolni akar Istennel; de a mint szolgálja hírül hozza, hogy a sírt már az érczsákány sem járja, s a ki hozzáér, rögtön halál fia: csak elálmélkodik s „álmélkodásában néma lőn”. Ez volna az igazságszolgáltatás, a mely az Isten elleni tusakodást bünteti; de a mely annál kevésbbé elégíti ki erkölcsi érzékünket, minél inkább törekszik a költő feltűntetni tanító célzatát. A nőnek pedig látomásaiban föltetszik jövődjője, hogy teste nem hamvad el soha. Tompán kívül Garay is megénekelte a szentéletű Zsófia legendáját s a férj hűtlenségét tette a cselekvény központjává. Garay legendájában több a művészi igazság, Tompa előadásában s nyelvében több az erő s közvetlenség.

A bibliából vett, de újraalakított elbeszéléseiben, *Jézus és a nép*, *Amnon és Támár* mélyértelmű költői felfogás rejlik; amabban a Megváltó védelmébe veszi a szegény asszonyt a nép dühe ellen, mert irgalmasságot cselekszik a beteggel; emebben pedig azt az igazságszolgáltatást példázza, hogy egyik bűn a másikat szüli s elkövetőjét kérlelhetetlenül kárhozatba taszítja. Alapjában mind a kettő szerencsés tárgyválasztás; de amaz kidolgozásában hosszadalmas és áradozó; emez drámaibb, a szenvedély lüktetését jellemzetesebben ábrázolja.

Kisebb népies elbeszéléseinek, mint a *Pipás kántor*, *A kincskereső*, *Egy házasság*, *A gazdag*, *Pali története*, *A fekete ember*, *Huszárkaland*, *Muszka tréfa*, *A keresztútról*, *András polgár s A félkezű koldús* egy-egy adoma az alapja. Még a történelemből is különös szeretettel válogatja ki Tompa a csattanós végű eseteket, a cselvetéses rászedéseket, a melyek hőseit első sorban jellemzik. A kifogyhatatlan adomázó Tompa költői elbeszéléseiben is gazdag változatosságot mutat; úgy szólván csak az erkölcsi célzat közös valamennyivel. S az erkölcsi tanulságot ritkán bizza a költő az olvasóra, ő maga szereti levonni az előadott meséből, mintha csak az erkölcsi eszmény kultuszát követelné a művésztől, holott a művészet bár nem sértheti erkölcsi érzékünket, többet érzékít meg, mint csupán az erkölcsi eszmét. Például *A félkezű koldús*ból mindenki azt tanulja, a mit a költő a mű végén maga mond el, mert a történet önmagában rejti a célzatot éppen úgy, mint Arany Jánosnak *Az első lopása*. Ellenben *Pali történetéből* már nem vonja le a tanulságot, de az erdőkerülő beszéde, a melyet Palihoz intéz, ugyanazt a célzatot magyarázza, mely az egész mű alapja. Még legkitűnőbb műveiben is

ritkán mulasztja el Tompa, hogy az erkölcsi tanulságra legalább pár szóval rá ne mutasson, p. o. az *András herczeg solymában*.

Pedig rövidebb költői elbeszéléseiben, balladáiban a műalkotás titkait jobban érti, mint akár a mondákban, akár a regékben. Bámulatos haladást látunk a szerkezet szabatosságában, a részek arányosságában, s általán azon törekvésben, hogy valódi műegészlet alkotson. Arany János a maga kitűnő érzékével legott felismeri Tompa művészetének haladását s kiemeli a tárgyias-ságot, a mely nem pazar képekben nyilatkozik, hanem hogy oda teszi az erőt, a hova kell, nem a részeket, hanem az egészet ajándékozza meg főbb figyelemmel.¹²⁷ Kétségtelenül téved Tolnai, midőn Tompa gyengébb elbeszéléseit hosszasan fejtegetve s a sikerültebbek közül is csak egy párt említve, azon eredményre jut, hogy a tanulmány Tompát is rávezette volna a szerkezet művészetére, az igaz vonásokkal való egyénítésre, - *ha késő nem lett volna*. Közelebb járunk a valósághoz azt mondva, hogy Tompa pályájának második felében az életnek mélyebb ismeretével, a művészet törvényeinek behatóbb tanulmányaival, a jellemzetesnek élénkebb felfogásával lépésről lépésre haladt s vagy tizenöt elbeszélésében valódi költői helyzetet, drámai összeütközést s oly alakokat rajzol, a melyek a művészi egyénítésnek sikerült példái. Mindenekfölött pedig az elnyújtott, sokszor érdektelen mesét tömör szerkezettel cseréli fel, a meseszövegben a költői érdeket fokozza s a csattanós kifejtet helyes műérzékkel készíti elő.

Már a *Huszárkaland*, *Muszka tréfa* s *András polgár* is mutatja a költő haladását; kivált a *Muszka tréfa* vidám hangjával, kerek szerkezetével, a gyáva férfi s a rajta uralkodó asszony jellemrajzával sikerült elbeszélés. E vidám hangot megtaláljuk a *Jóczik Jónás*ban is bizonyos könnyed satírával vegyülve, mintha Tompa a saját életéből is venne néhány adatot bele s a pezsgő társadalmi élet egészséges realismusából meríteni már nem idegenkednék, mint régebben. Még sikerültebb a *Három a daru*, melyben a vidám szeszély finom ironiával párosul. A mese egyszerű, de teljesen bevégezett; részei arányosan összhangzók; elbeszélése élénk, festői; képei nem magukra állnak hideg díszítményekül, mint a mondákban és regékben igen sokszor, hanem a helyzetet szemléltetik, a tréfás összeütközést előkészítik s magyarázzák. A darvak jellemzetes és hű rajza, a mint egy kölestáblára szállnak, nyitott szárnynyal, hosszú lábukat jóelőre kirúgva, hogy minden nagyobb nesz nélkül jussanak a földre, s aztán „ott az ízes gyenge sásban emelt nyakkal, katonásan még sokáig álldogálnak, úgy esnek a lakomának”, - arról az eleven megfigyelőtehetségről tanúskodik, a mely ily fokban Tompa régebbi műveiben csak elvétve nyilatkozott. Egy házaspár alkonyatkor éppen az ablakba könyökölve nézi, mint vonul a darusereg a kölestáblára s mint riad fel hirtelen valami neszre, csak kettő-három maradván hátra. A férj odavetett megjegyzése, hogy a darvak mind elszálltak *kettő* híján, lesz a viszály magva. A nő erősködik, hogy három, s miután férje megmarad a maga állítása mellett: a nő már duzzog, hangja élesedik, majd szenvedélybe csap, nemének alárendelt helyzetét emlegeti egyre fokozódó indulattal, a mi beteggé teszi. Másnap nagy sürgésforgás van a háznál, s ezt Tompa derült humorával pompásan festi. A férj aztán ráhagyja, hogy csakugyan *három* volt a daru, mire a nő szemlátomást javul, mosoly ül arczára, s visszatér a házba a boldogság. Itt már Tompa egészen eltalálja Arany Jánosnak *A bajuszban* és *A fülemülében* adott művészi stíljét anélkül, hogy utánozná. A régi, elevenen adomázó Tompára ismerünk itt, hamiskás mosolyával, kedves, behízelgő hangjával.

Tréfás hangja komolyabbra válik az *Arszlán pasa*, *Árokháti Lőrincz* és *A pozsonyi harczjáték* címűekben. A két első rövid költői elbeszélés, csattanós kifejtet, míg a harmadik víg balladának mondható. Történeti háttérét néhány vonással kitűnően festi Tompa. A deszkavár-

¹²⁷ 1854. jan. 23-án írt lev.

ban a magyarok, György és Mihály, kívül az ellenség, mely vívja a várat, Detrik és Konrád. A költő drámai erővel tárja fel a helyzetet, az ostrom kezdetét:

Láb ficzambul, in szakad, vér pirosan fercsen,
,Mi ez?’ Konrád felsipít, - s lekacznak nyersen;
,Máskép írva nálam és...’ - „Így van téve nálunk!”
,De hisz játék, semmi más...’ - „No ha játék: játszunk!”

Látván a német, hogy bizony már a fele se’ tréfa, komolyan kezdi az ostromot, de a magyarok csúfosan visszaverik s megmutatják: hogy’ szokás magyarosan vívni.

Legkitünőbb művei tárgyát a történelemből veszi Tompa s nem szorítkozik egy korszakra. A mondai tárgyú *Rétel patakját s Etele hun királyról* szóló művét nem említve, Sz. László idejétől kezdve a középkor végétől s az új-kor elejétől, valamint a közel múltból, a szabadságharcból nagy kedvvel válogatja rövid költői elbeszéléseinek, balladáinak tárgyát. Visszanyúl a hun mondák korába is és egy gyönyörű elbeszélésben mondja el a görögöknek Etele élete ellen szőtt cselét, a melyen rajtavesztenek; de a hunok nagylelkűen megbocsátanak nekik; s midőn, a cselvetők ijedtükben menekülni akarnak, a hunok visszakényszerítik őket:

mert ugyan mit mondanának,
Hogy csúfjára a világnak
Étlen, szomjan elmenének
Vendégei Etelenek!

Az ősidőkből Sz. Lászlónak a kunokon nyert győzelme következményeit beszéli el, midőn az a gondolata támad a királynak, hogy megletelepítse a szerte barangoló kun népet, a mely ősi szokásához oly mereven ragaszkodik. Az *András herczeg solymában* Nagy Lajos öcscsének tragikus halálát énekli meg kitünő balladában. Az igazságos Mátyásról három elbeszélés szól, *A budai országgyűlés, A jós festő s a Mátyás királyról*. Az elsőben Mátyás szép szerével a maga pártjára vonja az összeesküvőket, különösen Ujlakyt, a kit nagylelkűségével megcségyenít. A másodikban az engesztelhetetlen Vitéz Jánost rajzolja, a ki a ravasznak mondott nagy király képe előtt sem fékezheti Mátyás elleni felindulását; a harmadikban, a mely egyik legkitünőbb balladája, a székely lázadás lecsillapítását énekli meg. *A két Ártándiban* a törhetetlen jellemű Ártándiaknak Gritti elleni fékezhetetlen szenvedélyét, a *Hahóthy Farkasban* a zsákmányra leső s a rabló törökkel küzdő váruraknak szinte típusát mutatja be; a *Kun Kocsárdban* egy, önerejéből magasra emelkedett, kitünő hőst rajzol, a kiről senki sem hiszi, hogy nagy dolgokra is képes, de a ki elűteti Gritti fejét, beveszi Szatmárt, s csonkán-bénán, az egész nemzettől megsiratra ott leli halálát.

A miskolczi bírót szintén történelmi adatokból veszi. A siralomházban végnapjait élő szép ifjú asszonyt meglátván a város bírása, szenvedélyre lobban iránta, s e szenvedély a nő utolsó éjjelén a siralomházba űzi, hol az álomba merült nő keblére omlik, és szerelme tragikus bukását okozza. Az örök rávallanak, a nép halálát kívánja, s a „rab asszony vérével összefoly a vére”. A szabadságharc korából való *Az özvegy és fia*, egyike Tompa legszebb műveinek. A harc elszólítja az özvegytől kisebbik fiát is, holott az idősebbet már tíz éve, hogy Olaszországba vitték. A szegény özvegy nem tartóztatja, de kétségbeesve nézi készülődését, s balsejtelve azt súgja neki, hogy ha ez a fia is elmegy, nem lesz neki fia. Az ifjú vígasztalja s búcsút mond. A költő részletesen rajzolja az ifjú harci kedvét, rátermettségét, vitézségét, a melylyel derült humort párosít, úgy, hogy mindenki megszereti. A Duna mellett vívott kemény ütközetben méltó párjára talál; ő is, ellenfele is halálosan megsebesül; de mielőtt utolsót lehelnek, kezet nyujtanak egymásnak, s az édes testvérek fölismerik egymást. A szép költői

helyzet hatását itt inkább rontja, mint emeli Tompa reflexiója. Az özvegy csak várja, csak várja gyermekeit, s a szeretet sóvárgó vágya képzelete szárnyán maga elé varázsolja őket:

----- Ah, fiaim jönnek...!
Fehér paripája van mind a kettőnek,
Nézzétek csak... amott!
Azzal lehanyatlik kiterjesztett karja,
Megnémul és - halott.

A történelmi háttért egyben sem rajzolja biztosabb kézzel, mint a *Kálmán és Predzlavában* s a *Hahóthy Farkasban*. Mind a kettőben mélyebben fogja fel a kor szellemét, mint hosszabb műveiben. Amabban az istenítéletből derül ki az igazság; emebben a színleges békét, a melyet még I. Ferdinánd köt a törökkel, oly történeti hűséggel s igazsággal festi Tompa, hogy történetíróink is bátran idézhetik:

A törökkel béke van, -
Véve drága áron;
És örök csatározás
Mégis a határon!
Martalékvágy, rettegés
Kardot ad a kézbe;
Ki- s berontás, csóva, vér...
Ilyen az a béke!

Ellenben a *A futó csillagról* címűnek a cselekvénye nincs szoros kapcsolatban korával. Viszont azonban jellemző Tompára, hogy már pályája elején is tud alkalmas tárgyat választani, a melyet későbbi művészi készségével talán a legszebb balladává alkothatott volna. Kujon basának az elrablott magyar leány iránti szerelme a keletről feltűnt csillag fényében tükröződik, e csillag hozta őt e honba, s mindaddig tart szerelme, míg e csillag le nem fut az égről. Így hozza Tompa kapcsolatba a sejtelmest, a titokzatost a cselekvénynyel s mintegy előkészíti vele a bekövetkező tragikumot. Mert alig hogy Kujon e szavakat kimondja, lefut a csillag, a basát nyílvessző járja át, a leány pedig régi kedvesének karjaiba hull. *A vitéz* és *A hű vitéz* címűekben is balladai tárgyat választ. Amabban az ifjú vitéz egy várúr leánya kezét kéri, s midőn érdemét kéri számon, csak annyit mond, hogy jó a had, szinte reng a föld, ott fog teremteni hírnevet. Úgy is történik, s most a várúr maga megy a halálos sebet kapott vitézhez felajánlani leánya kezét. De már késő. Két kis árvájának - úgy mond - majd gondját viseli a haza. *A hű vitézben* a hadba indult király bajnokai közül éppen a leghívebbre gyanakszik, ki hogy lemossa a gyanút, saját élete árán menti meg a királyét.

Bár e három utolsó költemény Tompa műérzékének nem csekély bizonyossága a tárgyválasztásra nézve: az előadás balladai menete, a részletes festések tömörítése, a kevés szóval sokat mondás, a sejtetés, az erős összeütközésekből keletkező drámai elemnek a helyes ponton való felfogása csak később lett igazán sajátjává Tompának. A *Hahóthy Farkasban* már takarékoskodik a képekkel, az elbeszélést rövidebbre vonja, a vén Hahóthy bosszúját, a török rászedését mint látott eseményt adja elő, s maga a költő úgy vegyül bele az elbeszélésbe, mint a balladaköltő szokott. Midőn a rabló várúr a török zsákmányt ellopja, s ezért a törökök üzőbe veszik, így szól:

Most már jól gondját viseld
Farkas a nyakadnak!

A sírból hallatszó szózat pedig, a melyben Zrinyi szavát ismeri fel Farkas, és a feltüzesült képzeletében megjelenő „égő szempár” annyira megdöbbeníti a vén gonosztevőt, hogy egy

pillanatig sincs maradása, s bár tudja, hogy el kell vesznie, kirohan és a török negyvened magával levágja. *Az özvegy és fia*iban kevésbé tömöríti az összeütközés rajzát; de az özvegy látomása, az érzelem és képzelet vegyülete olyan lélektani igazság, a melynek a cselekvénybe szövése Tompa régebbi műveiben alig található. E mellett az *Arszlán pasában*, *Árokháti Lőrinczben*, *A pozsonyi harczjátékban*, *Etele hún királyról* s *Kun Kocsárdról* szóló műveiben elbeszélése nemcsak megelevenül, hanem drámailag lüktet, biztosan halad a kifejelethez, kevésbé térve ki a mellékesre, csak a főcselekvény szálait fejtve tovább. *A miskolczi bíróban* még az elbeszélés hosszabb; de a mint a kifejelethez közeledik a költő, rövidebbre vonja s a tragikus bukást csak pár szóval érinti. Magát a küzdelmet úgy ebben, mint *A vitézben* és *A hű vitézben* inkább csak sejteti, sem mint ábrázolja. *A két Ártándiban* már közelebb jut a ballada szerkezetéhez és előadásához. A költő Grittinek, e kalandornak hatalomra jutásától előre félti a hazát. A pártos magyarokkal könnyen elbánik Gritti, csak a két Ártándi nem hajol meg előtte, noha birtokaikat már prédálni is kezdi e kegyetlen olasz. Sem szép szó, sem börtön meg nem töri őket, s a vérpadról is csak ezt hallja Gritti:

Átok rajtad! sohse légy te
Magyarország kormányzója!

Még a refrain is hozzájárul a cselekvény szálainak tömörítéséhez, a drámaiság fokozásához. A *Kun Kocsárd*ban a refrain az elbeszélést gyorsítja, a költő részvétét mélyebbé, egyszersmind a cselekvényt drámaibbá teszi.

De jól mondja Beöthy, hogy „oly fokú tárgyiasságra emelkedni, oly mesterien összefoglalni s oly biztosan, ingadozás nélkül haladni célja felé, mint Arany János, Tompa természetesen nem képes; gyöngéd és nemes érzése nemcsak átrezgi, hanem egy kissé rezegetti vonásait.”¹²⁸ Azonban a szerkezet szabatoságában, az előadás drámai művészetében, a hang tömörségében s a nyelv erejében mégis valóban bámulatos haladást mutat a költő. E haladást megmérhetjük, ha nem is a mondákat és regéket, hanem az úgy nevezett románczokat (*Mohos váromladékon*, *Két menyasszony*, *Szent János lovagja*, stb.) és utolsó epikai műveit állítjuk egymás mellé. Azok a törekvő szárnypróbálgatónak biztató kísérletei, a melyekben a külsőségeket illetőleg, verselésre, költői szólamra nézve bizonyos készséget látunk: ezek valódi műalkotások, a melyeket a tárgytól ihletett elme lényegükben fogott fel, s az öntudatosan szerkesztő művész a cselekvény szálait, a jellemrajz vonásait egyöntetű arányossággal fűzte, vegyítette össze.

Tompa elbeszélő műzsájának leghatásosabb alkotásai: az *Etele hún királyról*, *Kálmán és Predzlava*, *Kun Kocsárd*, *Mátyás királyról* és *András herczeg solyma*, a melyeket Arany Jánossal szólva, bátran műegészeknek mondhatunk. Mily drámai helyzeteket, erős összeütközéseket s valódi egyéneket rajzol ezekben és a mi fő, sokszor csak pár szóval, inkább sejtetve, mint magyarázva, mintha a festő ecsetje helyett szívesebben nyúlna a képfaragó vésőjéhez, hogy néhány jellemzetes vonással kidomborítsa akár a helyzet képét, akár az egyén lelki világát. Például, midőn a görög követség közeledik a hunokhoz:

Nevök: Etelehez követség;
Céljok: hogy őt elveszessék.

A hunok megszólítják őket:

Kihez jöttök? - Etelehez!...
És mi jóért? - Ő ha kérdez...

¹²⁸ Greguss és Beöthy: Magyar balladák, Budapest, 1888; 123. lap.

S később, midőn a követség elillan, a hunok pedig utána erednek, s a hun hadnagy rákiált:

„Nem jól mentek!” (Semmi, csak hagyj!)
„Rendesebb lesz, ha megálltok!”
(Meg kell állnunk, nem bocsáttok...!)
„Erre, erre...! Vissza köztünk!”
(Jól tudjuk már, hogy elvesztünk!)

A *Mátyás királyról* címűben Fancsi, a ki Mátyás halálát koholja, hogy a zavarosban halászhasson, az ismeretlen lovagot meglátva, kiről nem tudja, hogy ellenséggel vagy jóbaráttal van-e dolga, így áporog:

Ha czáfol: vágást vágás előzne,
De még bizonylás! kezd fázni tőle...!
S vakösvény e szó: - sűrűbe veszvén,
Budán halott van! vigyázat! ez kém...

A titokzatos lovag megdöbbeneti Fancsit, kivált midőn harsogó hangon szól: hallj szót, galád, ronda nép! Az elámulást még tovább fokozza a költő:

„Ki vagy? Halál rád...! Föl a sisakkal...!”
„Legyen! Nagyon jó, ha *láttok* s látlak:
Nos...! Engem hínak *Mátyás királynak!*”

Eláll a szó az ajkon, összefagy a vér a szívben, s a megrémülést, az igazság és hazugság gyorsan változó hatását mesterileg rajzolja Tompa:

Lángszem... fehér arcz...! élő-e, vagy holt!?
Élő-e, vagy holt, ki így betoppan...?
S félni miképen kell tőle jobban...!?

S bár a következőkben Mátyás szavai már nem fokozzák érdeklődésünket, midőn a székely harci kedvét a lengyelekre irányozza, ismét megkapja Tompa a pathos hangját:

Előre mindig...! ki hátra fordul:
E *képre* bukkan, - s jaj lesz azontul!

Fancsinak a rémülettől megdermedt alakja, a melyre a költő csak egyetlen szóval céloz, a lélektani igazság művészi erejével hat. S a jambusi lüktetéssel párosult régi magyar rhythmus, az ősi tízes, mely a középmetrumot szabatosan megtartja, kitűnően illik a tárgyhoz, az előadáshoz.

A bűnös Predzlava, midőn Sz. László sírjánál ártatlanságát akarván bizonyítani, megnémul s a mint szólani tud: legott *magára vall*; Kálmánt iszonyú harag fogja el erre, s megrázó pathosát a költő csak e néhány szóval rajzolja:

Kardot ragad s megy... Reszkess uradtól, pártos Dalmácia!
Sisakja fénylik... a toll fehérlik... vágat a paripa...

De e néhány szó többet fejez ki, mint régebb elbeszéléseinek lapokra terjedő rajza. Igazán mondja Beöthy, hogy ehhez kevés hasonló példa van költészetünkben. Nem ily megrázó ugyan a pathos az *Árokháti Lőrincz* utolsó versszakában; de a lélek bösz felindulását a környezet plastikai képe annál inkább emeli, midőn Alit a magyar vitéz oly emberül megráfálja s gúnynak, közmegevetésnek teszi ki, így állítja elének a költő:

„Hah, utána!” ordít Ali, - fel s levágtat,
Bősz dühének, mint a tigris nézve tárgyat;
De körülte gúnyos vázak,
Csóva, rongyok...
Még lova is megvadulva tüsszög, hortyog.

A természeti tárgyak, lelketlen állatok osztozása a veszedelemben, felindulásban, a mily művészi, éppen olyan pathetikus; a minek kétségtelenül legnagyobb mestere nálunk Arany János; de Tompa is remek példáját adja néhányszor, mint az előbbi idézet is mutatja. Ennél még kitünőbb példa az *András herczeg solymában* a madár ösztönszerű vergődése, a mely a herczeget fenyegető veszélylyel nőttön nő. A vadászatban kifáradt s az esti lakomán kimerült herczeg éjfél körül elszenderül s álmodni kezd:

Már látja a nap képeit...
De felrebben: „Mi zaj van ott...?”
(Künn a sólyom vijjog, - s veri
Vadul az ablakot.)

A sólyom vészjósló vijjogása a cselekvény fordulópontjainál ismétlődik s annál meghatóbb. Sőt a költő az igazságszolgáltatásnak ritka művészi példáját adja éppen azon ellentétben, a melyben a madár ösztönszerű fájdalmát s András nejének hitvány közönyét állítja egymás mellé.

A jellemalkotásban éppen olyan feltűnő Tompa fejlődése, mint a szerkezetben. Nem mondjuk, hogy mindig biztos szemmel, de utóbb említett műveiben éles tekintettel meglátja a jellem azon vonásait, a melyek a szenvedélyek küzdelmét irányozzák, s a melyek hőseit egyénítik. S nemcsak egy uralkodó vonással rajzolja jellemeit, többet iparkodik összevegyíteni, a melyek egymást fokozzák s áthatják. Legszívesebben festi a sziklakemény, ingatagságot nem ismerő s a fondor, cselvető, furfangos embert. Amazt balladáiban s néhány rövid elbeszélésében; emezt hosszabb népies elbeszélő műveiben. De mindkettőnek gazdag változata van. Csak az Ártándiak jelleme kivétel; de az ő kemény jellemüket, noha csak éppen e vonást emeli ki a költő, oly meggyőző erővel s következetességgel rajzolja, hogy a művészi hatást teljesen biztosítja. Ellenben Kálmánban valódi összetett jellemet alkot: látjuk a gondos apát, a becsületére féltékeny, szennyet nem tűrő férjet s a féktelen haragra gyúlt királyt. Mátyás jellemében, a ki mindent a hon javára fordít, ez az ő vezéreszméje, a nagylelkűség az uralkodó vonás; jellemének ez a vonása teszi népszerűvé, s ezzel győzi meg a király mind a főurakat, mind a félrevezetett székelyeket. Etele, a kit a költő közvetve rajzol, emberfeletti tekintélyével, rettentő hatalmával és szintén nagylelkűségével ragad csodálatra. László király (*Ősidőkből*) vitéz és a jövőre számító bölcs fejedelem; de szintén nagylelkű, a ki a kunokat szabadon bocsátja s megtelepíti. A *Kun Kocsárd*-ban a hős életét születésétől haláláig kíséri a költő s folyvást fokozza érdeklődésünket. A szerkezet egyszerű, de minden részében biztos iránya, az elbeszélő stíl ereje, a hős jellemének kibontakozása s művészi fejlesztése páratlanná teszik e művet Tompa elbeszélései között.

Hosszabb elbeszélő műveiben kétségkívül Szuhay jellemét festi Tompa legbiztosabban; benne a törhetetlen szilárdság és furfangosság éppen úgy egyesül, mint Vas Benedekben a kor szellemének megfelelőleg a kurucok gyűlölete, a nagyravágyás és apai gyöngédség, Árokháti Lőrinczben pedig a hősiség és fortélyosság. Női jellemei közül csak Vas Benedek leánya, Anna, a Kujon basától elrablott szép magyar leány és Johanna tűnnek ki; amazokat a hű szerelem boldogítja, emezt gonoszsága bélyegzi meg. Predzlavát erkölcsi súlyedtségében mutatja be a költő mind a balladában, mind a drámai töredékben; itt saját fia vágja szemébe, hogy „nőarcú tigris, kétszer gonosz lény”, a ki azonban érthetetlenül azzal akarja bűnét

kiengesztelni, hogy fiát is az álnokság útjára csábítja. Éppen oly elhibázott jellem, mint Széchy Mária.

Tompa mint elbeszélő költő pályája elején Vörösmarty és Garay hatása alatt állott; de a népies irányhoz csatlakozva, majd Petőfi és később Arany János hatásától a benső idom művészi titkaiba vezetve, egészen átalakult s hosszabb és rövidebb költői elbeszéléseiben s balladáiban legjobban megközelítette nagy kortársát. S ha Arany János remekeit nem éri is utól: senki sincs, a kit utána Petőfin kívül több joggal sorozhatnánk a mondott műfajokban, mint Tompát.

Irodalmunk történetében kevés igaz szó hangzott eddig Tompa elbeszéléseiről. Gyulai egy párnak a jelességét már 1855-ben kiemelte, valamint Szász Károly is, de emez inkább csak általánosságban s éppen legsikerültebb műveit hagyva figyelmen kívül. Tolnai elfogultan vizsgálta Tompa elbeszélő műveit s bár néhány remeke értékét nem tagadhatta, az őt megillető helyet nem tudta kijelölni számára. Csak újabban Beöthy Zsolt fürkésző tekintete állapotodott meg¹²⁹ Tompának azon művein is, a melyekről eddig úgy szólnán senki sem tett említést. Pedig ha Tompában, a lantos költőben, szeretjük emlegetni a folytonos és fokozatos fejlődést: nem kevésbé szembeötlő e fejlődés elbeszéléseiben is. Ha gyöngébb műveit figyelmen kívül hagyjuk is: még mindig számosat találunk, a melyek a tartalom és alak összhangjában legjobban megközelítik Petőfi és Arany János rövidebb költői elbeszéléseit; a balladáiban pedig alig van magyar költő, a ki e műfaj nagy mesterének alkotó művészetét szerencsésebben utánozta volna, mint Tompa. Az *Etele hun királyról*, *Kálmán és Predzlava*, *Az özvegy és fiai*, *Mátyás királyról*, *Két Ártándi*, *Kun Kocsárd* és *András herczeg solyma*, a víg nemben pedig a *Három a daru*, elbeszélő költészetünk legszebb s legmaradandóbb értékű termékei közt is helyet foglalhatnak.

¹²⁹ L. az előbbi jegyzetben id. h.

VII. Szenvedések évei

Tompa családi boldogsága szomorúságra változik. Kis fia betegsége; halála. Tompa és felesége gyásza. Arany János részvétele. Tompa nem bír magán uralkodni. Borús eszméi; életkedve oda van. Mély fájdalma költészetében. Tompáné betegeskedése. Arany János és Tompa barátsága; összehasonlítás. Tompa ingerültsége; Arany János nyugodt lelki nagysága. Tompát a M. Tud Akadémia levelező tagjává választja. A Kazinczy-óda. Tompa felindulása Toldy F. ellen. A sárospataki főiskola fennállásának háromszázados évfordulója; *Lórántffy Zsuzsánna emlékezete*. Tompa szembaja; e miatti törődése; aggodalmi. A hatvanas években írt lyrai művei.

Nincs költő, a ki az élet delelő pontjáról oly egyszerre hanyatlanék a sír felé, mint Tompa. Költői művészete még nemcsak a maga teljességében nyilatkozik, hanem egyre fokozódik erőben s mélységben; a dicsőség sugarai egyre fényesebben övezik homlokát; de mint ember a családját ért megrendítő csapás súlya alatt előbb lelkileg, majd testi szervezetében is oly sebet hord, a mely többé soha be nem heged s a java korában levő erős férfiút úgy szólva összetöri. Még 1857 májusában a családi boldogság mosolyg reá, s apai öröme elúzi a borongó árnyakat, megélénkült reménynyel és bizalommal tekint jövőjébe:

Hol kis bátyja halma látszik: *fiunk* játszik...
Mást adott, ki elvevé az egyiket!

De az apa ellágyuló örömét nem sokára szorongás, aggodalom váltja föl. E nyáron Ajnácskőre viszi családját, mivel ez a fürdő nejének már azelőtt is használt. Hazaérkeztök után pár hétre a kis fiú vörös himlőbe esett, de „szerencsésen átment rajta”; azonban utóhatásai csakhamar jelentkeztek. Dagadni kezdett s bár daganata lelohadt a képzelhető leggyöngédebb gondozás mellett: életereje napról napra fogyott s október 23-dikán reggel meghalt. „Feleségem - írja Tompa Arany Jánosnak másnapról - leírhatatlan állapotban van; magamat is, bár férfi vagyok, majd megtébolyít a fájdalom”. Arany János megdöbbenve olvassa a szomorú hírt. Tudja, mennyire hozzánőtt a kis gyermek Tompa szívéhez s mintha sejtené, hogy e csapás Tompának egész lelki világát feldúlja, úgy intézi válaszát, hogy barátját éppen azon oldalról érintse, a melyen legjobban megelőzheti a leverő fájdalom rombolását. „Szegény nő! - sóhajt fel Arany János. - Sokkal inkább érzem fájdalma nagyságát, minthogy csak egy vigasztaló szócskát is ki mernék ejteni. De te férfi vagy, - te *légy* férfi. Tudom, hogy több mint apai szeretettel csüggtél kedvenczeden. De neked az önző fájdalom kívül más kötelességed is van: neked kell szegény nőt megnyugtatni. S bármi nevetséges itt a „philosophia”-féle elnyűtt phrasist hozni fel: ehhez utóvégre is philosophia szükséges. Erre már félig-meddig el voltál készülve. Szavaid, leveled mutatják. Ha megtörtént az, a mitől féltél: ügykezzél *ne a mult fájdalmainak adni magadat, hanem a jövőt elhárítani*. Mondom, légy férfi”.¹³⁰

De Tompa nem bír magán uralkodni. Kétségbeesésig nyilaló fájdalma átjárja egész valóját. Kárbaveszettnek, eljátszottnak tartja életét, a melynek többé - úgy hiszi - semmi célja. A legkeserűbb ironiával emlegeti papi foglalkozását, midőn temetnie s a megszorodott szívűeket *vigasztalnia* kell. Gúnykaczaját alig bírja elnyomni, s felesége ijedten tekint reá: nem tébolyodott-e meg. Annyira hatalmába ejti a fájdalom Tompát és nejét, hogy a szó valódi értelmében

¹³⁰ 1857. okt. 28-diki lev. *Budapesti Szemle* 1892. évf. 71. köt.

lelki betegek. Arany Jánosnak írja, hogy ők már nem is élnek, csak tengenek, a jóltévő álom is elkerüli őket. A költő csak emlékezéseinek rabja. S nem tud tenni semmit, a mi más irányba vezetné gondolatait; a munkát éppen úgy kerüli, mint a társalgást. Hiába próbál bármihez fogni: képzelete mindig csak a családi veszteségét rajzolja eléje s a kényszerű kísérletnek azonnal vége. Értelme valódi tusára kél érzelmével; amaz kiemelni törekszik a súlyedtségből, hogy engedjen a baráti szónak, a józan philosophiának: emez makacsul s folyvást örli szívét, mintha az életerőt így akarná napról napra elfogyasztani. S e betegség nemcsak hangulatát teszi komorrá, nemcsak belsejét emészti. Lázban égő képzeletében egymást üzik az iszonya képek s „félőrülten ugrik fel az ágyból”. „A mi arcunk - írja Szász Károlynak 1859. márczius 8-dikán - nem előre, hanem hátra, a sír felé van fordulva, hol mindenünk eltemetve van. Ah, barátom! mily irtóztató és hosszú ez az élet”.

Vajjon hite csökkent-e vagy férfiassága? E kérdésen tépelődik a költő, érezvén, hogy bánata mindig mélyebbre és mélyebbre hat, leveri lábáról, tántorgóvá teszi lépteit s önkéntelenül is a kis sírhalom felé vonzza, a melyet éjjel-nappal gyakran látogat. S mintha a természet is súlyosbítaná bánatát: hiába akar a szabadba menekülni önkínzó gondolata elől; a rettenetes szárazság mindent összeégetett, nincs egy fűszál, egy zöld levél. Tehát egész nap a tornáczon sétál, önmagában évdik, a mi csak szenvedéseit fokozza. „Életkedvem - írja Medgyes Lajosnak 1859. május 5-dikén - elveszett, nem érdekel semmi a világon, a napok terhe is csaknem elviselhetetlen. Érzem, hogy meg vagyok ölve, legázolva a sorstól. Azt mondják, az idő hatalmas orvos, elhiszem! de kúrája felette lassú s ha így viszi, mint csaknem két év alatt vitte: én háromszáz éves koromban gyógyulnék meg. Nincs más reményem, nincs más örömem, mint a hasonló sorsra jutás, az életnek majd csak vége lesz. Most érzem: mért függ a hindu oly élénk vágygyal a megsemmisülés gondolatán. Nem hiszem, hogy semmivé leszek. Sőt hiszem, hogy van viszontlátás”.

Azonban még mellette van szerető hitvесе, s így „bizonyos kötél csatolja az élethez”. Másképp csak feledést kérne az Istentől, a ki „igen hatalmas, megrövidíti az ember napjait anélkül, hogy életét is elvenné.”¹³¹ Már-már keresztény hite is megtörik s fellázadó érzéseinek értelmének megfeszített erejével iparkodik erőt venni. A megsemmisülés vágya lopózik be szívébe s tengő életét a halálnak szánja. De háborgó elméjét, a mely az élet és halál örök kérdéseinek annyit tépelődik, az Isten akaratába való kényszerű megnyugvással próbálja csillapítani. Ha kiönti lelki fájdalmát, a melyet az emberektől sokszor titkolni kénytelen, van a ki meghallja; s bár nem bírja érteni az Úr akaratát s tudja, hogy szavai keresztény hitét is ostromolják: még is csak arról győződik meg, hogy csupán ott kereshet vigasztalást, a honnan a tör szívét találta. S a vallás vigaszáért küzdő lelke fölemelkedik a földről, hogy a megrendítő csapást elbírhassa s békéért esd az Istenhez, mint mondja:

Hogy a sír hús gypén nyugtatva homlokom,
Higgyek, reméljek és lehessen mondanom:
Ha elvesztettem itt, majd feltalálom ott...!
Legyen meg hát, Uram, te szent akaratod!!

De sajgó sebe csak lassan kezd hegedni s maga a költő szaggatja fel. Évek múlva is panaszkodik, hogy még folyvást hordja a sebet. S mily megható az apa, midőn rózsafáit letakargatja őszzel azon tudatban, hogy a tavasz érkezével ő maga bocsátja majd szabad levegőre, hogy előlről kezdjék az életet s felsóhajt:

¹³¹ 1858 okt. 3-dikán Tóth Endréhez írt lev. *Magyar Szemle* 1891. évf. 1. sz.

Óh, ha a sírt, melyre annyi
Könnyem elhull titkon,
Ha a sírt a temetőn is
Fel lehetne nyitnom!

Mindig valami szent fájdalom szólal meg hangjában, ha veszteségére emlékezik. S a ki előbb a nemzet halálát oly szívrázó hangokon énekli, most a maga bánatának művészi előadására nem is gondolhat. Önkínzó gondolatai, gyötrő érzései nem engednek nyugtot lelkének, hogy költőileg alakíthasson. Röpke mondatokban, papírra vetett pár sornyi jegyzetkében tördeli szét fájó lelkét, a mely most mindég erős felindulással küködik. Minden, a mi csak szeme elé tárul, veszteségére emlékezteti; ébren és álmában ott jár képzelete a sírhalom körül, hová reményét, hitét, egész világát temette. Apai szeretetének tragikuma egy időre minden érzést elnémít keblében. Vannak - írja följegyzéseiben - a kik veszteségek színhelyétől messzire távoznak, hogy feledhessenek; ő nem tudná e sírt elhagyni; egy kis kéz nyúlna ki a sírból s visszavonná. „Egy kicsiny felhő - mondja - eltakarja a napot. Lelkem előtt egy kis felhő áll s egész világ homályba borult előttem. Közel állt lelkemhez igen, emléke, árnya is közel áll”. Hiába látja mások szenvedéseit, ebben semmi megnyugvást nem talál.

Barátai, különösen Arany János, Lévy József és Szász Károly folyvást éber figyelemmel kísérik a szenvedő Tompa sorsát és a józan philosophia minden elvét felhordják előtte, hogy kiragadják mély bánatából, de jó ideig sikertelenül. „Miska - írja Lévy Szász Károlynak 1858. április 14-ikéről - még folyvást a legsötétebb melancholiában sínylődik fiacskájok halála miatt s így a házaseletnek is örökké csak sötét oldalait emlegeti. Nekem ezt írta a minap: „Kívánom a te javadra, hogy férj és apa soha ne légy”.¹³² Ugyane keserű hangulatot fejezi ki a Lévyhoz 1859. márczius 8-dikán intézett levelében. „Szász Károly - szól Tompa - most írja, hogy fia halva született; fájlalja, hogy egy perczig sem lehetett apa; a én mint áldanám a Gondviselést, ha meg nem kóstitotta volna velem: *mi az apaság*!” A lelki fájdalom lenyűgözi a testi szervezetet is, kivált a különben is gyöngy, beteges nő csak vonszolja bágyadt testét, úgy hogy innentől fogva Tompának kétszeres aggodalommal kell tusakodnia felesége miatt. Mindjárt 1858-ban közel áll a még nagyobb veszteséghez. Felesége vörhenyben halálos beteg, minden pillanatban a megfúlás fenyegeti; keze, lába elhal, szívverése meggyöngyül, s csak halálos hörgése hallatszik. „Magához intett - írja Tompa Szász Károlynak 1858. június 19-dikén - és búcsút vett tőlem, azután kiküldött, hogy ne lássam megfúlni”. Végre néhány piócza megmenti.

A bánatos költőt Szemere Miklós, Lévy és Kazinczy Gábor igyekeznek ismét körükbe vonni s régi emlékeiket fölújítani. Látszólag egy-egy baráti összejövetel alkalmával fel is vidul. „Jól esik néha a kirándulás - írja Lévynek 1859. február 21-dikéről - kivált nekem, kinek valóságos tömlőcz az élet”. De a mint magára marad vagy otthonába tér, ismét felszaggatja sebeit s újra martalékul esik önkínzó képzelődéseinek. Levelet is ritkán ír, mert - mint mondja - nagy fejtörésbe kerül egy baráti levelet is megírnia. „Dolgozni nem tudok, - panasolja Lévynek idézett levelében - örömeim nincsenek, nem járok sehova, még mulattató könyvekben is szűköt látok; csak ezt az iszonyú trafikot szívom, rágom a csutorát (kulacsot, ne érts!) és ínyemet; emészttem a napokat és magamat lassan, unalmasan, zaj nélkül, mint a szű a fát”. Azonban hű barátai annál melegebben ragaszkodnak hozzá. Arany János leküzdi a maga szenvedéseit, hogy kiragadjon Tompát a semmittevés lelket ölő tépelődéseiből. Az ő nagy lelke is elborul, megszállja a méla bú, leteszi a lantot s úgy érzi, hogy ifjúsága eltűntével oda van költői hevülése is. De a fájdalom is enyhületet keres, hisz „fájdalom a boldogságnak egyik

¹³² Szász Béla birtokában.

alkatrésze”. Tompa szintén érzi, éneklei az enyhületnek ezt a boldogító hatását, midőn még apai reménye éleszti; de most nem tud annyira fölemelkedni, hogy a fájdalom csillapultára is gondolhasson.

Mióta 1847-ben Arany János és Tompa levelezni kezdenek egymással: barátságuk mindig szorosabbra fűződik. Bár 1852-ig nem ismerik egymást személyesen: lélekben már közel állanak egymáshoz. Érdekli őket minden, a mi a másikkal történik; dicsőségük sugara elhatnak Hanváról Nagykőrösre és viszont. Majd midőn a mozgékonyabb Tompa személyesen is meglátogatja barátját: költői és hazafi szívek összedobban, egymásra árad baráti szívek melege, a mely évek folyamán sem hül meg csak egy pillanatra sem. Külső és belső életökben sok hasonlóság, de sok ellentét is van. Mind a kettő távol él az irodalom központjától: de Arany János többször felrándul a fővárosba, valamint hozzá is gyakran mennek pesti barátai. Tompa állandóan kerüli az irodalom központját, mert a politikai és irodalmi pártoskodás főfészkének tartja. Mind a ketten sokat küzdenek a lelki és testi szenvedésekkel; de Arany János békével tűri, magába fojtja panaszát; Tompa türelmetlenebb, exaltáltabb. Arany János szelleme, ha költői ihlete megbénul, más foglalkozást keres, a világirodalom nagy alakjaival társalkodik, mintegy kényszeríti magát a tétlenségből kiemelkedni; Tompa nem bír önmagán uralkodni; ködfelhő súlyosodik reá, a mely teljesen megbénítja. Tompa egyáltalán elégedetlenebb, indulatosabb; örül vagy búsul, mindég egész hevével nyilatkozik, mint Petőfi; az egyéniségére vagy költészetére tett célzat hamar fölingerli s a végletek felé sodorja. Arany János erős féken tartja indulatait: sóvárog, aggódik, töpreng, magába zárkózik, önmagát emészti, de óvakodik vihart idézni elő. Tompa szintén aggódó s önmagát emésztő, de lobbanékony, hirtelen haragú s bosszúra gerjedő is, nem mindig számol a következményekkel. Tompa, ha baráti érzéseit bármi csekély félreértés zavarja, napokig békétlenkedik, epéskedik, a zoksót nem tudja feledni. Midőn Arany János 1854-ben ígéretét, hogy barátját meglátogatja, nem teljesítheti, Tompa csalódottan írja meg Lévainak az ebből vont alaptalan következtetést, hogy „nem kell senki után sem igen esengeni” (1854 szept. 1.). Ezt megelőzőleg Arany János a szokottnál tovább várhatja a válaszszal s a többi közt azzal menti magát, hogy tíz barátjának adós a válaszszal. Tompa megütközik, hogy Arany János őt is csak olyan barátjának nézi, mint a többieket. „Hogy tíz magamszörű quantitású s qualitású embered van - írja hozzá 1854. máj. 1-én - azt nem tudtam, okom volt némely leveledből mást gondolni. Én nem vagyok ily bővében a jó barátoknak, s nekem nem nehéz a választás tíz vagy száz közül kinek írjak legkésőbb.”

Arany János jellemének nagyságára mily jellemzőleg válaszol s mennyire kitűnik az ő bámulatos lelki összhangja, mikor a félreértést kell eloszlatnia. Tudja, mily érzékeny Tompa s mily fölötte kényes baráti ügyekben; de nem hitte, hogy tréfás szavait kiforgatja értelmökből. Ő a világért sem helyezi egy színvonalra Tompát többi barátaival, csak azt akarta jelezni, hogy nagyon el volt foglalva, voltaképen pedig kedélye levertségét óvakodott feltárni barátja előtt. Tompa rossz hangulatban olvassa Arany Jánosnak e levelét; beteges és így még ingerlékenyebb a szokottnál s ezért magához hívja barátját, hogy szóval simítsák el a középök ékelődött ellentétet. Arany János komoly, férfias hangon válaszol, de bizonyos sértett önérzettel s már barátságuk felbomlása lehetőségét is sejtetve. Mire Tompa hasonló férfias hangon bevallja, hogy ő a hibás. A fájdalom vagy szégyenérzet fogja el, midőn barátja levelét olvassa: „Esküszöm neked s átkozott legyek, - írja - ha bennem csak egy hűtlen érzés is volt s csak távolról is gondoltam törésre”. Arany János, mint a szerető anya makranczos gyermekét, szívének nemességével, őszinteségének erejével bírja ellágyulásra barátját, a ki még mélyebben ragaszkodik hozzá innentől fogva. Alig esik többé egy árva szó is közöttük, a mi keserűséget okozna akár egyiknek, akár másiknak. S midőn Tompának 1857 októberétől fogva minden levele a beteg lélek kínos vonaglását viszi barátjához, Arany János nem győzi a saját tapasztalataival munkára, tevékenységre ösztönözni, hogy szellemének új irányt adjon s az

irodalomnak újra visszanyerje. Mintegy védő genius lebeg baráti szíve Tompa felett, igyekszik a csapást felfogni s elhárítani. Maga is a multban él, emlékeit szövögeti; de mindig talál szavakat barátja felvidítésára. Mind a kettő éveig foglalkozik a megsemmisülés, a halál gondolatával: Tompa türelmetlenül várja a végnyugalmat, hogy kis fiával a sírban egyesülhessen; Arany János az isteni rendelés bölcseségére bízta magát s némi fásultsággal néz a végegyész felé. Gyermekök elvesztével érzett fájdalmok is mily hasonlóan s mégis mennyire különbözőkép nyilatkozik. Mind a kettőnek megrendíti a csapás az élet iránti bizalmát; de Arany János a nagy katastropha után is talál fájdalomra enyhületet a munkában; addig zsarnokosodik szívéen, hogy művészi ihlete ismét visszatér, bár a katastropha hatását mindig érezteti is. Tompa háborgó lelkét csak sokára tudja annyira csillapítani, hogy lantját érinthesse, de fellázadó érzelmein, örvénylő felindulásain akkor sem tud uralkodni. Igaz, hogy Arany Jánosnak még van szemét kire vetnie, megmarad derék fia, László; Tompa *mindenét* a sírba tette. Arany János a világgal nem, csak önmagával évdik; de - mint mondja - szeretne az emberek közül menekülni. Tompa heves ingerültséggel fakad ki az emberek, a világ, a sors ellen; sőt az isteni Gondviselésben is megingó hitét csak nehezen tudja a vallás ígéivel összehangba hozni. Arany János keserű humorba rejté fájdalmát; Tompa megtörik a csapás súlya alatt s többé nem érzi magát *egész* embernek. Tompát az izgalmak ragadják; Arany János higgadtabb s mint az álló víz, mélyebb, zavartalanabb, átlátszóbb. Tompa egészen a szív világában él, Arany János átható értelmével a legmélyebb gondolatokat fürkészi s változó életkörülményei új erőt, új ihletet adnak neki. Tompa többé nem akar életsorsán változtatni, fia halála után bevégeztnek tekinti pályáját.

Pedig költői tehetsége, a mint lelki tusája valamennyire csillapodik, nemcsak nem lankad, sőt izmosul. Összes művei ekkor jelennek meg Heckenastnál arczképével együtt öt kötetben. S az Akadémia tíz-i évi tetszhalálából feltámadván, az első osztály Tompát is tagjai közé választja, a mi azonban kevésbé érinti becsvágyát. Eleinte még azon is gondolkozik: ne utasítsa-e vissza e választást; de később, leginkább jó barátai rábeszélésére, mégis elfogadja, noha tudja, hogy székfoglalót sohasem fog írni. Mindazáltal megtisztelésnek veszi az Akadémia figyelmét, ámbár kedélye lehangoltságát ez sem tudja felüdíteni. „Ha boldog volnék, - írja Lévaýnak - igen; de most annyi, mint semmi. Igen szép a paszománt, ha az öltöny nem kopott és nem rongyos, az én életem pedig rongyos öltöny.”

Hanem a következő, 1859. évben, midőn a nemzet Kazinczy születésének századik évfordulóján nagy ünnepre készül, s az Akadémia Kazinczyt dicsőítő ódára pályázatot hirdet: ő is megpendíti lantját s megírja kitünő ódáját, a melyet a pályabírák (Arany J., Lukács Móríc és Székács József) egyhangúlag a kitűzött jutalomra érdemesítnek, a mely méltán is megilleti. Arany Jánosnak a *Széchenyi emlékezetét* nem számítva, alkalmi óda nagyobb művészettel nem emelte nálunk az ünnepélyt, mint a *Kazinczy Ferencz emlékezetére* című. Még az *Arany János emlékezetére* címűt tudnók csak Lévaýtól hozzá hasonlítani. Azonban Tompának ez az ódája, illetőleg felolvasása körülményei is tömérdek bosszúságot okoztak a költőnek. Egyrészt, mivel Toldy, a ki a mű felolvasására vállalkozott, az utolsó pillanatban némely apróbb javításra kérte Tompát, a miket ugyan meg is tett, de azért ódája a javítások nélkül jelent meg. Másrészt pedig úgy értesült a költő, hogy Toldy oly érthetetlenül olvasta fel a szép művet, hogy hatását egészen tönkretette. Nem kevésbé bántotta a miskolczi Kazinczy-ünnepély, a melyen Tompa személyesen is megjelent. Ódáját Molnár színigazgató szavalta, de úgy, hogy Tompa csak bosszúsággal hallotta; nem is szavalta, csak szótagolta s némely szót egészen elferdített, p. o. e helyett *maradt*, ezt olvasta: *marta*. Képzeltetjük, az érzékeny és ideges költőnek mily zokon esett mindez s mennyire szerette volna, bár művét soha meg ne írta volna. Hanem azért éppen ez ünnepélyen egy rövid, de gyönyörű pohárköszöntőt mondott Kazinczy Gáborra.

Azonban Toldy felolvasását sokáig nem tudta feledni; sőt még az Akadémia pénztárnokának az a kérdése is ingerelte: vajjon aranyban kívánja-e a jutalmat, vagy járópénzben. Hiába csillapította Arany János, a ki maga is jelen volt az ünnepélyen; hiába mentegette Toldyt s magyarázgatta, hogy tönkretételről szó sem lehet, csak arról, hogy Toldy olvasását nem mindenütt jól értették, bár a mű végét, a melyet Toldy emelkedettebb hangon olvasott, annál nagyobb tetszéssel fogadták. Hivatkozott Arany János a műbírákra, a legkiválóbb emberekre, magára Deák Ferenczre is; mindez nem nyugtatta meg a költőt és pedig annál kevésbbé, mivel úgy hallotta, hogy Toldy *készakarva* nem olvasta hangosabban azért, hogy Szász Károly hasonló tárgyú műve jobban feltűnjék; aztán hiába kérte Toldy a javításokat, nem a javított szöveget olvasta, s nem is ezt közölték a lapok, s nem ezt kapták meg a vidéki ünnepélyekre sem. Tompa legalább azzal szerette volna lelki háborgását lecsillapítani, hogy a pályabírák ítéletét eredetiben olvashassa; de ez az óhajta sem teljesült, hiába kérte ismételve is Toldyt ez iránt. „Valóban - mondja - nem értem az egész dolgot! Vagy rossz volt a vers, vagy jó; ha rossz, miért díjaztatott; ha jó, miért bukott meg?” Látnivaló, hogy Tompa izgalma az első pillanattól fogva onnan ered, mivel azt hiszi, hogy művét a felolvasás után leszólták, holott éppen az ellenkezője igaz.

Fölhevült s beteges képzeletében egész költői pályáját szégyenfolttal látja megbélyegezve és pedig az Akadémia által. „A kik megkoszorúzták homlokomat - írja Toldynak 1860. márcz. 10-ikén¹³³ - késről is gondoskodtak nyakam számára.” Kiönti egész keserűségét az Akadémia ellen, a mely - szerinte - nem hogy vezetné a közönséget, hanem mintha táplálná ízléstelenségét. Nem törődik - mondja - a magyar közönséggel, a mely holmi fűzfapoéták műveit már harmadik kiadásban kapkodja el, holott Vörösmarty remekeit a por lepi; de hogy a vidéki ünnepélyek is mellőzték ódáját, egyenesen az Akadémiának tulajdonítja, mert hiszen „senki a világon nem ír azért, hogy ne tessék”. Egyszersmind kijelenti Toldynak, hogy azon küszöbre, hová léphetni érdeme feletti dicsőségnek tartotta, most már soha nem teszi lábát. „És ha értesítnél - írja Arany Jánosnak 1860. febr. 1-én - mikép kellene legalkalmasabban visszavonulni, botrány nélkül, megköszönném.” De aztán úgy véli, hogy legjobb lesz hallgatnia s végkép elmaradnia. Nem sok örömet talál a kitüntetésben, ha meggondolja, hogy „maholnap már a széklábra is reá kerül a sor”; meg aztán azt is érzi, hogy nincs annyi lelkierője, hogy egy órát komolyan dolgozhassék. Ebben ugyan téved, mert még bizony sokkal roncoltabb testtel is dolgozik később is; de tudósnek tartani magát soha esze ágában sincs. És csakugyan, noha az Akadémia elhatározza, hogy a kik egy év alatt széket nem foglalnak, nem vesztik el tagságukat, Tompa sohasem jelenik meg az Akadémiában és forma szerint széket sem foglal.

De Sárospatak ünnepélyén annál inkább meg lehet elégedve egy másik műve fogadtatásával. 1860-ban üli meg a sárospataki főiskola fennállásának háromszázadik évfordulóját, s az egyházi kormány Tompát kéri fel, hogy ez alkalomra ódát írjon. Úgy látszik, a megbízás hangja nem tetszhetett neki, mert Arany Jánosnak így panaszkodik: „A superintendentia kirendelt a pataki iskola háromszázados örömnepére emlékverset írni. Furcsa egy kicsit, midőn a superintendentia rendelkezik poétasággal is, melyre pedig nem tőle nyertem az exmissiót.” De mégis megírta a *Lórántffy Zsuzsánna emlékezetét*, a mely nemcsak a prot. vallás híveihez, hanem az egész magyar nemzethez szólt. Ő maga szavalta el művét az 1860. július 8-án tartott ünnepélyen a Vay Miklós b. készítette szobor előtt, rendkívüli tetszés mellett, a melyet Erdélyi János az ottani híres tanár így fejezett ki: „Tompának adott az Isten érezni; a mit érez megírni, a mit megír, elmondani. Nagy, igen nagy és szép dolog magát magának és szépen mondani el az embernek.”

¹³³ Toldy F. levéltárczája az id. h.

Pedig ekkor Tompát újabb csapások látogatják. Ez év tavaszán bizonyára a vértolulás következményeül szembaja támad. „Igen különös nyavalyába estem, - írja Arany Jánosnak - szemem minden pillanatban elfátyolosodik, a tárgy, melyre nézek, legyen az betű vagy templom, elkezd vibrálni s én nem látok semmit.” „Pénteken este - írja Medgyes Lajosnak 1862. július 29-dikén - még semmi bajom nem volt és már szombaton reggel megromlott szemmel keltem fel.” Úgy vélte, hogy szembaja onnan keletkezett, hogy az éjt álmatlanul, lángoló fejjel és szemmel töltötte. Kezdetben ugyan nem igen érzett fájdalmat, csak kellemtelenséget, mert akadályozta a legszükségesebb írásban és olvasásban is; de mind bántóbb lett baja. Valami három évig, kevés kivétellel, kénytelen mással íratni még leveleit is, a mi töméredek keserűséget okoz neki. Meg-megpróbál maga is egy-egy levelet írni, kivált Arany Jánoshoz, de mindjárt belefárad s megerőlteti szemét. Eleinte ő is, orvosai is azt hiszik, hogy baja aranyeres bántalmainak következménye, csak később győződik meg Tompa, hogy vértolulás okozza. Nagyon megijed, a megvakulás réme kísérti, és sötét gondolatok kínozzák. Mert, mint az orvosok sejtik, fekete hályog borul szemére. „Közel vagyok ahhoz - írja Egressy Gábornak 1861. nov. 17-ikén -, hogy a legborzasztóbb szájalom tárgya legyek.”¹³⁴ Dr. Hőke Lajos putnoki orvos gyógyítja; de mivel a baj hónapokig nem változik, a türelmetlen s méltán aggódó Tompa Kanka szemorvoshoz is ellátogat Pozsonyba.¹³⁵ Ez év végén Bécsben is megfordul, bár a roppant hidegben - mint mondja - „vakmerőség, sőt esztelenség volt elindulnia”.¹³⁶ Látóereje gyengült s egyre hanyatlott. Az orvosok szemköszvénynek tartották s gőzfürdőt ajánltak.

Sok törődést, aggodalmat és költséget okozott e betegség Tompának s különösen bántotta, hogy nem írhatott, nem olvashatott. Káplánjai segítettek neki; ők olvastak fel előtte a hírlapokból s könyvekből. De ez a körülmény is sok panaszra, ünyölődésre adott okot nála. Az egyik nem oly értelmesen olvasott, mint ő szerette volna; a másik meg már előre iszonyodott, ha betűt látott, ámbár különben hűséges volt hozzá s a gazdaság körül örömet megtett mindent. Azonban 1863 végén annyira enyhült szembaja, hogy az írásban többé nem kellett idegen kézre szorulnia.

Lantja e pár évben is meg-megszólalt. Mióta Arany János a *Szépirodalmi Figyelőt* megindította, Tompa többet dolgozott, mint fia halálától fogva 1860-ig nemcsak Arany János lapjába, hanem a többi szépirodalmi lapokba és zsebkönyvekbe is. A már említett remekein kívül (*Távozó után*, *Forr a világ*, *Régi történet*) ekkor írta a *Sírboltban*, *Az öreg szolga*, *A szeretet*, 1863, *A kedves sírjánál* stb. hatásos műveit, valamint legszebb vallásos tartalmú költeményeit, mint *A gyülekezetben*, *Feddőzés*, *Én*, *Bűnbocsánat*. Ez időből valók az *Ebéd után*, *Gazdaember ömlengései*, *Tanács* és a *Tapasztalás* is. Majd 1865-ben a *Novemberben s Egy könyv olvasása közben* című remekeit írja, a melyek után már csak a *Nőmnek s Utolsó verseim* következnek. Mert ha nem használt is neki oly mértékben az Arany Jánostól sikeresnek tapasztalt s oly meggyőzőleg ajánlott orvosság, hogy a foglalkozás, a munka lassankint fölemeli levert lelkét, mint az ajánló szerette volna: Tompa mégis mindjobban belesodródott a régi tevékenységbe; s mint pap is, még csak tehette, híven szolgálta egyházát a gyakorlati s elméleti téren egyaránt.

¹³⁴ *Irodalomtört. Közl.* 1903. évf. 237. l.

¹³⁵ U. o. XII. köt. 114. l.

¹³⁶ Kazinczy Gáborhoz 1861. jan. 3. írt levele. *Figyelő*, V. köt. 388. l. - Lévy id. cz. (20. l.) írja, hogy Tompa Berlinben is volt szembaja miatt; ez azonban tévedés.

VIII. Lantos költészete

Tompa költészetének főforrásai. Képzelete; Tompa és Petőfi összehasonlítása e tekintetben. Érzékeny és heves véralkata; pessimismusa; elkeseredése; satirai hangulata. Hol talál vigasztalást? A természet bájai mélyen megragadják; festő költeményei. A természet szemlélete családi érzéseivel olvad össze; e nemű költeményei. Családi gyászának emléke költészetében. Reflexiói. Az apai szív háborgása; vígasza. Satirái; szeszélyes hangú dalai. Hazafi lírája; hangulatának változatossága. Támadás allegóriái ellen; czáfolat. Tompa megérti a kor kényszerű kíváncsalmait. Dalai; jelességek. Legnagyobb az elegiában. Tompa nyelvművészete. A korabeli irodalmi nyelv, a nép nyelvét gazdag forrásul használja; a biblia hatása; a régies és népies szók és szóalakok használata; erőtlenség. Tompa is hozzájárul a népnyelv diadalához. Mivel gazdagítja a magyar lyrát?

Tompa költészete a nagy természet alkotta egyszerű, de kedves bájú környezetéből, boldogsággal és fájdalommal teljes családi életéből s korának kétségbeeséssel küzdő hangulatából fakad. Borongó, majd feltüzesült képzelete, érzékeny és heves véralkata e forrásokból táplálkozik a legtöbbször s legállandóbban.

Képzelete a természet tárgyai s a való élet szemléletén erősödve, oly sajátosságokat olvaszt magába, a melyek erkölcsi érzékével s kedélye hullámmzásával összhangzanak. Így van ez minden igazi költőnél. A különbséget csak a szemlélet élénksége, jellemzetessége s a bennök forrongó hangulatra visszahatása okozzák. E tekintetben két költő, Petőfi és Tompa, összehasonlítására érdekes például kínálkozik *Az erdei lak*. Érintettük már fentebb, hogy Petőfi képzelete az erdei lakban a zsarnoki önkényről nem rettegő szabadságot, az égiháborút felváltó szivárványban a kiengesztelődött Isten mosolyát látja. Petőfi a természet tárgyaira mindig saját hangulatát árasztja. Tompa képzelete az erdei lakon a vadregényességet, kedves egyszerűséget s a természet hatását fogja fel; sejtelmes színekkel vonja be a környéket, hol „hallgatás ül bércezen, omladékon”, míg a csendes alkonyatban el-eldördül a leskelődő vadász puskája. Tompa elképzeli, hogy midőn a tél bilincsbe zárja a kis lakot és vidékét s hó borítja el tájékát: az ablakból kivillanó mécsvilág a megdermedt vidék szívverését sejteti, s az a gondolat ébred a költőben, hogy nem halt meg, csak alszik itt az élet. Tompa nem a maga hangulatát árasztja a külső jelenségre, inkább annak a hatása gerjeszti hangulatát, a melylyel együtt bizonyos reflexiók szövődnek elméjébe.

Petőfi az alföldet nemcsak azért szereti, mert itt ringott bölcsője, hanem mivel itt képzeletét semmi sem korlátozza s a szabadságot, a lelkében uralkodó alapeszmét, látja benne megtestesítve. A gólya is azért kedves madara, mert az alföld állandó lakója s egyszerű tollazatú. Az alföldi pusztát mindenekfelett a beduin életére emlékezteti, a kinek mintegy hatalmában van a beláthatatlan térség, s képzelete azért mulat rajta oly szívesen, mert a szabadság hazája; s midőn át-átrepül felette, úgy érzi, hogy börtönéből szabadult sas-lelke a végtelenséggel ölelkezhetik össze. Petőfi csodálja, de nem szereti a bércezes, hegyes vidéket, a görbe Felföldet, mert nem tudja egyszerre áttekinteni, pedig az ő szabadságért hevülő lelke a korlátlan sík rónát egy pillantással végigméri. Az egyszerű, hamisítatlan őszinteség hazája ez.

Tompa Alsó-Borsodban és Gömörben él, hol az alföldi róna a Felfölddel érintkezik, s költészete ennek a hatását tükrözteti vissza. Az alföldi romlatlan magyar nép ősi sajátosságai mélyen bevésődnek a fejlődő gyermekbe; míg az ifjú költőt izgató eszményi törekvések a Felföld nyugtalan változatosságával, pompázó látványával hangzanak össze. Méla szemlélődése,

panaszos merengése az alföldi egyhangúságra, feltüzesült képzelete a Felföld bérczes rengetegére mutat. Sok érdek köti a Felföldhöz, az erdős, halmos vidékhez, a melytől búbánattal tudna csak megválni s áldja sorsát, hogy egyáltalán békés helyet adott neki, mert „a kinek nem ád nehány barázdát s egy viskót sem kegyelme, jó annak, ha bárhol meghúzhatja magát”. S midőn a végtelen rónaság terül eléje: képzelete minden erdőt, lápot, virágot felkutat s titkos bánat ködlik lelkén, bús képet forgat háborgó elméje, maga elé idézi a jövőt, a mely a sík pusztát kivetkőzteti ősi szépségéből, vad költészetéből. A hervadás, az elmúlás gondolata, mely lelkét oly gyakran foglalkoztatja, önkénytelenül meglepi s valami titkos nyugtalanságot kölcsönöz hangjának.

Tompa az alföld pusztáival, a golya vándorlásával nemcsak az elmúlás gondolatát s hazafi fájdalmát kapcsolja össze, hanem mély felindulásának mintegy jelképévé avatja. Képzelete akár borongó, akár lángoló, sokban hasonlít a Petőfiéhez; de kevésbbé támaszkodik a tapasztalásból elvont jellemzetes sajátságokra. Petőfi egy-két odavetett vonással, a melyet művészi hangulatába vegyít, valami jelenetet vagy alakot oly pompásan kiemel, mintha csak egy lángelméjű festő ecsete varázsolta volna vászonra. Tompa a természet jelenségei és a saját hangulata közti hasonlatot bővíti képpé vagy egész allegóriává s rendesen valamely erkölcsi eszmét rejt alá. Azonban midőn Tompa képzelete tüzesen szárnyal és exaltált, hasonlít a Vörösmartyéhoz, a kinek hatása Tompa pályájának első felében különösen feltűnő. Tompa nemcsak azért magasztalja Vörösmartyt, mivel „tűzszárnyalásával” kiragadta nemzetét az elfásult közönyből, hanem azért is, mivel képzelete a nemzet nagy őseit feltámasztotta sírjokból. Tompa képzelete is ösztönszerűleg keresi az élet, különösen pedig a természet elragadó, megdöbbentő jelenségeit, de mindig hazafias vagy erkölcsi eszme képmását látja benne: a vihart, a melyben a nemzeti forrongás kitörését sejt; a zsarátnokból kicsapó tüzet, a mely csodás fényt és meleget áraszt s még az „ég is fürdik fényes sugarában”, a hazaszeretet szent tüzét jelképezi; a magyar Ikarusban a nemzeti vágyak merész élesztője s bajnoka, Heródes gyilkában a szabadság elnyomása jelenik meg előtte; a hullámokkal küzködő hajóban, a gályarabok keserves fohászában, a pozsonyi vár egykorú zajgó életében, a külföldre szakadt, vágyai után vakon rohanó, de hazájába visszasóhajtó megtérő bánatában mind a hazaszeretet különféle nyilvánulásait látja. Egész képzetsorai a szabadságharcz után szinte a látomásig felhevült, hasonlatokban és ellentétekben dúsalkodó phantasiájának viharos csapongásaiból szövődnek egymásba és egymás mellé.

Érzékeny szíve a külvilág csekély érintésére is megrezdül, a nagy megpróbáltatások pedig a heves indulatok örvénylő hullámaiba merítik. Érzékeny és heves véralkatából következik elégedetlensége, nyugtalansága s ingerültsége, a mely a magán- és közéletnek nemcsak vészszelviharral fenyegető, de egyhangú jelenségeiben is újabbnál újabb táplálékot talál. Lelkének, mint Cowper mondja önmagáról, majd mindig búskomoly hangulata van, s ha vidám és öröm sugárzik arczán, ritkán ment bizonyos erőltetéstől, fanyarságtól; mintha merengő bánatának legalább ködfátyola takarná jókedve csillámai. Fogékonysága igen mély, de azért hangulata közel sem oly változatos, mint a Petőfié; s természetének búskomoly alapja lévén, csak az öröm, a vidorság hangulatát váltja fel gyorsan, a bánat nagyon is sokáig fogva tartja. Nyugtalanságánál s ingerültségénél fogva nem várja be a hangulatok természetes vegyi folyamatát s voltaképen innen van elégedetlensége. Az izgalmak éppen úgy kifárasztják, mint a hogy terhére van a mindennapi élet egyhangúsága, minden lelki felindulástól ment közönye. Egyikből a másikba vágyik, egyiket a másikkal szeretné fölcserélni, a mint szívén az öröm vagy fájdalom hulláma rezdül meg. Az első igazibb, művészebb hang, a melyet lantján kicsal, a családi élet utáni sóvárgását fejezi ki; de a mint vágyai betelnek, boldogsága elfogja szívét, ismét újabb izgalmak után áhítozik, holott érzi, mily nehéz most már a nyugalomból kiragadni s a zajgó élet hullámaira vetni magát.

Csak az apai fájdalom örvényéből s a hazafi bánat mélységéből nem tud kiemelkedni. E kétélű tör mintha mindig szívének volna irányozva. Midőn mint hazafi elsírja minden könnyét, s bánata kissé megenyhülni kezd, akkor veri le újra családi gyásza és sem a vallás vigasza, sem a természet bájai nem bírják többé keserű hangulatából végleg kiragadni. Innentől fogva lelkének alapja nemcsak búskomoly, hanem komor és sötét.

Érzékeny és heves véralkata teszi boldogtalanná; eleinte csak elégedetlenné, majd türelmetlenné, aztán elkeseredetté. Innen és feltüzesült képzeletéből foly pessimismusa, a mely annál mélyebbre fészkei magát lelkében, minél több csapás zúdul reá. Nem alapérzés ez nála sem, mint nem Arany Jánosnál, bár tartósabb és erősebb. Az élet hitványságai érlelik meg benne, nem úgy, mint Byronnál, Leopardinál vagy Heinénél, a kiknek szelleme úgy szólván minden nyilvánulásában visszatükrözteti a világfájdalmat, s akik közül az utolsó ifjú kora óta kedves költője volt Tompának; és midőn betegsége kifosztotta életének minden öröméből, sokszor emlegette, hogy az Isten egy új Heinét ad a magyar irodalomnak ő benne. De míg Arany Jánosnak meg-megáradó pessimismusát enyhíti életbölcselete vagy humora, Tompa legfőlebb satirába csap, a mely ha elkeseredését nem fokozza is, de nem is igen enyhíti. Már ifjú korában sokszor kifakad a kétszínűség, álnokság ellen, az önzés, érdekhajhászat embertelen tusái miatt, a melyektől hiába fordul el, mindig újra visszatérnek képzeletébe. Nehéz ostrom az élet, a mely a gyenge embert oly könnyen letéríti az erény útjáról a ronda porba, hol sírját mézes-mázos szóval ássák a felebarátok. Hasonló az ember a csúszó-mászó féreghez. Tapasztalásból tudja a költő: hányan pártoltak el tőle, és éppen e miatt vesztette el az emberekben bizalmát, a kik közt üdvöt, boldogságot hiába is vár. Mily rosszul esik neki, midőn árverésre látja gyülekezni a meghalt jó barát házához a kapzsi népet és legkedvesebb virágait s még imádságos könyvét is kufár kézre bocsátják. „Az élet hideg, kopasz valóság” - mondja; csak az édes öncsalásban lelhet boldogságot vagy az örök álomban. Készakarva üzi el a reményt is, a mely szebb jövővel kecsegtette, mert mindinkább meggyőződik, hogy minden szava csak hideg gúny. Az egész élet is csak haszontalanság; csak torzképeit látja, s ez okoz lelki fájdalmat. Szeretné csecsemő gyermekét megóvni a saját élete példájától, hogy el ne idegenedjék, mint ő, az emberektől, s tanulja meg, hogy az emberiségnek még nem volt apostola, kit meg nem kövezett. Hiába akarja magát vigasztalni a másvilággal is, a hitet is csaknem martalékul hányja a kétségbeesésnek. És a nép sem különb az egyes embereknél. Mutatja nemzetünk sorsa, mikép hagyja veszni egyik nép a másikat: „a nemzetjog szóbeszéd csak; ki erősebb, ül s parancsol a világon - elnyomott népek nyakába hull a járom.”

Még sötétebb elkeseredése, midőn fia halála után folyvást önkínzó gondolataival tépelődik; midőn úgy érzi, hogy a föld undok sara tapad reá; midőn még csak sejti kínos jövőjét s már benne s miatta szenved. Életkedve jobban elszibbad, nincs a mi tovább itt maraszsa. Egyedül állónak, elhagyatottnak képzei magát s hánykódó lelkét a megsemmisülés gondolata lepi meg. Vége a pezsgő életnek: hadd jöjjön tehát a halál. Jól és szépen jegyzi meg Arany János a *Bár még...* című költeményére, hogy „pár szakasza oly mélység felett lebeg, hol féltjük az embert; állítson a *költő* keresztet az ily örvény fölé s óvakodjék ott járni.” Azonban ha elkeseredett hangulata ennyire a végletekig nem üzi is, gyakorta pessimismusba süllyeszti, mert oly sokszor feltárul előtte az élet minden visszássága, a rút érdekharcz, az eszeveszett tusakodás, hogy az ember a maga sorsától megszabadulhasson: a szegény az éhségtől, a gazdag a csömörtől, a rab lánczától s a szabad meg mintegy keresni látszik, hogy rabszíjra jusson. A míg e keserű tapasztalatot szerezte is, gyűlölettel fordult el az embertől; mióta pedig e tapasztalat állandóan gyötri, egészen sötétbe jutott céljára nézve:

Kínlódás az élet, gazdagon, szegényen!
Rabság és szabadság átka, üdve terhel!
Bölcsen és bolondul: nyomorult az ember!!

Tompa nemcsak költői műveiben, hanem leveleiben is sokszor kifejezi ezt a sötét pessimizmust, a melyet már nem is törekszik leküzdeni. Vannak pillanatai, midőn kétségbeesése már-már győzelmet vesz hitén s kedélye és lelke - írja - egészen megkeseredik, mint az állott méz; midőn habozás nélkül kimondja, hogy „talentum és becsület nem ér semmit a világon”. Hányszor kifakad, hogy az élet mennyire megcsalta s mennyire kizsárolta minden öröméből, derűtségéből. S a mi fő: a maga sorsában az ember életsorsát látja és arra a meggyőződésre jut, hogy az emberi életnek második fele csupa kín és gyötrődés. Összehasonlítván magát Arany Jánossal, úgy találja, hogy ő epéesebb, ingerültebb, mert többször jutott az emberekkel összeütközésbe s mélyebben megismerte az embert - saját rovására. „Éveket töltünk el - írja Kazinczy Gábornak - a nélkül, hogy élénk; aztán jön a gyalázatos, undorító megrémülés, míg végre iszonyú vergődésen vásároljuk meg a halált, mint valami különös nagy jót s áhított dolgot. És túl ezen ----- hm!”¹³⁷

A szervezetében pusztító betegség kegyetlen munkát végzett kedélyén s egész életfelfogásán. S ha már pályája kezdetén is megárad olykor lelkén a pessimizmus, mennyivel inkább most, midőn lázas képzelete a virulásban is csak enyészetet, az örömben is fájdalmat lát. S mintha attól félne, hogy sötét gondolatai még a másvilágon is kínozzák: szeretné az emlékezetnek minden gyökerét kitépni. Csak a felejtést áhítja: ne maradjon felőle semmi emlék, mint a küzdő hajó után a sík tengeren. „Nem akarok én - írja Szemere Miklósnak 1866. okt. 10-én - semmi emléket hagyni, semmi életírás-féle firkára anyagot szolgáltatni.” Sajnálja, hogy nincs hatalmában megsemmisíteni halála után az emlékezést, mert a földi életéről a másvilágon még csak halvány sejtelmet sem kíván. Ily hangulatban énekl:

És ha lesz: a síri álmodásban
Földi létem bús képét ne lássam!
Legyek én is itt fenn elfeledt;
A mennyország boldogsága tiszta,
Mégis onnan ide látva vissza:
Megzavarná égi üdvemet!¹³⁸

Azonban ha az emberi sors torzképei felizgatják s elkeserítik is, a természet iránti állandó szeretete a legtöbbször lecsillapítja. Mint az érzékeny és gyöngéd lelkek általában, a kik az emberi szenvedélyek elől ösztönszerűleg a nagy természetbe menekülnek: Tompa is mintegy külön világot teremt magának, a melynek a miénktől eltérő élete van, s a melynek színpompájában mindig elragadó s megható varázserő nyilatkozik. Ez a világ, a mely szemlélődővé és álmodozóvá teszi, pályája első felében jórészt megőrzi a pessimizmus komorabb hangulatától. Nemcsak átérzi a természeti tüneményekben nyilatkozó erők összhangját, hanem egy-szersmind visszatükröződve látja bennök azt az eszményi életet, a melyet regéinek alakjai élnek. Fürkészi rejtelmes gondolataikat, álmodozik velök, és a mit képzelete az emberi és nemzeti lélek sajátságaihoz hozzájuk hasonlót talál, mint a szorgalmas méh, összeszedeti és egész képzetsorokká alakítja allegóriáiban. Wordsworth azt mondja önmagáról, hogy a legkisebb nyíló virág is bír oly gondolatokat ébresztetni, a melyek sokkal mélyebbek, semhogy könnyekben olvadhatnának fel. Tompa előtt sincs a természetben semmi oly csekély tünemény, a mely gondolatot ne ébresztene a lelkében. Mintegy hozzájuk társul kedves virágaihoz, lombos fáikhoz, puha pázsitjához és nemcsak szépségöket s különféle hangulatukat érzi át,

¹³⁷ Figyelő XI. köt. 151. l.

¹³⁸ Pessimizmusára jellemző művei: *Szemere Miklóshoz, Küzdés, A hangyákhoz, Elmondhatnám, Árverésen, Halmon állok... Fiam születésekor, Ne nézzenek rám, Emlékezet, Hűvös szél fű... még jellemzőbbek ezek: Alkonyatkor, Bár még..., Borozás közben, Tapasztalás, Estve, Alant és fent, A boriszához.*

hanem egyszersmind tanulságot merít belőlük önmagára, később nemzete sorsára is. Mint Shelley szemében, a Tompában is oly élő szervezet a nagy mindenség, a melynek életfolyása egyszerűbb s mégis fenségesebb, világosabb és mégis titokzatosabb, könnyebben felfogható s mégis rejtelmesebb. Az *Excursion* költője, Wordsworth éppen úgy, mint Tompa, minden természeti jelenségben az emberi sors nyilvánulását látja; azonban az angol költő a legtöbbször őrizkedik az erősebb lyrai felindulástól, a nyugodt szemlélődés egészen kielégíti. Tompa a nyugodt szemlélődéstől a kitörő indulatig fokozódó hangulatoknak nagy változatát zendíti meg lantján a természet hatása alatt.

Azonban Tompa nemcsak hangulatot kölcsönöz a természettől, sokszor mélyen megindulva, könnyekig lágyulva vagy lángra gyúlva siet kebelére, hogy a természet nyugodt összhangja az ő lelki békéjét is visszaadja. Kimondhatatlanul szereti dajkáló anyját, a természetet; a gyönyör s megnyugvás lelke száll reá, ha virágainak, lombjainak akár virulását, akár hervadását szemléli; ha a sziklaormok örök havának, a zuhatagok örvénylő mélységének vad igézete ámulatba ejti, vagy ha égnek törő sugár fenyveseken s a kis mohon akad meg tekintete. S akár az elemek szilaj harcát, akár a csacsogó patak víg szökelését vagy az útszéli vad virág egyszerű báját nézegeti: mindig ha boldogságot nem, legalább némi könnyebbülést érez. Ennek köszöni, míg kegyetlen sorsa el nem rabolja, kedélye ifjúságát, színét s üde zamatát. Kis fiának is azt óhajtja, hogy csak közel maradjon a természethez és legyen egyszerű, de hű fia ez édesanyának: szántson, vessen, fákat neveljen. Annyira megszokja a természet zsongító hatását, hogy midőn zaklató fájdalmának súlya alatt már-már roskadozik, mintegy önkénytelenül is a szabad természet ölére siet, jóllehet tudja, hogy sötét bánata még itt sem talál enyhületet. Valódi meggyőződésé izmosult lelkében az a gondolat, hogy a természetnek csodálatos gyógyító ereje van. Mint pap híveiben is fel akarja gerjeszteni a természet szeretetét s mintegy a saját példájával óhajtja megtanítani, hogy ott keressenek enyhületet csalódott reményeikre s balzsamot égő fájdalmokra. „Jer a természetbe! - így szól egyik legszebb egyházi beszédében - hagyd fel könnyeidet a leghűbb anyának keblére borulva s ez némán megvigasztal... Bánat az öröm szomszédja, hervadás a virulat testvére mindenütt. Ne kérdezd, miért? A sorsintéző Isten akaratjából.”

A természetnek e nagy és állandó szeretete Tompa egész költészetének egyik legjellemzőbb sajátja. Gyermekkorától fogva a szabad természetben töltvén legszebb napjait, e környezet mintegy a maga képére alkotta fogékony lelkét, a melynek nem volt gondolata s érzése, hogy a természetből vett hasonlatok, képek, sőt allegóriák nélkül talált volna költői kifejezést. Kivált pályája első felében, körülbelül 1847-ig, e külső díszítmények akárhányszor pótolják nála a költői gondolatot nemcsak kísérleteiben, hanem azon műveiben is, a melyek költészetének megítélésénél méltán számbavehetők, mint a *Ligetben*, *Meleg forrás*, *Halott felett*, *Megnyugvás*, *Életem*, *Éji violák*, *Éji kép*, mely utóbbi amazokat lyrai megindulásban messze felülmulja. Annyira megszokta képzelete a természet tüneményeit, hogy akkor is önkénytelenül velők foglalkozik, midőn mélyebb költői gondolata hiányzik. Dúslakodik e képekben, gyönyörűségét találja bennök a nélkül, hogy akár szárnyalóbb heve, akár reflexiói valóban művészi szerkezetben tömörülnek. Úgy tetszik, még ekkor nem ismeri Tompa az életet, nincsenek eleven s hogy úgy mondjuk, sajgó benyomásai, a melyek szívét s elméjét művészileg táplálnák.

Költőibb hangulatba akkor ringatódik kedélye, midőn a természet bájai mélyebben megragadják; midőn képzeletét szabadjára ereszti s málázva merül a természet pompájának szemléletébe. Petőfi is ily hangulatban alkotja legremekebb leírásait. Mint Petőfi, Tompa is átengedi magát a természet hangulatának, s ilyenkor lyrai megindulása mindig megható. Nem a tavasz pompája ragadja meg, hanem az őszi hervadás, az enyészet fuvalma ringatja költői hangulatba, midőn a hulló levelek oly sejtelmesen susognak, s a fény a homálylyal küzd, az élet a

halállal s látja, hogy „kigyúlt, a nagy betegnek arcán a haldoklási pír”. Itt már a természeti képek összhangba olvadnak az ember érzéseivel s gondolataival. Az *ősi képek* egész sorozatában küzd még a hangulat költőisége a gondolatok tartalmával, s az összhang nehezen simul művészivé. Valamennyiben az elmúlás természetes gondolata izgatja a költőt, de a képek mintegy magukra állnak s uralkodnak e gondolon. A *Beteg vagyok* címűben csak az az egyetlen gondolat emelkedik ki, hogy a költő is a hulló levelekkel együtt hal meg s tavasszal újra visszatér lombbá alakulva. E gondolatot annyi külső díszítmény közé foglalja, mintha csak a képek halmozásában keresné a költészetet. Ugyanezt látjuk az őszi írott dalaiban, a melyek közt az *Ős-i tájnak...* címűben már a mosolygó hervadással a kedves bánat hangulata teljes harmoniába vegyül. Ebben is megvan a tavaszi virulatnak és az őszi enyészetnek Tompánál annyiszor ismétlődő bájos ellentéte, de csak meghatóbbá teszi a méla hangulatot s nem rontja az egységét, mint a többi hasonló tárgyú dalaiban.

Ugyane teljes összhang jellemzi az *Első szerelmem*, *Madárfészek*, *Falusi órák*, *Halmon állok...* s különösen az *Alföldi képek* című műveit. Mindegyik más-más költői hangulat kifejezése, de majd mindegyikben a bánatos borongás a megható. Csak a *Falusi órák* a kivétel, a melyet bájos idyllnek mondhatni: a költő életfolyamának egész művészi rajza. Érdekes példa arra is, hogy Tompa nemcsak érzésben fürösztö meg a természet tárgyait, hatásukat festve, hanem mintegy elbeszéli, mikép jelentkeznek egymás után; mint a hogy Petőfi a *Kis-Kunságban* elsorolja az alföld jellemző tulajdonságait. A *Halmon állok...* s az *Alföldi képek* címűekbe már magvas reflexiókat sző; feltűnik már pessimizmusa is, de még a mult emlékei kiengesztelik sorsával; egy-egy félénk célzás a nemzet elnyomott fájdmára még erősebbé teszi a költő felindulását. Midőn a mult és jelen képeit összehasonlítva azt mondja, hogy régebben keresnie kellett a bánatos borongást mint az öröm ellentétét, most pedig a bánat keble mélyén zajlik, s hiába keres hozzá a nagy természetben is ellentétet; sőt, a mit lát, mind csak fájdmát növeli:

A megmerült csónak
A sás eltört kardja s széthullott buzogány
Lelkemhez fájdalmas hasonlatban szólnak -

érzéseinek heve s mindent elmosó ereje mintegy eltakarja a képeket; felindulása egyre fokozódik, különösen midőn hazafi bánata szinte küzdeni látszik a lázas kitöréssel.

Ettől fogva a természeti képek a gondolatok mélysége s tömörsége mellett már csak a kifejezés élénkítésére, hathatóságára szolgálnak, de nem arra, hogy cél és korlát nélkül ragadják meg a költőt, mint ifjabb korában, midőn a szétfoszló képeket egymás mellé rakta inkább, mint műegészszé alkotta, például az *Ősi képekben*, *Éji violákban*. Voltaképen nem a természet iránti szeretete lankad benne, nem is képzeletének elevensége bágyad, hanem mű-érzéke erősödik. A való életből folyvást mélyebb s tartósabb hatást merít; többé nem annyira a költő érzelmei szólnak hozzánk a költészet segítségével, hanem az *ember* igazi szenvedélyei, a melyek éppen mert igazak s a szív mélyéről fakadnak, nem szorulnak mesterkélt díszítményekre s a természeti képekből is megelégszik annyival, a mennyi a hangulat művészi meghatottságát festi.

A természeti tárgyak szemlélete legtöbbször családi vagy hazafias érzelmeivel olvad össze, vagy reflexiót kelt elméjében s elmélkedésre ösztönzi. A költői tartalom egyre bővül, gazdagodik, mélyebbé, változatosabbá alakul, s vele együtt a szerkezet összhangja és szabatosága, a kifejezések ereje s jellemzetessége is erősödik.

A mint a Sajó völgye nyájas arcával kitárul előtte, a hazafi emlékek fájdalma ráborul lelkére, s egy pillanatig ugyan mérsékli felindulását a dolgos nép siető munkájának látása, dalainak

zengése; de a mint a dal elcsöndesül, s beköszönt az este: a mulandóság gondolata is természetesen fölébred a lélekben, a mely csak egy vágyat érez: nem élni! Azonban a felhőkben kigyúlt csillag fénye áthat a lélekbe s kiemeli előbbi súlyedtségéből, remélni tanítván (*Tornáczomon*). Mit jelent e csillagfény nála? Családi érzését s a hit szavát; ez a kettő táplálja reményét. A családi élet utáni régi vágyait teljesülve érezvén, a boldogság szelíd verőfénye játszadozik kis hajlékában, a melyben a hitvesi és szülői szeretet egyesül. Ez a két érzés sugalja legszebb ilyenmű költeményeit Tompa nem oly változatos a szerelmi, illetőleg családi boldogság művészi hangjában, mint Petőfi; rokonabb Arany Jánossal, de ennél színezőbb, melegebb és meghatóbb. Míg Petőfi a boldogság mámorában úszik, s érzelmeinek lángja oly magasra lobog, hogy minden más érzést elfojt egy időre: Tompa is mélyen átérzi a hitvesi szerelmet, még mélyebben később a hitvesi hűséget, de mintegy magába zárja, hisz „a boldogságnak nincs szüksége fényre”. Petőfi mintegy előttünk éli legboldogabb napjait, midőn a szív nem bír önmagán uralkodni; Tompánál az egyszerű, kedves együttérzés, a szívek összhangozása s a szeretetnek az a vonzó ereje jut kifejezésre, a mely a hitvestársakat egymás keblére édesgeti. Nincs egyetlen ódai hangja sem e tárgyú költeményeiben; de van valami ki-mondhatatlanul kedves, behízelgő, bájosan merengő hangja azon műveiben, a melyekben szerelme és apai szeretete egymásba olvad. Midőn kis fiát ölébe teszi anyja és szótlanul nézi férjét és gyermekét: boldogsága nem talál szavakat, csak a mosolygó ajk s könnyező szem tolmácsolja a csordultig telt szív meghatottságát. Kár, hogy az így fokozott érzés hangját gyöngíti a költő a következő két versszakkal az *Itthon vagyok...* című, különben gyönyörű dalában. A *Jöszte kedvesben* a természet szemlélete vegyül családi érzelmébe, s méla bűja önkénytelen megáradását a szerkezet párhuzamosságával is oly művészileg tolmácsolja. Remekebb a *Nyári estén*, a melyben ez összhang még teljesebb; itt még jobban érezzük a végtelen szeretetnek azt a hevét, a mely minél kisebb körben hat, annál erősebb. A költőnek egész világa az a lugas, hol mind a hárman együtt vannak. Ritka művészi rövidséggel csak utal rá, hogy lelkük a csillagokon andalog, a elhallgatja az apa, mennyire szeretnék kiolvasni: mi van írva ott alvó kis fiukról. A mint aztán a lábuknál játszadozó gyermeket ölébe veszi anyja, s fáradt gyermekük elalszik: a kisded ajkán feltűnt mosoly naiv meghatottsággal álomba ringatja a boldog apát is:

Ő, ki nyugszik anyja keblén
 És pihegve rá-simúl,
 Te, ki tartod karjaid közt
 S átmelegszel álmitúl;
 Én, ki látlak, én ki bírlak,
 És lelkem reng, mint a hab...
 Ki tudná, hogy hármunk közül
 Melyik már a boldogabb!?

Még csak a *Május első napján* címűben fejezi ki Tompa a boldogságnak e megható érzését, de a közvetlenségben nem éri utól az idézett sorokat. Mintha a nem sokára bekövetkező csapás előre vetné árnyékát: valami borongást sejtünk a távoli láthatáron. Voltaképpen Tompa kedélyén, valahányszor a családi érzés megárad rajta, majd mindig megjelenik a méla bűnak legalább ködfátyola, innen van, hogy a zavartalan boldogság mámorát csak az *Itthon vagyok* s a *Jöszte kedves* című dalaiban érezteti; ellenben a lelki összhangnak azt a kedvességét, a melyet álmainak valósulása kelt szívében, a *Távolból*, *Nálad nélkül*, *Ne hagyj még itt* címűekben is kifejezi. A *Nálad nélkül* című dalában a hitvesi szerelemnek az a tartós, semmitől meg nem ingatott ereje fogja el szívét, a mely nem tud megválni a szerető lélektől, nem találna még a másvilágon sem hozzá hasonlót és visszavágynék a mennyországból is hitveséhez. Ugyan ezt a mély érzelmet zengi a *Ha...* címűben is; talán ha ifjúsága visszatérne, más pályát futna

meg; de bármily kísértő bájjal mosolyogna is reá a föld, s bármily epedő pillantás ostromolná is, ő akkor is hitveséért lángolna:

Az én szívem nem ejtené meg
Hatalma e tündéri bájnak:
Éltem szelíd hű társa! téged,
Megint téged választanálak.

A *Szeretlek* már a fel-fellázadó szív panaszait igyekszik elhallgattatni, a bánat és öröm összeolvadt könnyét felszárítani azzal a gondolattal, hogy a bú és öröm édes testvérek, egyik a másikat szükségképpen felváltja az életben, s éppen ebben van a boldogság.

Azonban családi gyásza oly mélyen borul szívére, hogy attól többé sem nem bír, sem nem akar menekülni. Már első gyermekének halála is szíve mélyén sebzi meg, s a *Pünköszt reggelén* apai fájdalomának és hitvesi aggodalmának megható dala. A vígan mosolygó tavasz pompája, a melyből halotti koszorút fűz kis fia ravatalára, s a hívek arczán visszatükröződő vallásos buzgalom gyönyörű ellentéteül szolgál a költő hajlékában levő halálos csöndnek, a mely önkénytelenül arra a kínos sejtelemre fakasztja: hátha szerető hitvesét is elragadja a halál... De ezt a csapást már nem tudná átélni.

Második kis fia kipótolja a veszteséget. Családi boldogsága újra visszatér, sőt talán soha sem oly derűs, mint az ezt követő években. Hanem a sors másképp határoz. Az apa megrendül s fájdalomainak martalékja lesz. Úgy érzi, hogy boldogságát örökre a sírba temette. Az élet és a természet minden jelensége csak az ő bánatát mutatja. Nincs költő, a kinek lelkét az apai fájdalom ily mélyen leverné, s a ki meghatóbban zokogná el könnyeit. Valami csodálatosan mély, természetes és igaz ez örvénylő fájdalom, a melynek hangjai oly tiszta művészettel rezdülnek meg lantján, akár remek elegiákban zokogja e panaszát, akár ódai szárnyalással öntse ki lelke háborgását. A mi addig csak néhány népdalában volt észrevehető, bizonyos drámaisággal fejezi ki felindulását, s a gyöngédség és erő a báj és fenség ritka összhangját oly fokon érezteti, a melyhez fogható nincs költészetünkben, mint *A kedves sirjánál*, *Hajtsátok meg...*, *Gyógyulás*, *Isten akarátja* s *Utolsó verseim* címűekben. Az elsőben nejét próbálja vigasztalni; de mennyire érezzük, hogy e vigasztalás a legmélyebb bánatból fakad:

Mit tűnődöl drága lélek!
Kiért lenne lomb s a hant!
Hiszen senki sincs megettünk:
A kik éltünk és szerettünk,
Együtt leszünk mind alatt!

Éppen ily művészi meghatottsággal s drámai erővel fejezi ki apai fájdalmát a *Hajtsátok meg...* című dalában is. Mintha párbeszédet folytatna rózsafáival, s az ő téli álmuk s tavaszi ébredésük természetesen vezetné saját veszteségének keserű, de már kissé enyhült bánatára. Ez ellentétből kitörő sóhaja a felolvadt könny édes bújával rokon.

Apai fájdalma kelti fel azon mély reflexiókat, a melyek a természet képeivel oly művészileg vegyülnek. Már pályája elején hajlik Tompa az elmélkedésre, okoskodásra; dalai és elbeszélései egyaránt bizonyítják, hogy ez elem a költő természetében található. A magyar és európai költészetnek kivált a protestáns küzdelmek óta állandó eleme az elmélkedés; de a régi költészetben a bölceleti gondolatok a legtöbbször elvontan jelennek meg a nélkül, hogy lyrai hévvel párosulnának. Csak a XVIII. század költészete mutat e tekintetben művészibb fejlődést a nyugati irodalomban, a melynek és a classikus költőknek hatása a magyar költőkön is érezhető ugyan Kazinczy és Berzsenyi epistoláiban, sőt Csokonai ódáiban is; de a nemzeti költészet uralomra jutásával senkinél sem találjuk annyiszor, mint éppen Tompánál. A költői

eszme nemcsak nyilvánulásaiban gazdagszik nála ez új elemmel, hanem néha érzelmeit is pótolni látszik. Sokszor nincs mélyebben meghatva, s csak a reflexiók s a természetből vett képek kényszerítik az írásra, mint a *Végpanasz*, *Hárfám*, *Küzdés*, *Tavaszi pimpók*, *Oh hölgyem*, *Emléksorok* mutatják.

Reflexióit családi és hazafias költeményeiben járja át mélyebben a lyrai hév; ezekben bölcséleti elmélkedései mindig érzésből fakadnak vagy vele együtt születnek. Van ugyan pályája első felében is néhány oly műve, a mely nem magáért a reflexióért keletkezett, hanem a kedélyén megáradt érzés gerjesztette elmélkedéseit, mint a *Kosár*, *Mit kérek*, *Tavasszal*; de később a való élet bővebb ismerete e tekintetben is mélyítette nála a költői tartalmat; s a mint lyrai felindulása igazabb, erősebb lett, reflexiói is mind jobban a felindulásból támadnak s vele összhangzanak. A *Máriához* címűben, a melyben a természet vonzó képeivel akarja visszatartani a leányt a zárdába lépéstől, a reflexió együtt születik ugyan az érzéssel, de ebben még kevesebb összhangot találunk; ellenben *A költő fiához* címűben a reflexió már egészen lyrai hévben oldódik fel; a lelkesülés kelti a költői feladat eszményi fogalmát benne. Többször azután, még ha a bölcséleti gondolat sugalja is az alapeszmét, reflexióit annyira áthatja heve, hogy a művészi véghatás elmaradhatatlan. Ilyen a *Mosoly* című, a mely - mint Arany János megjegyzi - megdöbbenő mély fordulatával mutatja a forrást, honnan származnak többnyire a Tompa reflexiói. Ilyen hogy csak egy párt említsünk még, a *Barátomhoz*, a mely ritka tömörséggel azt a gondolatot fejezi ki, hogy ha az ifjú heve túlcsap is olykor a korláton, békével tűrjük; majd eljő a fagyos nyugalom, s akkor már hiába adnánk bármi kincset is egyetlen hullámáért. Ilyen a *Szeretlek* is, a melyben az emberi szív örvényeiről szőtt reflexiói alakulnak műegészszé. Még jobban egyesül sejtelmes, borongó érzelme a reflexióval a *Sírboltban* című remekében.

De sohasem oly mélyek reflexiói, mint apai fájdalmát zengő műveiben. A mint pessimismusa ekkor válik sötétté; a mint a természet szemlélete ekkor vegyül igazi művészettel bele lyrai felindulásába, reflexióit is innen fogva hatja át az érzés heve. A *Gyógyulás*, *Estve*, különösen pedig az *Isten akarátja* mutatják a lélek zajló indulatait s azt az erős lelki harczot, a melyet az apa folyvást vív elméjével és szívével. Üvöltő jajkiáltásait nem bírja elhallgattatni; mind egyre felzúdulnak érzései, kitör fájdalma, s az elme minden tépelődése kárba vész. Az idő gyógyító kezétől is hiába vár balzsamot:

Most is híven küzdök, remélek,
De ma holnap a sírhoz érek:
S még mindig hordom a sebet!

A felkorbácsolt apai szív vergődését az *Isten akarátja* fejezi ki legerősebben. Szembeszáll háborgó keble a vallás tanításával is, enyhülésért eped s mintegy kétségbeesett küzdelmet vív önmagával, hogy az Isten akarátján való megnyugvás gondolata kegyetlen fájdalmát csillapítsa. S önmagára eszmél: vajjon férfias-e a bánat könnyeit hullatni? holott a hivatlan könny „nyílt árulást tesz a kebel küzdelmirül”. De midőn megvallja, hogy nem értheti az Isten akarátát, a harcz hevében is felülkerekedik benne a hívő keresztény. Tudja, hogy a kétely szava csak pártos kebelből törhet elő; érzi önsemmiségét az Úr előtt s azért kéri, hogy fordítsa el róla haragját, mert csak a *salak* lázadt fel benne. De erős indulata újabb hullámot vet, folytatja kétségbeesett küzdelmét, hogy legalább csak a reményt óvhassa meg, a mely a másvilágon való egyesüléssel vigasztalja.

Nincs költészetünkben az apai fájdalomnak ehhez fogható erős és megható kifejezése, a mely az első pillanatra általános értelmű reflexióból látszik eredni, hogy az Isten akarátján meg kell nyugodnunk, s e reflexióba mintha csak mellékesen szőné a költő apai fájdalmát; voltaképpen pedig a szerkezet éppen ellenkező irányú; saját lelki háborgása kelti fel reflexióit, a melyek a

felkorbácsolt indulat kegyetlen hullámverései. Arany János és Gyulai is elzokogják apai fájdmukát; őket is lesújtja a veszteség leányok halálával. Arany János az utolsó órák emlékét nem tudja feledni s ezt örökíti meg a *Toldi szerelme* hatodik énekében. Gyulaiban leánya halála felújítja korán elvesztett ifjú hitvese emlékét, s így kettős fájdalom súlya nehezül szívére. De bár ők is folyvást érzik sajogni az így ütött sebet: van, a miben enyhületet keresnek. Tompa bánata vigasztalanabb, emésztőbb, végletebb. Voltakép csak akkor enyhül, midőn már érzi, hogy közelg az idő, midőn kis fiával egy sírban egyesülhet. Az igazi, az eredeti ember természetes vonzalma ez, hogy a kik az életben egyek voltak, egyek legyenek a sírban is.

Ez a gondolat ki is békítené, ha a szerető hitvestől való megválás tudata legott föl nem ébredne nyomában. De ettől már csak a vallás vigaszához menekül. A hívő keresztény, miután az isteni végzésben való megnyugvás olajágát nyújtja szenvedésben megedzett hitvesének: a másvilágon való egyesülés gondolatával vesz búcsút attól, a kit elhagynia legfájdalmasabb. A hitves szerelme s az apai szív szeretete összeolvad a búcsúvételben; ezt az egyesülés reménye ápolja, midőn így szól kis fiához:

Várj! nem soká ketten leszünk ott,
Sírod választom nyughelyül;

de amaz még utoljára is megsajogtatja szívét:

De ah, akkor szegény anyácskád
Hogy' marad itt fenn *egyedül*?!

Mennyi nemes érzés, mily természetes, szívhez szóló melegség, az enyhületnek és bánatnak mily csodás összhangja nyilatkozik ez egyszerű szavakban, a melyeknél igazabb és művészebb hangot soha sem adott az apai érzés költészetünkben.

Tompa családi érzelmek nemcsak szívéből fakadt, hanem úgy szólva tapasztalatából is. A családiasság egész eszmeköre mélyen él lelkében, s ha a saját életéből vesz is néhány vonást rajzaihoz, mégis inkább külső benyomás után indul a *Falusi képben*, e kedves idyllben, a mely egyéni felfogására is jellemző. Az *Eleimnek* című költeményében több a képzelet, mint a való érzés, noha valami olvadékony lágyság érezhető hangjában, a mely Tompa hasonló tárgyú műveinek rendes sajátsága. A *Két levél* s az *Egy anyához* címűek a nőről, hitvesről és anyáról alkotott eszményi felfogásának épp oly igaz, mint költői kifejezései; az érzelmek és reflexió egymást hatja át, s kivált a *Két levél* eleje valódi gyöngye a magyar idyllköltészetnek. Az *Aranylakodalomban* az ifjúság ábrándos reményei s a megfutott pálya beváltott ígéretei közti ellentétből vont reflexiók mintha uralkodnának az érzésen.

Más körbe vezetnek az *Elmélkedés egy levél felett* s *Újévi üdvözlés* című művei, a melyekben a Vörösmarty és Garay szónoki hangja ismétlődik, amabban ironiával, emebben megkapóbb hazafias pathosszal, melyet a baráti szív melegsége s a nemzet közszellemének gyarapodásán érzett öröme hat át. A nyilvános és irodalmi élet visszasságai gúnyt fakasztanak ajkán; de Tompa felindulása ritkán oly erős, hogy a satíra ostorcsapásai sajgóbb sebet ütnének. Látja a nyegleséget, nagyhangú hazafiságot, a külszínnel való kérkedést; de inkább az erkölcsbíró szelíd tanítása, mint a satíráró maró gúnyja szólal meg lantján a *Levél a Visszhanghoz*, *Ebéd után*, *Gazdaember ömlengései* című költeményeiben; míg a *Temetői hangokban*, *Tanácsban* és *Tapasztalásban* már mélyebbre hat; a *Tanácsban* a lényeg és látszat közti ellentétből szövi gondolatait, a melyek epigrammszerűleg hatnak, de az utolsó versszak végén mintha kiesnék a költő előbbi hangulatából. Legjobban el van keseredve a *Tapasztalásban*; mindenütt csak a végleteket látja, és semmi kibékítő, megnyugtató gondolata nincs:

Bölcsen és bolondul: nyomorult az ember!

A tudomány sem terjeszt világosságot, csak a sötétséget növeli, az élet csupa kínlódás szegénynek, gazdagnak egyaránt. E hangulat már voltaképpen nem a satíráíróé, hanem a humoristáé, csakhogy Tompa a humorig nem tud fölemelkedni, s mély fájdalma a felidézett torzképekben kimerül anélkül, hogy a kétségbeesett kacaj hangját megkísérlené.

De ha azt a vidám, könnyed, szeszélyes hangot kapja meg, a mely *Az én lakásomat* oly kedvessé teszi: igazi elemében látjuk Tompát, a ki finom ironiájával, mely a derült humor tőszomszédja, ötleteivel, a párbeszéd fordulatosságával kellemes derűtséget idéz elő. A *Levél a Visszhanghoz* s a *Gazdaember ömlengései* című költeményei ezért sikerültek. Aztán Tompa a hangulatokat is szépen vegyíti: amabban a vidám hang méla borongásba olvad át; míg emez helyenkint az élesebb satírába csap:

Így teszünk mi! Ebéd előtt feldöntjük a tálat,
Meggyógyúltunk, lábra álltunk, - s új nyavalyánk támad;
Annyit mondtuk: oh magyarság, nemzetiség jőjj el,
És nem tudjuk most fogadni tiszta józan fővel.

Tompa lantján a családi érzés mellett a hazafias hang szólal meg legtöbbször és legművészebben. Berzsenyin, Vörösmartyn és Petőfin kívül egy magyar költő sem zendítette meg ezt a hangot annyiszor és oly különféle változatosságban, mint ő. A levert nemzet elhaló sóhaja, kétségbeeséssel határos fatalismusa, az üdülő szív fölengedt panasza, a reményt s önbizalmat szorongva kereső megnyugvás, a közeli szabadulásnak egyre fokozódó vágya, a jogaiért küzdő nemzet nagy elszántsága és törhetetlen magatartása egymásután hangzanak lantján dalban, elegiában és ódában, nyíltan és allegóriai mezbe öltöztetve. Tompa hazafias költészete végig kíséri nemzetünk sorsát a világosi katastróphától fogva egészen a kiegyezésig; hol előkészítve, hol követve a nemzeti lélek hullámveréseit, de mindig a közhangulatot tolmácsolva. Ki nem ismeri *A gólyához*, *Pusztán*, *Levél egy kibujdosott barátom után*, *Forr a világ*, *Mult, jelen s jövő* című remekeit, a melyekben a nemzet halálát, az ősi szent örökhöz való ragaszkodását, vagy a válságnak induló magyar nagy elhatározását oly méltósággal s ritka művészettel örökíti meg? Ki nem érzi még jelenleg is az *Új Simeon*nak a várva-várt üdvözítő szabadság napjába helyezett reményét, a *Novemberben* című remekének féltő gondját, a mely a símogató ellenséges kéz felénk nyújtásától oly természetesen ébred a honfi szívben? Bizonyára senki sincs e korszakban, a ki eszméinek változatosságával s érzelmeinek gazdagságával akár az elfojtott hazaszeretet tüzeit jobban élesztette, akár a mély melancholiából fakadt könnyeket többször felszárította, akár a múlt dicsősége fejében érlelt hitet és bizalmat jobban erősítette volna Tompánál. A magyar hazafi lyra történetében külön fejezet illeti meg őt, a ki e korszakot annyira jellemző allegóriákban törekedett a nemzeti érzést megmenteni, erősíteni s a változott idők szelleméhez hangolni. S nemcsak a türelemben edzeni, az ellágyulásig meghatni, hanem egyszersmind a súlyedtségből, mély keservből kiemelni is.

És különös, hogy mégis ez oldalról érte Tompát a legméltatlanabb támadás.¹³⁹ Tompa - így szólnak bírálói - azt hitte, hogy a természetben mindent rá lehet húzni a hazafias érzelmek kaptafájára s önkényesen válogatta jelképeit, a melyek alá érzelmeit rejtette. Igaz, van néhány allegóriája, mely e tekintetben kifogás alá eshetik, de a nagy rész ma is könnyen érthető. Mert vajjon miféle önkényesség van a gyermekeit temető anya s egy letiport nemzet, az anyamadar-nak további dalra hívó s a költőnek társait buzdító szózata, a sólyom viaskodása s a feldúlt házába visszatérő honfi nekibúsulása, a pusztuló erdő s a satnyuló nemzedék, a fogoly s lenyűgözött magyar, a korlátok közé nem szorítható folyam s az ősi jelleméből kiforgathatatlan nép,

¹³⁹ Tolnai id. m. és Reviczky Gyula: *A symbolismusról*, a Kölcsey-Egyesület évkönyve, Arad, 1884; 105. l.

a terebélyes fa s a viruló ország, a zsarátnok alá temetett tűz s a titkon forrongó hazaszeretet, a vihar s a kitörni készülő hazafi felbuzdulás között? S vajjon a jelképek az alájuk rejtett célzattól elvontan tekintve nem művészien rajzoltak-e? Mert hiszen az allegória megítélésében mindig ez a fő kérdés, a melyet már Winckelmann annyira fontosnak ítélt. „A költő - írja Lewes a Goethe életrajzában - a ki csak mély értelemre dolgozik s nem arra a varázusra, mely eszméinek kifejezését mindnyájunk szívére rábeszélje, eltévesztette célját. A költészet első követelménye, hogy megindítson, nem az, hogy tanítson. Legyen bármily mély az értelem, *csak a kép legyen szép.*” Bizonyos, hogy a jelképnek világosnak s könnyen érthetőnek kell lennie, hogy az olvasó mind magában a jelképben, mind a jelkép alá rejtett eszmében művészi érdeket találjon s belőle mintegy kétszeres művészi gyönyört merítsen.

E szempontból Tompa allegóriáiban nem nehéz némely hiányt kimutatni. *A szent küszöb* rejtett célzata nehezebben érthető, s költői eszméje homályos és mesterkéltén van lyrai hévbe burkolva. A *Viharban* nem érezzük azt a megreszkettető borzalmat, mely az embert meglepi; a hideg bölcselkedés nem tud megindítani. A *Gályarabok fohászában* s *A hajóban* sincs meg a szenvedély elragadó heve s a költői ihletnek megkapó ereje; a költő bele-belecsap a felindulás hangjába, de megint száraz okoskodásba vész. Még legszebb allegóriáiban is találunk oly hiányokat, a melyeket a gyakorlott szem könnyen észrevesz. Például az *Új Simeonban* a jövő iránti bizalomnak nem eléggé jellemzetes a hangja; a mesterkélt gondolat, az elbágyadó pathos mintha éppen a véghatást rontaná meg.¹⁴⁰ Tompa nem mindig tudja fokozni a szenvedély hangját, ki-kiesik az alaphangulatból s egy-egy gondolattal vagy éppen felesleges versszakokkal megzavarja a műegész összhangját. Ámde a most idézettekkel szemben ott van *A madár fiaihoz*, *A tűz*, *Pusztuló erdő*, *A pozsonyi várban*, kivált pedig *A megtérő*, *Karácsony estéjén*, *A titkos beteg*, *A jövevény*, *A sebzett szarvas* és annyi más, a melyekben az eszmék s gondolatok mélysége, a lyrai hév melegsége s ódai lendülete és a nyelv ereje senkire sem téveszthetik hatásukat. E mellett az eleven képzelem, gazdag festőiség, a melyben minden vonás a maga helyén van, a fokozódó felindulás művészi meghatottsága majd mindeniket jellemzi. Nem ok nélkül dícséri Arany János a *Megtérő*, *Titkos beteg*, *A jövevény* stb. címűeket, a melyek bizonyos rejtelmes naívsággal szólanak hozzánk.

Tompa valóban megértette a kor kényszerű kíváncsiát. Nem a pusztá tényeket, hanem csak jelképeiket óhajtotta nemzetünk látni, elfordult a valótól, a mely sivár volt, hitet és reményt keresett, de ezeket a költő csak titkon, rejtett célzatokban fejezhette ki. Tompa nem téphette szét kíméletlenül azokat a reményeket, a melyek a magyart lassankint éleszteni kezdték; de viszont nem mondhatott le sem a meg-megújuló siralomról, sem a jövő iránti aggodalomról. A honfi keblet öröm dagasztotta, mivel vágyainkat a közel jövőben teljesülni hittük, s Tompa folyvást hangoztatta nemes és komoly intelmeit; féltette nemzetét, de bízott is benne, s míg egyik szavával a mult emlékeire, szenvedéseire célzott, másikkal a jelenben kínálkozó reményt erősítette, s lelkesedésének lángja mindenütt oszlatni kezdte a honfi bánat sötét árnyait. Valami nemes és édes bús komolyság fogja el szívünket ma is, ha e műveit olvassuk.

Azonban kétségtelen, hogy minél inkább távolodunk a korszaktól, a melyhez Tompának e művei mintegy hozzánőttek, annál többet veszítenek némely allegóriái művészi becsükből. De sohasem jöhet idő, a mely *A gólyához*, *Pusztán*, *A távozó után*, *A megtérő*, az *Új Simeon*, *Levél egy kibujdosott barátom után*, *Mult, jelen s jövő*, *Forr a világ*, *Egy könyv olvasása közben* és *Novemberben* című remekeitől méltánylatát megvonja. Művészibb igazsággal, megkapóbb erővel s jobban a nemzet szíve mélyéből senki sem szólt akkor, mint Tompa.

¹⁴⁰ Részletes fejtegetését l. *Tompa lyrai allegóriái* című tanulmányomban, a *Kisfaludy-Társaság Évlapjai* XXII. köt.

Hazafi eszméinek bőségével s mélységével, hangjának majd bús elegiába olvadó merengésével, majd tüzes ódába csapó lendületével Petőfi után egy költőnk sem versenyezhet.

Tompa ódáiban nincs annyi méltóság s viharos lelkesülés mint a Vörösmartyéiban; nincs oly lángoló tűz, lyrai heve kevésbé elragadó; a bölcselkedés olykor erőt vesz rajta, mint p. o. *Lórántffy Zsuzsánna emlékezetére, Téli reggelen, A szeretet, 1863, Gróf Mikó Imréhez*, stb. című ódáiban; a *Pogány Karolina szellemének* címűben pedig az ódai szárnyalásból az elegiai búsongásba esik; de a Kazinczy-ódában művészileg eltalálja e műfaj hangját, magvas gondolatai a lelkesülés hevébe olvadnak, s nyelve is tömör, fennszárnyaló. Míg az érzelm hullámozása, a megindulás ereje, a lelkesedésnek elragadó heve, a mely aztán az elegiáig ereszkedik, legremekebben nyilatkozik *A gólyához, Pusztán s a Forr a világ* című költeményeiben.

Dalai közül a népdalok legjobban kiemelkednek. A szerelem és hazafiság, a szegény legény elhagyatottsága, bujdosása és daczos természete szólalnak meg bennük legtöbbször. Nincs annyi üdeségük, frissességük és szerkezetbeli drámaiságuk, mint a Petőfi dalainak, a kivel e téren egy magyar költő sem versenyezhet, bár Tompának az *Alant megyen a felhő, Gyilkos fenék...*, *Elvirított a rózsa, Kiforrt már a mézesmáli* kezdetű dalai a drámai szerkezet szempontjából jól sorakoznak a Petőfi dalai után; de a természeti képekkel párhuzamosan haladó érzés összhangja meglepő művészettel nyilatkozik majd minden népdalában, legszebben azokban, a melyeket népünk is ajkára vett, mint a *Télen nyáron, Békót tettem, Három mezőn, A tilinkóm nem szól* stb.

Azonban jóllehet Tompa ódái és dalai közt is számos valódi remeket találhatunk: mégis az elegiában a legnagyobb. Itt minden magyar költőt felülmúl. Alapjában búskomoly természete, lassan enyhülő bánata, merengő szemlélődése, a mely nem kívánja a szerkezetnek oly kimért szabatosságát s a részeknek oly szoros arányát, mint az óda s némileg a dal is, önkénytelenül vonzzák e műfajhoz. Csendes mélabúja s panaszos merengése bizonyos sejtelmes színezettel párosul, legremekebben talán a *Sírboltban* című művében. Kevésbé nyugtat meg és vigasztal, de mindig magával ragad s felemel. Az apa és hazafi keservében van valami oly mélység, bánatában oly sötétség, panaszában oly meghatottság, a mely fogva tartja a szívet és elmét egyaránt, s nem kérdezzük: miért nem gyógyítja be a felszaggatott sebeket. Különben a *Kedves sírjánál, Nőmnek s Utolsó verseim* ellágyuló hangjának nemes őszintesége ritkítja párját költészetünkben.

Életírói s kritikusai majd teljesen figyelmen kívül hagyják Tompa nyelvművészetét, hatásának egyik legfontosabb eszközét, holott nekünk úgy tetszik, hogy azon hely kijelölését, a melyet ő irodalmunkban elfoglal, első sorban nyelvművészete igazolja.

Tompa költői nyelve három főforrásból táplálkozik: a korabeli irodalmi nyelvből, a bibliából és a nép nyelvéből. Bajza s különösen Vörösmarty nyelvművészetének hatása nemcsak pályája elején, de később is nagy mértékben megérzik rajta. Hogy minden mást mellőzzünk: a játszi kellem, a szerelmi epedés, a szeszélyes vidámság bájos hangjait Vörösmarty után egy magyar költő sem fejezi ki oly könnyed változatossággal, mint ő a virágregékben. Sőt még előbb is a karcsai templom tündéreinek énekében mintha csak Vörösmarty nemtőit hallanók, a mint a *Csongor és Tündében* oly szeszélyes vidorsággal faggatóznak. A nyelvújításnak utolsó, már végleg elsimuló hullámai csak a Vörösmarty hatalmas nyelvművészete révén kapnak új erőre nála, de csupán néhány szabálytalan összetételű, újonnan képzett vagy gyökeréig elvágott szó (*ülhely, menhely, irdüh, korány, éd, gyök, mérsék*) használatában s nem egyszersmind az idegenszerű szólások utánzatában, a melyeket már előtte Vörösmarty művészileg magyarokká varázsolt. Az epikus jelzők (*partszaggató Tisza, - pártos szökevény, - pártos homály, - pusztult magány, - vonzó vad ígézet, - szemcsábító kellem* stb.), a festői képek, alakzatok,

ragyogó színű hasonlatok, Vörösmarty nyelvének e szembeötlő ékességei, új életet nyerne Tompánál; de már pályája elején rámutatnak arra a másik dús forrásra, a melyből nyelve oly bőven merít: veleszületett tősgyökeres magyar nyelvérzékére, a népnyelv sokoldalú s mély ismeretére. Idegen nyelvet egyet sem tudott oly mértékben, hogy azon könnyen olvashatót volna s így idegen nyelvi hatást nem is kölcsönözhetett. De annál fontosabb, hogy a hamisítatlan egyszerű magyar nép körében növekedvén, kicsi korától hallotta a nép közmondásait, szólásait, példabeszédeit, adomáit, meséit és dalait, a melyek vérévé váltak s gondolatainak oly alkotó tényezőivé, a melyek önkéntelenül s természetes egyszerűséggel születtek nála, s nem kellett utánuk kutatnia.

A népnyelv szelleme élt, forrott, erősödött benne és pedig annál inkább, minél jobban tudatára jutott Petőfi és Arany János feltűnésével az új költői irány életrevalóságának. Itt érintkezik legszorosabban két nagy kortársával, s alig lehet kétségünk, hogy éppen ezen a réven keletkezik az akkori közvélemény a népiesből táplálkozó nemzeti költészet triászának nagyráhatottsága felől. A három költő eredete s életkörülményei annyira rokonok lévén, csoda-e, hogy alkotó szellemük éppen a nyelvművészetben mutat annyi hasonlóságot? Igaz, hogy Arany János a korabeli irodalmi s a népnyelven kívül a régi magyar költői nyelvet is nemcsak ismeri, hanem szinte páratlan művészi fogékonysággal tanulmányozza is és ez alapon lesz a magyar költői nyelvnek legnagyobb művésze; de bizonyos, hogy Arany János is a népnyelv gazdag szellemével s mintegy újraalkotásával hódítja meg először nemzetét. Petőfi a régi költői nyelvnek sem szókincsét, sem szerkezetét nem ismeri bővebben, s tanulmányai alig érnek messzebb Gvadányinál; de az alföldi magyarság nyelvének minden szépsége hatalmában van.

Tompa ismeri a XVI. és XVII. századbeli magyar nyelvet is leginkább a bibliából, a mely - mint fentebb is kiemeltük - íróink közt senkire sem tett oly mély és szembetűnő hatást, mint ő reá. Elbeszélései közül többnek a tárgyát innen meríti, lírája számos indítékot s képet, egész költészete nagy sereg gondolatot, példabeszédet, hasonlatot, célzást vesz át az ó- és újszövetségből, valamint a régi protestáns énekeskönyvekből. Nemcsak a pap, hanem a költő is méltán egyik főforrásának tekinti a szentírást, a melyből kivált pályája második felében oly gazdagon merít. Folyvást fülébe zsonganak a szent igék; folyvást hallja a próféta-király égbe szárnyaló áhítatát, az isteni Felséghez szóló hasonlíthatatlan himnuszait, vagy Jób gyötrődő szívének megkapó elegiáit, a melyekben saját szenvedéseit látja megismétlődni. Lelki szemei előtt lebegnek azok a zsoltárfestette természeti képek, a melyek a mindennapi élet tárgyait és jelenségeit élő valóságoknak mutatják, s a melyek az ő képzeletvilágát is - mint láttuk - korán benépesítik. Maga írja az *Olajágban*: „Megéledni, érezni, lélekzeni látszik minden a nagy természetben annyira, hogy megértjük a szent hajdan íróinak elragadtatását, kik a természet szépségét magasztalván, merész képekben szóltak: „a halmok szöknek, mint a bárányok, és a mezők fái kézzel tapsolnak.” Gyakorta fogva tartják lelkét a *Prédikátor* háborgó gondolatai, az élet visszásságain való fanyar elmélkedései, a hangulatoknak az a hullámozása, a melyre Tompa oly igen fogékony. Ritkán feledkezik meg Salamon bölcselkedéseiről, a melyekkel a legélesebb ellentéteket oly ötletesen kapcsolja együvé, s a mely már eredeti véralkatánál fogva a pessimismusra való hajlamát szinte végzetesen fokozza.

Mindenekfelett azonban a biblia nyelve, példabeszédei, képei, hasonlatai, sajátos ódon kifejezései válnak uralkodókká költői és szónoki nyelvén. Sokszor úgy tetszik, mintha a népköltészet is a szentíráson át szűrődve kapná meg alkotó képzeletét; máskor viszont a biblia hatása a népköltészet vagy általán a nép eszejárása prizmáján érne hozzá. Például ismeretes a mindennapi életből, hogy a haldokló szülő megáldja gyermekét, vagy ez szülői áldását kéri. Igaz, hogy a biblia is számos efféle esetet tartalmaz; de vajjon ki dönthetné el: melyik forrásból merít Tompa, midőn ez indítékot használja, hisz ez, jóllehet nyilván a biblia tanítása nyomán, már réges-rég a magyar nép felfogásában gyökerezik. Vagy midőn a magyar ember

nagyon akarja erősíteni a saját igazát, a föld elnyelésével átkozódik. Erre is nyújt példát a biblia; de vajjon itt keressük-e Tompa kútfejét s nem inkább népünk gondolatvilágában-e: bajos, sőt lehetetlen határozottan megmondani.¹⁴¹ Azonban kétségtelen, hogy a Károli-féle biblia és Szenczi Molnár zsoltárfordítása maradandó s mély nyomokat hagyott költői nyelvén. A mint egész gondolatot vagy néha gondolatsort átvesz a szent írásból: a megfelelő kifejezéseket, szavakat is oly értelemmel ruházza fel, a milyennel forrásaiban találta. Elég legyen csak egy pár példa. *Az esztendő végén* című költeményében így ír Tompa:

Így semmi sem szülhet szivedben
Aggályt, rémületet,
Lábad' oroszlánokra, s áspis-
Kigyókra vetheted! (Utolsó versszak).

Semmi kétség, hogy itt a XCI. zsoltár 13. verssorai sugalmazzák: „*Az oroszlánon és áspis kígyón jársz...*” A szent küszöbön ezeket olvassuk:

A te szentséges templomodban
Hallgass meg én imádságomban,

a mi világos átvétel a LXIX. zsoltár 4. és az LV. zsoltár 2. verséből: „*Szent templomodban gerjede szívem, hallgasd meg Isten az én imádságomat.*” A Szent László királyról írt legendának majd minden versszakában találunk bibliai gondolatot.

Könnyen érthető, hogy az oly költő, a kinek a szentírással való foglalkozás napi munkája, a ki annak ismeretét napról-napra gyarapítja, értelmét napról-napra fürkészi: gondolataiba s nyelvére egyaránt annyira beleéli magát, hogy szinte már nem is veszi észre, midőn gondolatát s kifejezését onnan kölcsönzi. Mi természetesebb tehát, minthogy a bibliai tárgyak feldolgozásában lépten-nyomon bibliai nyelvet is használ? Például szolgálhatnak a *Jézus és a nép*, *Amnon és Támár*, *Sámson*, *Régi történet*, *Heródes*, különösen pedig a *Héber legenda*, a mely a biblia szellemébe oly mélyen belemerülő papot és az élénk keleti színekkel festő költőt egyesíti.

¹⁴¹ Pollák Miksa *Tompa Mihály és a biblia* (Budapest, 1912. Az Iz. Magyar Irod. Társ. Kiadványai, XXXVII. köt.) című különben alapos tanulmányában nem tud az egy szempontból tárgyalók rendes hibájától szabadulni, olyan esetben is határozottan a bibliára mutat mint forrásra, mikor a nép köz-tudata közelebbi kútfeje lehetett a költőnek. A fent idézett példák is ilyenek, a melyekhez még számosat tehetnénk, de csak egy pár szembeszököre akarunk figyelmeztetni A *Pusztán* című remekében így ír a költő: *E földön, mely már nem hazája, mint a zsellér lakik* (t. i. a magyar); itt egyszerűen nyelvünk szóláskincstárából kölcsönöz, és nincs szüksége Mózes intelmeire vagy a zsoltár szavaira. S midőn azt mondja a *Tavaszzal* című műve 6. versszakában:

Eregesd ki a jószágot,
Készíts ekét, készíts jármot!
Szánts, vess, - törd az ugarat,
A ki nem vet, nem arat -

minden valószínűség szerint csak a magyar közmondást változtatja, s nincs oka távolabbi forráshoz nyúlni. Pollák az ilyen szóhasználatban: *nagy volta, jó volta*, szintén a biblia nyelvére ismer, holott ezt szintén vehette a nép nyelvéből is. Általában ha a közelebbi forrás elegendő gazdagságú a költőre nézve: nincs miért a távolabbihoz fáradnia, annál kevésbbé, mert föltehető, hogy amazt már jól ismerte, mielőtt emezt tanulmányozta volna. L. az id. mű 15-16, 19-21, 108-109, 124, 136, 138. lapjait.

Reá nézve a régi nyelvnek legfőbb fonása a szentírás. Ezenkívül inkább csak a protestáns énekeskönyvet tekintheti még kútfőnek de ebből hírül sem táplálkozik oly gazdagon, mint amabból. Károli sajátos szó- és mondatkötését, némely szavai régies értelmét, inversióit számtalanszor utánozza. S az innen kölcsönzött szólásokat akárhányszor jellemzetesen s rövidesszabatsággal, de nem egyszer erőtlenül s mesterkéltén alkalmazza. Az emberi szív mély áhítatát vagy az ég felé szárnyalását, a lelki béke csendjét vagy a kétely önmarczangoló tusait legtöbbször a bibliából vett és saját céljaira újjá alakított művészi nyelven fejezi ki. Azonban a szentírás meg a népnyelv forrásaiból való kölcsönzéseit nem mindig egyesíti művészileg. Országos hatású remekeiben (*A gólyához, Pusztán, Levél egy kibujdosott barátom után, Új Simeon*, stb.), sőt pályája vége felé írt gúnyos verseiben is természetesen olvad egymásba, a mit e két kútfőből merít; de kivált ifjabbkori elbeszéléseiben könnyen ráismerhetünk a változtatlan átvételekre. Az említett forrásokon kívül jóllehet helylyel-közzel, tollára vesz egy-egy elavult szót vagy szó-alakot részint a bibliából, részint máshonnan (*asszonyi állat, bágyaskodik, emet, fogyat, futamsz, megvénhesztek, mellik, lefeket, nagyságos a felséges helyett*), a régi magyar költői nyelv kincsei kevésbé ismeretesek előtte.

Annál termékenyítőbb a népnyelv kimeríthetetlen forrása, s annál valószínűbbé s elevenebbé teszi nyelvét a népköltészet kincseivel, a melyeket Arany Jánoson, Jókain és Mikszáthon kívül egy magyar költő sem ismer jobban s alkalmaz művészibb öntudatossággal, mint ő. Hazánk földjét, egész természeti, különösen állat- és növényvilágát, népünk hétköznapi és ünnepi foglalkozását, szóval anyagi és erkölcsi életét, az idő és napszakok fordulatának ismétlődő hatását s mindenféle körülményeit, mint a magyar nép érzéseinek s gondolkodásának jellemző tényezőit oly eszközeivé avatja nyelvének, képeit és hasonlatait, szólásait s fordulatait annyira azokból szöv, mintha csak egyenesen maga a hamisítatlan nép szólalna meg ő általa. A mi a magyar föld természeti sajátágaiból népünk felfogásában s ősi szokásaiban, máig élő babonáiban és szétfoszlott mythologiai töredékeiben nyilatkozik, mindaz megelevenül, újra sarjad, nem egyszer frisseséget s üde zamatot kap nyelvében. Arany János és Petőfi jellemzetesebb színekkel rajzolnak, de senki sem duskálkodik annyira képekben, mint Tompa. És e képek mind a szemlélődő magyar faj ősi véralkatának bélyegét viselik. S midőn pályája második felében kissé takarékoskodni látszik képeivel: a kifejezés szabatosabb ereje, nyomatékos rövidsége, a fogalom egész tartalmát kimerítő jellemzetessége még hatásosabbá, erélyesebbé s tárgyiasabbá teszik nyelvét. Nincs magyar költő Arany Jánoson kívül, a ki egy-egy szó hangsúlyával az értelemnek oly célzatosságát, oly sajátos élet tudná kifejezni, mint Tompa. Legszebb epikai s lyrai műveit a gondolatoknak sokszor merész eredetiséggel szőtt kapcsolatait, minden mellékest elvető, rövidesszabatságra törő mondatait, a népnyelv rejtettebb szépségeinek mintájára újonnan képzett vagy szokatlanabb alakban használt szavai (*örök főnévi szerepben, foghegyel, porba ágyal, megveredett fajzat, fogyajt, sütköz, temetség*), a népi szólásoknak ritka erővel való alkalmazásai (*szem nevelte ló, vádat reánk fen, kienged teste-lelke, nagyon ver a szó felőle, egymáshoz fülve jobban, mind egy is ő, kit futtok a csatában, közöld jól a vágást, kard ki kard, szivárványt nem boltoz enyhe fény*, stb.) emelik ki és avatják nyelvi-
leg is művésziékké.

Szereti a szók népiesen összevont vagy régies alakjait (*vón, kén a kellene h., itt az ivott h., megnyitta a megnyitotta h., őrt az örölt h., továbbá a lől, től, megmenekjék, vénli*, stb.), a merész inversiókat, szóhalmazásokat és szóismétléseket, bár emezekben nem mindig szerencsés. Például az ilyenek: *marczangol és zavar*, - neve is *gyujt, bátorít, emel*, - *fény, fény*, melyet befogadott, - mely a pásztort ugyan *veri... veri*, stb., a kívánt fokozatosság helyett a gondolat, illetőleg a kifejezés erejének elbágyadását mutatják. De ilyen példákra csak szórványosan akadunk. Többszörre hatalmában van nyelvünk majd egész gazdagsága a fájdalom és kétségbeesés, az önkínzó tépelődés, a félénken nyilatkozó s a bizalommal harcot vívó

remény különféle fokozatainak árnyalásában, a családi boldogság ellágyuló, vagy a bánat üvöltő kínosan vergődő hangjainak színezésében, a természeti képek, a mélázó merengés búbajos rajzaiban s az életigazságokat axiomaszerűleg kifejezett mondatok tömör erejében. Alig van egy magyar költő Berzsenyin kívül, a kinek műveiből több, úgynevezett jeles mondást lehetne kiválogatni, mint a Tompáiból. Néha ezeket úgy egymásra halmozza, hogy mintegy megakasztja érzelme hullámozását. Nagy részük ma már szállóigévé lett.

Nincs miért azon erőtlenebb, szétfolyóbb kifejezéseiről szólnunk (p. o. *eltört a lakodalom, - a holtaknál nincs a mi bánatunk, - jól értünk az elhunytak felől, - lelkem utolszor cseng, villog fényes kard gyanánt*), a melyektől kevés író maradna ment, ha minden egyes mondatát szigorúan latolgatnók. Némely kifejezése csak a fölszines szemlélő előtt mesterkélt, valójában pedig természetes és mélyebb értelmet rejtő. De annyi kétségtelen, hogy a vaskos, nyers valószínűségtől, a durva póriasság rikító színeitől, a melyeket némely új költőben kritikusaik annyira tudnak dicsérni, mint a költészet újabb irányának művészi hangjait, Tompát mindig megőrzi műérzéke, a mely nyelvében is az eszményiségre törekszik.

Tompa sokat javított művein, azonban javításai - mint már Arany János megjegyezte - nem mindig jobbak a javítottnál. De valódi remekei nyelvi tekintetben kevés változást szenvedtek s e téren épp oly művésznek hirdetik, mint eszméire s alkotó tehetségére nézve. S hogy a magyar költői nyelv a XIX. században elért magaslatára juthatott: abban Tompa érdemét az igazságos kritika soha nem tagadhatja. A népnyelv diadalához oly mértékben járult, mint Arany Jánoson, Petőfin és Jókain kívül senki más.

S ha most röviden arra a kérdésre akarunk felelni, mivel gazdagítja Tompa a magyar lyrát: legegyszerűbben azt mondhatjuk, hogy a családi és hazafias érzelmek gazdag változatával, a melyet a természetből vett képek dús festői színnel vonnak be, a velük összeolvadó reflexiók pedig a gondolatot mélyítik. Családi érzéseinek melegsége s behízelt hangja, hazafias érzéseinek nemessége s megkapó ereje mindenha biztosítja előkelő helyét a magyar költők sorában. Több nemes érzést s erkölcsi eszmét egy magyar költő sem fejez ki. A bölcselkedő okoskodás ugyan néha erőt vesz lyrai felindulásán; de hogy ez az elem annyi különféle módon vegyül költészetébe, szintén az újabb költői irány erősödésére vall. Mintegy a Madách és Vajda János útjait egyengeti, a kinnél - kívált az elsőnél - a bölcséleti eszmék költészetünk újabb fejlődését határozottabb ösvényre vezetik.

Így kapcsolódik Tompa működése a magyar szellemi élet mult századbeli történelméhez. Ha igaz, a mit Grimm Herman mond, hogy a XIX. század első felében Petőfi az egyetlen költő, a ki a hagyományokkal merészen szakítva mindig csak önmagát fejezi ki: bizonyosan igaz az is, hogy a század második felében senki sem jut hozzá nálunk közelebb hangjának őszinteségére Tompánál és Aranynál. Egyéniségét hívebben és jellemzőbben egy magyar költő sem tárja fel előttünk Petőfi és Arany János után, és e mellett a nemzet közhangulatának senki sem ad erősebb és művészebb hangot a szabadságharc elzúgásával, mint ő. S ha az elbeszélő költészetben Arany János után soroztuk, a lyrában Vörösmarty és Petőfi után az első hely szintén őt illeti. Elbeszélő költészete bizonyára kevesebb értékű, mint lyrája; s midőn a jövő kor talán végképen megelégedik róla mint epikusról: lantos költészete, a mely olyan szorosan érintkezik nemzeti életünk egyik legszerencsétlenebb korszakával, soha sem veszti el igazi becsét. Az általános emberi és hazafias érzések valódi művészete és komoly nemessége soha sem vesztetheti el varázsát, míg csak a költészet egyáltalán emeli és gyönyörködteti az emberi szívet.

IX. Pályája vége

A szenvedő Tompa. Némi enyhülés. Kemény megpróbáltatások ideje. Utolsó pesti látogatása. Nagy elkeseredése. Arany Juliska halála; Arany János erőt vesz fájdalomán, Tompát vigasztalja. Családi bajai. Predikációi és versei VI. kötetének bírálata. Az Írói Segélyegylet adománya. Skoda József orvos véleménye. Tompa a kétségbeesés örvényében. Az *Olajág* kiadása; beszédeinek megjelenése. Papi működése ezidétt; kötelességérzete. A megélénkülő politikai élet. Thaly Kálmán látogatása. Az orvosok és természetvizsgálók rimaszombati közgyűlésén. Visszaesik betegségébe; élet-halálharcza. Gondoskodása nejeéről. Az Akadémia nagy jutalma. Szász Károly méltánylata. Utolsó könnyebbülés. Az öngyilkosság gondolata; az eltévesztett távirat. Tompáné aggodása. A költő halála; temetése. Özvegyének végső évei, halála.

Tompa utolsó évei a lassú haldoklásnak, a halállal való küzködésnek gyászos évei. A vallás vigasza, hitvesének önfeláldozó gondoskodása, barátainak gyengéd figyelme mind hiábavaló, hogy tépelődéseitől megszabadulhasson. Már 1860 november 17-én azt írja Lévaynak, hogy „a legborzasztóbbra is készen kell lennie”. De akkor még felcsillan előtte a remény: hátha visszatér munkakedve. Előveszi Seneca *Consolatio*it is, majd elmélkedni, olvasgatni próbál. Érdekelni kezdik a politikai események, a válság felé induló nemzet küzdelmei, s meg-megfeledkezik önkínzó gondolatairól. S mintha szorongásai fáradtra vernék lelkét: koronként társaságba vágyik, barátai közé, hogy emlékeit feltámasztva, néhány órát vidámabb hangulatban tölthessen. Keresve keresi az alkalmat, hogy házi köréből néha-néha menekülhessen, mert otthon tűrhetetlennek találja életét. Többször megfordul Kazinczy Gábornál Bánfalván, Szemere Miklósnál Lasztócson s Miskolcson, a hol Lévayval s tanártársaival szórakozva felfelvidul, sőt adomázó kedve is vissza-visszatér. Azonban ha magára marad, ha szokott környezetében van s neje betegágyánál viraszt, lelki s testi szenvedései újra erőt vesznek rajta. Különösen tavasszal a vértolulás mindig nyugtalanabbá, ingerültebbé teszi. Az őszi borús napok pedig még jobban magába süllyeszti. Látogatói is ritkán akadnak. Mert mióta annyit zúgolódik a sors ellen: a hanvai urak azt rebesgetik róla, hogy ki nem állhatja az embereket.¹⁴²

Felesége 1864 tavaszán mintegy négy hónapig állandóan beteg s valóságos csontvázzá aszik. De Tompát szembaja enyhültével még táplálja a remény, hogy egy pár jó napot eltölthet majd Arany Jánossal, a ki látogatóba ígérkezik. Hívja is magához a következő nyárra. „Addig - írja hozzá - Lázár is felveszi nyoszolyáját és jární fog, már is próbálgatja szegény, végig a szobán és vissza”. De Arany János nem látogathatja meg, s Tompa ez év őszén Lévayval együtt a Hegyaljára rándul szőlőkúrára. Azonban alig ér oda, vissza kell fordulnia, mert azt az üzenetet kapja, hogy felesége halálos beteg. Valóban néhány napig attól kell rettegnie, hogy hitvesét elveszti, a ki orbánczban szenved s a következő év elején ismét visszaesik bajába.

Maga Tompa tűrhetőbbnek találja egészségét, s munkakedve is éledezik. S ekkor kapja Kazinczy Gábor utolsó sorait ápril 14-ről: „Öllelek édes barátom - írja Kazinczy Gábor - s ha, adná Isten! „hívő” volnék: „imádságos kis szád” emlékezetébe ajánlanám desorganisatio felé siető májamat”.¹⁴³ Négy nap múlva ott látjuk Tompát régi barátja haldokló ágyánál. Mikor belép hozzá Tompa, Kazinczy Gábor e szavakkal fogadja: „Jókor jössz, elkészíthetsz!” A mint

¹⁴² 1866. febr. 10. Lévayhoz írt levele az id. h.

¹⁴³ *Rozsnyói Híradó* 1900. évf. 22. sz.

a költő távozik, néhány óra múlva elköltözik a lángszavú szónok az élők sorából. Költemény-nyel nem, de prózában áldozott a költő régi barátja szellemének azzal a gyönyörű nekrologgal, a mely a *Kazinczy Gábor sirjánál* címet viseli.

Kemény megpróbáltatások ideje következik ezután Tompára, ki különben is oly türelmetlenül viseli a csapásokat. A válság örvénye tátong eléje a maga iszonyában. 1864 vége felé úgy érzi, hogy testi ereje is megrendült. Eleinte régóta kínzó aranyeres bántalmainak tulajdonítja levertségét, mellfájását, szívdobogását, a melyet nehéz, fojtó légzés súlyosít. Lábai dagadni kezdenek, s erős szaggyatás kínozza. A következő tavasszal többször berándul Putnokra Hőke orvoshoz, a ki tőle telhetőleg igyekszik a szenvedő sorsán javítani, úgy hogy a nyáron valamennyire könnyebben érzi magát a költő. Közben dr. Kovács Sebestyén Endre orvossal, egykori tanulótársával is közli baját ő is, Hőke is; ugyanez évben, szeptemberben pedig Pesten járván Tompa, más orvosokkal is tanácskozik. Arany Jánosnál száll meg, a kívül utóljára ekkor tölt néhány kedves napot. „Alakja - írja Arany László - csak kevésbé látszott megtörtnek, s ha bajait feledte, régi pompás adomázó kedve is vissza-visszatért és hamiskás mosolya is megjelent bajúszkája végén”. Pákh Albert, kit ő pesti gondviselőjének nevezett, és Szász Károly, a ki ifjú korától fogva benső barátságban élt Tompával, s a többi jeles írók örömmel időztek Tompa körében, a ki részint Arany János családjánál, részint a *Vasárnapi Ujság* szerkesztőségében, Pákh betegágyánál töltötte napjait. Itt különösen sokat bosszantották, csipkedték, gúnyolták egymást Tompa és Pákh. Ez már régóta ágyban szerkesztette lapját, de kedélye frissességét mindvégig megőrizte; amaz meghitt barátja mellett szintén felvidult, s az élcz és humor szikrázott beszélgetésükben.

Többé nem látta Tompa a fővárost. Költekezése, törődése sikertelen volt. Az az egy év, mióta zaklató szenvedéseinek martalékja lett, legalább tizenöt év emésztő munkáját végezte testi szervezetén. Hiába az orvosok tanácsa, segélye, gyógyszer, fürdő: a költő ereje folyvást hanyatlik, kedélye mindig jobban elkeseredik, lelki egyensúlya mind kevesebbszer tér vissza. „Van óra - írja Hőkének - midőn azt sem tudom, mit csinálók s nem tudok hova lenni, kapkodok ide oda, irkálók, firkálók”¹⁴⁴ Nem mer állapotára gondolni. Hátgerinczfájdalma, iszonyú szívdobogása nem szűnik, lábai alig bírjak. A gyengeséghez „pokoli izgatottság” járul; amaz pihenni kényszeríti, emez mozogni, s egyiket a másik miatt nem teheti. „Ez, barátom - írja Szemere Miklósnak 1866. február 28-án - dantei tollra való sors és állapot. Elmélkedni, olvasni, írni nem vagyok képes, még kártyázni se; nincs nekem semmi a földön, csak az iszonyú gyilkoló idő, melyben *mire* és *hová* lenni nem tudok”. Aztán senki sem akarja hinni, hogy a költő oly kínokat áll ki: hypochondriának tartják, s azt hiszik, csak képzelődik. Lelkét ugyan - írja - nem nyomja semmi súly; de igen érzéseit: megcsalta az élet. Nem hiszi, vagy inkább nem reméli - mint Lévainak 1865. december 30-án írja - hogy nyomorult állapota hamarosan véget érjen; lassú sorvadása sokáig tart, mert nincs elég ereje, hogy minden orvosságos üveget a földhöz vágjon. Rugaszkodik az utolsó szalmaszálhoz is. Meggyőződik hogy nincs elég keresztény türelme, sem lemondása a csapás hordozására, s hiányzik jellem- s akaratereje is, hogy véget vessen állapotának. „S ez ég és föld közti függés - folytatja - iszonyú... Hidd el, hogy nem félek, félelem helyett inkább elkeserültség és düh van lelkemben. Csak végét, végét ez állapotnak, bármi úton, bármi áron. Se élni, se halni! valami ez, barátom”.

Ily állapotban kapja Arany János levelét, hogy leánya meghalt. „Megrendült a lelkünk”, mondja Tompa és erőt akar venni szenvedésein, hogy barátját vigasztalja. De mennyire érzi, mily nehéz egyetlen igaz szót találnia, hogy csak egy pillanatra is enyhíthesse az „átvert szíveket”. Meghatja Arany János nagy lelke, a mely az örvénylő bánatban a vallás vigaszához

¹⁴⁴ 1865. nov. 6. lev. *Irod. tört. Közl.* 1902. évf. 118. l.

fordul s elnyomni igyekszik a maga fájdalmának kitörését, hogy barátját még egyszer kiragadjon mély lehangoltságából, kínzó tépelődéseiből. Mint évekkel azelőtt, most is kifogyhatatlan a jó tanácsokban; a maga példájával óhajtja munkára bírni, felderíteni. E jó tanácsok éppen oly jellemzők Arany János egyéniségére, mint a mily felemelők az olvasóra. A köztös fájdalom mintha magasztosabbá tenné a rokon lelkek vonzódását, s mintha éreznék, hogy az élet ennyi megpróbáltatásai után jobban egymásra vannak utalva, mint bármikor az előtt. „Mit csinálj te Hanván, - írja Arany János - akármit, ha gyalogszékét vagy kerekas rokkát is. Fúrj, faragj, kertészkedjél. Légy minden mindenben a ház körül. Hisz ott mennyi foglalkozást lel az ember. Csak azt ne tedd, hogy beülj a szobába tépelődni... A mely naptól fogva többet foglalkozol külső tárgyakkal, mint tenmagaddal, attól fogva kezdődik javulásod”. De Tompának késő e jó tanács. „Mit gondolsz - válaszolja - én kertészkedjem? Egy kapavágás a földbe, egy szeg beütése a falba oly iszonyú izgatottságot, szív- és mell-lüktetést hozna elő, hogy tán össze kellene rognom. Nem tudok sem éjjel, sem nappal hová, mivé lenni. Martalékul vagyok vetve a szenvedésnek, magánynak s gyilkoló gondolatimnak”.

Még nem esik ágynak. Fennjár s „állva gyötrődik, mint a befalazott”. Azonban testi ereje szemlátomást hanyatlik. Újra előveszi kedves könyveit, káplánjaival olvastat, adomákat jegyezget, de hamar kifárad. „Láttam - írja Lévaýnak 1866. január 14-ről - beteg embereket; hallottam sok betegségről; de az én sorsom páratlan”.

Még a *Novemberben* című remekének sikere is tördőfés gyanánt hat reá, mert annál inkább érezteti, hogy az egészség az élet legnagyobb kincse, s hogy mennyire attól függ a művészi alkotó erő is. „Van-e a föld színén valami jó az egészségen kívül?” - kérdi. Hiába nem akarja hinni senki, hogy állapota oly aggodalomkeltő, maga érzi, hogy csak „lihegve vonszolja e megutált élet igáját, mint a túlterhelt barom”.¹⁴⁵ Betegsége hitvese állapotát is súlyosbítja, a ki szintén „megtört már vele és miatta”.

A szenvedő család keserű hangulatát két körülmény fokozza. T. i. Tompáné egyik testvére, József, a ki „rendetlen életű ember volt s átka testvéreinek”, 1865 őszén valami rút veszedésbe keveredik, s „dupla puskájának csövét laposra verik a fején”. Sebei, bár egy bivaly is alig birta volna kiállani, begyógyulnak ugyan, de 1866 február utolsó estéjén „egy két ujjnyi széles araszos kést markolatig ütnek mellébe”, úgy hogy ismét élet-halál közt lebeg. Tompa nem atyafi szeretetből, de mivel anyagilag érdekli a dolog, kétszeresen érzi a család izgalmait, a melyek hitvesét még jobban elbetegítik.

A másik körülmény, a mely izgalmait fokozza, beszédeinek s még inkább összes költői művei VI. kötetének bírálata.

Érintettük, hogy egyházi beszédeinek második füzetét (1864) Szász Károly igen méltánylólag bírálja meg, kiemelve, hogy Tompa ebben is hű maradt magához s „nem cserélt hitet, meggyőződéseket”. „Bírvást állíthatom - írja - miszerint Tompa e füzetében a természeti rationalismus felett a legnemesebb vallási rationalismus tetemesen túlnyomó... Minden az étellel, a természettel, a tapasztalással megegyezésbe hozva, de az evangéliom alapján; minden oly tiszta, nemes, elmét és szívet megalégítő”. Összefoglalásként pedig kimondja, hogy „Tompá beszédei... nem csupán predikációk. Könyve olvasmány is a szó legnemesebb értelmében. Egy valódi épület és buzgólkodás könyve”.

Szász Károly e bírálattal együtt Fördös Lajos és Apostol Pál akkoriban megjelent egyházi beszédeiről is szól, de kivált az utolsóról kevésbé méltánylólag. Ezért Nyilas Samu szederkényi, később miskolci lelkész *Bírálat a bírálatra* címmel megtámadja Szász Károlyt,

¹⁴⁵ Lévaýhoz 1866. márcz. 6. írt levele az id. h.

szemére vetvén, hogy Apostol Pál ellen nagyon elfogult és túlszigorú; hogy véleménye nincs eléggé átgondolva s kiforrva, a mi - úgy mond - nem is csoda, mert „egy füst alatt három szerzőtől három füzet predikációt bírál, a mi valóban türelmet fárasztó munka lehet. Látszik ez abból, hogy miután az elsőt (Tompá) *érdeme szerint ugyan méltán, de a kitűnő, derék szerző ismert szerénységének talán jól sem eső hangon igen megdicséri*; a másíknak a dicséretből már nem juttat felényt sem...” E gáncsoló megjegyzésre Dömötör János tesz néhány találó észrevételt, vádolva Nyilas Samut, hogy Tompát nem átalja kisebbíteni, holott pedig Tompa beszédeinél „régóta nem ismer az egyházi irodalom nagyobb nyeresémet”. Nyilas Samu keményen meglecczkézteti e miatt Dömötört, iparkodván a vádat magáról elhárítani; azonban Dömötör sem hagyja annyiban, burkolt célzást olvas ki Nyilas Samu idézett soraiból s ismétli előbbi felfogását.

Mindezt Tompa „meghurczolásnak” tekinti s annál nehezebben tűri, mivel az illendőség tiltja, hogy a szenvedélyes tollharczba ő is beleszólhasson. S még le sem csillapodik e miatti ingerültsége, midőn összes művei VI. kötetéről a következő év elején megjelent rövid ismertetésben egész költői pályáját meggyalázva látja, bár egészen alaptalanul. Ime a zokon eső sorok: „Ki ne ismerné Tompa Mihályt, a nemzet egyik legkedvenczebb költőjét, kinek művei sok időig fogják hirdetni szerzőjük nemzeties költői tehetségét. *Vörösmarty művészetével, Petőfi lángelméjével talán jóval felülhaladja Tompát. De a népünk körében előforduló mindennapi eseménykéek kedves egyszerű és mégis annyira megragadó ecsetelésében alig hiszszük, hogy valaki felülmúlná őt...*”¹⁴⁶

E sorok megjelenése után Tompa azonnal ír Ballagi Mórnak, a szerkesztőnek „talán elég vastagon”, panaszkodva a párhuzam bántó és gyűlöletes voltán s költői hírnevének minden ok nélküli becsémrlésén. „Elolvassván, - mondja e cikkről Dömötör Jánosnak idézett levelében - indulatba jöttem a *hang* miatt, melyen a cikk szólt... Vörösmarty s Petőfi mellé történt erőszakos vonszoltatásom s fejeink összeütése: inhumanitas volt. Annak bebizonyítására történt: hogy én *kisebb* vagyok, mint ők, de hiszen ezt Isten, világ tudja, magam legjobban érzem; mi szükség tehát oly igazságot vitatni, melyet senki se ostromol? Aztán tisztelet, becsület, de *omnis comparatio odiosa*. Mérjenek engem saját réfemmel... én magasztalást nem várok, de a fitymálást, kisebbítést, mely nyilatkozik az ilyen kifejezésben: „Tompá a mindennapi eseménykéek ügyes és kedves ecsetelője”, nem érdemlem. Furcsa is: midőn húszéves irodalmi pályám egész értékét és súlyát ama kitételbe szorítja kegyes bírálóm. *Úgy a kis verselgetők, X és Y bácsik, az ovoidák poétái felől lehet beszélni, de magamforma vén legényről aligha*”.

Az efféle izgalmaktól beteg lelkének haragos kilobbanása annyira csigázza képzelődését, hogy egész életét tűrhetetlennek találja. Mert mióta súlyos baja sem élni, sem meghalni nem engedi, folyvást önmagával tépelődik s „minden, mi az életet teszi”, az öröm, a munka meg van tiltva tőle. „Kötelességemet - panaszolja Dömötör Jánosnak - nem vihetem; hivatásomnak, szenvedélyemnek nem élhetek, enyéimet nem boldogíthatom, a társadalomnak meghaltam, *nem vagyok semmi, senki, csak árny és rom a multból, élő hulla, mely eszmél, gondolkodik s érez*. Ilyen állapotban nem igen bánthat s bánt a *hiúság*, örömet, érdekeltséget alig kelthet valami; míg ellenben *minden csekélység felindulást és rohamos kitöréseket szül*. Csaknem ellenmondás, de úgy van.”

E sorokat ugyan már akkor írja Tompa, midőn megtudja, mi a betegsége, de pár évvel azelőtt is ugyanily gyötrődés emészti. „Boldogok, - sóhajt fel a Lévayhoz írt s idézett levelében - a

¹⁴⁶ Az egész tollharcz s ez idézett ismertetés adatai a *Sárospataki Füzetek* 1864. évf. 747-751. és 949-952. lapjain s a *Protestáns egyh. és isk. Lap* 1867. évf. 10. sz. 306. h., 14. sz. 446. h., 15. sz. 477-8. h., 16. sz. 496-498. h., és 17. sz. 537-539. hasábjain olvashatók.

kik meghalnak; irigylem azok sorsát, a kik már nem éreznek”. Hogy kegyetlen tépelődéseitől valamiképp szabaduljon: szeretne fürdőbe menni, ha kitavasodik, de nincs módja hozzá. Előtte a vég, s nem akarná tenyérnyi kis vagyonát adóssággal terhelni.

E panasz szíve mélyén találja Arany Jánost s az Írói Segélyegyletben kétszáz frt. kamat nélküli kölcsönt eszközöl ki számára, a mi tulajdonképp segély, csak a gyöngédség mondatja vele, hogy kölcsön. Mielőtt azonban Tompa fürdőbe ment volna, még egy próbát akart tenni, hogy Bécsben, a híres Skoda József orvossal is megvizsgáltassa magát. Kétségtelen, hogy Hőke, kezelő orvosa, tanácsára határozta el magát e lépésre. Hőke ismerte Skodát, maga is segédje volt Bécsben s tudta, hogy Tompa minden áldozatra kész a javulás reményében.

Tizenhárom hónap óta hordozta már Tompa a szörnyű betegséget, vagy húsz orvossal megvizsgáltatta magát, s egy sem ismerte fel igazában a bajt. „Végre - írja Tompa Finkei József sárospataki tanárnak 1866. augusztus 26-án - Skoda ismert a bajra Bécsben. De ennek az eljárásában sem volt köszönet; annyi idő alatt, míg ezeket leírom: *megvoltunk*, s azt mondá: *hypertrophia cordis!* Leült, két sort írt s magát meghajtotta. Hohó, sógor! gondoltam magamban, száz pengő frtomba került nekem ez a kis visit, ez a kis tréfa, hát ennyi az egész? És annyi volt. Tudod, hogy engem két bécsi orvos protegált; úgy szólván karonfogva vezettek Skoda elé, mégse mehettünk a magnificus dominussal többre. Én kezdettem *annyit* magamtól, *mennyit az illem engedett*; de ő ajánlotta magát, s kijöttünk”. A bajjal - úgy mondá Skoda - késő vénségig is el lehet vonszolni az életet, de gyökeres orvossága nincs.

E pillanattól fogva halálraváltnak hiszi magát a költő, kinek napjai meg vannak számlálva. Pedig a legnagyobb megpróbáltatások még ezután következnek. Kedélye mind jobban elkomorul, s levelei tele vannak iszonyú állapotának sötét rajzaival „Megtanulhattam volna már - írja Szász Károlynak 1866. augusztus 3-ról - hogy a nyomorult szenvedő szorítsa össze fogait s tűrjön hallgatva, némán, míg el nem vész. De hiába, gyenge az ember; magamról őszintén bevallom, *az vagyok*”. Az Írói Segélyegylet kölcsönével csakugyan elmegy a fekete-hegyi fürdőbe, onnan pedig Lévártra - „követve szomorú fátumát már mintegy öntudatlanul, mint a holdkóros”, - de minden siker nélkül. Sőt szívbaja egyre súlyosul, s csak úgy vonaglik bele, mint a halállal tusakodó. „Annyit szenvedek, - fakad ki keserűen a Lévayhoz 1866. július 15-én írt levelében - hogy sok volna a veszett kutyának is”. Szenvedései emberfelettiék. „Kell-e - kérdi - Prometheus szomorú végű regéje, vagy Heine sorsának szomorú vége, vagy mindkettő együtt?” Úgy érzi, hogy állapota már nem is betegség, hanem pokolbeli kárhozat. Lelke minden után eped: a természet bájai, a haza sorsa, az irodalom s jóbarátai után, de leírhatatlan lelki s testi izgatottsága miatt semmiben sem talál élvezetet vagy csak megnyugvást sem. Hiába festi kínszenvedéseit: nincs a ki segítsen rajta; barátai nem érthetik. Nem tud egy pillanatig egy helyben maradni, nyugodtan ülni. „Oly tűrhető életfolyam után - mondja idézett levelében - a szeretet, boldogság, barátság, munka s költészet köréből ide esni, így szenvedni reménytelenül és ki tudja, mily hosszan, barátom, ez felül van az én erőmön”. Kéri barátját: ne ítélje meg, inkább szánakozzék iszonyú sorsán. Az egykor oly erős férfiú alig tudja az orvos-ságos kanalat szájához emelni. Tornácza három lépcsőjén két káplánja vezeti le. Sem kezét, sem lábát nem bírja. Két év óta testi súlya 21 kilót veszített, kiszáradt, csontvázra aszott. Sem éjjel, sem nappal nem bírt nyugodni, hanemha félórát. „Kétségkívül - írja Medgyes Lajosnak 1866. december 5-iki levelében - fogsz még emlékezni arra, hogy tíz évvel ezelőtt ismeretlen erős ember jelent meg nálad s maga megnevezése nélkül nyújtá neked baráti jobbát. Ezt az embert Tompa Mihálynak hívták. Ez az ember nem létezik többé. Valami nyomorult árnyék s rém emlékezteti a vizsgálót az elenyészett emberre. Maga is alig tudja kicsoda. Gyakran mástól kérdez oly dolgot, melyet ő tudhat legjobban. Az élet halottan, az enyészet élő alakban.”

A kétségbeesés örvénye zajlik szívében, s bösz hullámai keresztény hitét is erősen ostromolják. Kegyetlen szenvedései közt a halált valószínű megváltásnak tartaná, s háborgó lelke a legsötétebb elkeseredéssel fakad ki minden ellen, a mi életsorsával összefügg. Mi haszna, - tépelődik - hogy becsületes, munkás, mértékletes ember volt: ha most „a sors fenevadi kegyetlensége cseppenként szívja ki vérét s egy század minutumonként kevesbíti életét?” Könnyű a philosophiára hivatkozni; de a ki a szüntelen zaklató kínokat érzi, fel sem tudja fogni a szó szoros értelmét. „Én - írja L. Tóth Péternek 1866. június 21-éről - szegény versíró voltam csupán; lelkem képzelettel, nyugtalansággal, álmokkal tele, s ezek most kínoznak iszonyúan, mint egy új Prometheus!”.

Idegzete, a mely finom szálaival a lelki felindulás minden árnyalatát felfogta, a gyötrelmek folytonos ostromát kiállani gyengének bizonyult, s megragadta a borzasztó gondolat, mely a hánykódó lelkeket egyensúlyokból kiforgatni szokta: hogy minél előbb hadd jöjjön a halál. „Imádkozzál buzgón, lelked szerint, Istennek közel, hamar jövő végemért - kéri Szász Károlyt - ennél jobbat már nem óhajtok”. Ha barátai vigasztalják, csak olajat öntenek a tűzre, s még jobban elkeserítik. „Vigasztalni akarnál - írja Szász Károlynak - ezt iszonyúan szégyenlem. Barátom! ez az eszme: meghalni nem lenni, nem érezni többé: örömet ad nekem, s reszketek a megvalósulásáért. És ha valakim nem volna ... De hagyjuk ezt. Legyen átkozott az élet, melyet úgy kell elhagynom, hogy egyetlen egy ember sem akadt, a ki felfogott, megértett volna!”

E tájban a lapok azt a kósza hírt közlik, hogy Tompa egészsége helyreállt. Képzeltük, mily lelki felháborodással fogadja az efféle tudósítást: hogy meg nem halhat, anélkül hogy „czigány kézre” ne jusson. Szünet nélküli tépelődései még jobban felizgatják, megzavarják s napról napra készül a halálra. Fülébe cseng az írás szava: „Rendeld el a te házat...” Barátaikhoz írott leveleit visszakéregeti, de sem Arany János, sem Szemere Miklós nem hajlandók a régi ereklyéktől megválni, s Arany János azzal biztatja, hogy az ő derék fia majd gondot visel azokra s nem engedi, hogy illetéktelen kezekbe jussanak. Irodalmi hagyatékait is rendezgeti. Az *Olajág* és *Halotti beszédek* kéziratával azt tervezi, hogy halála után adják ki. „De - mint írja - bizonyos esemény jött közbe, mi befogott a járomba s nyomorult, maradék erőmmel dolgozni kényszerített, s dolgoztam kinnal és verejtékhullatással, de tennem kellett a belehalás bizonyos esetére is.”

Az ő és neje betegsége majd minden anyagi erejét fölemésztette. Mióta két káplánt kénytelen tartani, jövedelme felére apad, mert ő - mint mondja - csak tolerált árendása hivatalának. Ily körülmények közt az a gondolat is folyvást aggasztja: hol húzza meg magát hitvese, ha őt az Isten magához veszi. Ekkor hallja, hogy Putnokon „egy kis, csinos, becsületes házacska”, a Pásztor Sándoré, eladó. Gyakran késő éjjel is dolgozik, szíve dobogása s melle lüktetése megreszketteti kezét a papíron, de célja megedzi. Pákhra és Szász Károlyra bízta imádságainak s fohászaiknak kéziratát, a melynek megfelelő címet sehogy sem tud találni. Többfélét felsorol barátaikhoz írt leveleiben, mint *Repkény*, *Szövétnek*, *Szivárvány*, *Visszhang*, *Sajka* stb. s megszavaztatja barátaikat: melyiket választják. Sok kérdezősködés, tépelődés után végre a mostani címben állapodik meg s könyvét hitvesének ajánlja. De e miatt is rendkívül sok izgalmat áll ki. Meg akarja lepni feleségét, azonban a lapok hamarabb elárulják a könyv készültét, mint neje láthatta volna.¹⁴⁷

¹⁴⁷ Levelei egymást érik Szász Károlynál és Lévaínál, a kik fáradhatatlanok a szenvedő Tompa minden kívánságát teljesíteni. Pákh is megható gondoskodást tanúsít iránta. Bármilyen fennakadása van - mondja Pákh - csak „szóljon, parancsoljon, szidja, üsse és ne is hallgassa meg”. Tréfával írja, hogy a politikai nagy események közt is örül Tompa megnyugvásának:

Állj közénk és mondjuk: hála Égnek,
Van már neve Miska új művének.

Az *Olajág* a költő-pap végbúcsúja a világtól, hitvesétől, kit „egész életében szeretett, bálványozott”, a természettől, barátaitól s a hazától; utolsó áldozat „a húsz évig híven szolgált kettős oltáron”, mint maga írja. Életének s papi működésének tanúságtétele, a melyben a beteg lélek az elmélkedés és imádkozás után még egyszer magához tér, hogy a zöld *Olajággal* hozott égi válaszszaal megnyerje a lelki békét s így hagyhassa el a földet, szenvedéseinek s dicsőségének színhelyét; s hogy hitvese e fohászokban érezze az ő kísérő, óvó szellemét, a mely továbbra is vele marad, ha teste már porladozni kezd is. A könyv csinos kiállítása nagy örömet szerez neki. Egészen felvidul, még tréfálkozik is környezetével. „Látod - írja Pákhnak 1867. február 8-áról - kedves barátom, még ma nem volt szívgyörcsöm s elnyárjadásom a kínok miatt, s olyan jó kedvem van, bolondozok mint... akár te”. Sorait azonban az egykori jó barát már nem olvashatja. Mire a levél megérkezik, Pákh a ravatalon fekszik. E halálhír ismét nagyon leveri Tompát. „Mily melegség, - írja Szász Károlynak 1867. február 17-éről - mily barátság s emlékezések kötöttek hozzá még a boldog Petőfi-korból! S íme ennek is vége. A tízből elment öt, a hatodik is készül... Elkopunk, elrongyolódunk s elveszünk!”

Papi teendőit most már káplánjai végzik, de 1867 őszéig az ő felügyelete alatt. Kötelesség-érzete zaklató kínjai közt sem hagyta el, s emberszeretete nem lankadt, ha kivált az ő segélyére volt szükség. Így a lénárdfalvi Fodor-családnál lakó francia társalgónő Fumanx Adél ügyében, kit egy, Kassáról odakerült francia nyelvmester akart nőül venni, még 1867 elején mily szívós és hosszas fáradsággal iparkodott a házasság akadályait elhárítani; hány álmatlan éjjel keresgél, kutatott az egyházkerületi jegyzőkönyvekben, hogy a szerető szívek vágyait teljesíthesse. Mily nehezére esett Miskolcra mennie, hogy a felsőbb egyházi hatósággal érintkezzék s mégis mily teljes odaadással felkarolta az ügyet, a melynek sikeres elintézését egyedül csak tőle várták a házasulandók. A fő akadály az volt, hogy a nőt Adélnak hívták, keresztlevele pedig Júlia névre szólt. Azt kívánta tehát Tompa, hogy a hiteles okiratban ki legyen mondva, hogy a két név egy és ugyanazon nő neve, a férjhez menendő leányé; továbbá, hogy a házasulandók „szabad állapotban vannak”. Ilyen okiratok nélkül - tudósítja Tompa a leányt - az összekelés sem Hanván, sem Kassán véghez nem mehet. Nem akadékoskodás ez, hanem papi kötelesség; ő igaz részvéttel kíséri a nő lépteit, de egyébként a házasságot meg nem kötheti. Végre a kívánt okiratok megérkezvén külföldről, maga Tompa eskette össze az új párt Lénárdfalván. Gyönyörű beszéde, a melynek elmondása közben maga is annyira ellágyult, hogy szünetet kellett tartania, mély hatással volt a jelenlevőkre. Nem maradt szem szárazon a nagybeteg pap lelkes szavaira.¹⁴⁸

A megélénkülő politikai élet, a mely a kibontakozást immár valószínűvé tette, megragadta a szenvedő költőt is. Dicsérte a felíratot, a mely „kézzel foghatólag tudtul adja az illető helyen, mit tudtul adnunk kell”. De nem bízott a békés kiegyezésben. „A ki a legkisebb jót is várja: álmodik, vagy optimista,” - írja Lévainak 1866. november 7-éről. Azokkal tartott, a kik az 1848-iki törvényeket minden módosítás nélkül visszakövetelték, s a kik a königgrätzi vesztett csata után „egy szót sem tartottak érdemesnek szólani a némethez”. A multa szívesen fátyolt borított volna; de a simogató osztrák kéztől féltette nemzetét, azt híven, hogy álnoksággal akarják a magyart hálóba keríteni. Ezért írta a *Novemberben* című szép költeményét, a mely Pákh szerint országos hatást ért el. Ez volt az „első érthető hang” az akkori zűrzavarban.¹⁴⁹

Az újra megnyílt országgyűlés tárgyalásai sem tudják jövőnk iránti bizalmát erősíteni. A szenvedélyes vitákból azt következteti, hogy a magunk közötti civakodás és gyűlölködés méltatlanokká tesz multunkhoz. „Bolond veszett faj ez a mienk!” - kiált fel a Lévaéhoz 1867.

¹⁴⁸ Figyelő VIII. köt. 110-113. l.

¹⁴⁹ 1866 febr. 6-án írt levele.

február 12-én írt soraiban. De aztán mégis úgy látja, hogy Deák Ferencz emberül megállja helyét, s az ellenzék magatartása csak a régi visszavonást s pártoskodást növeli. „A baloldal - írja Lévnaynak 1867. augusztus 7-én - nő, mint a pöfeteg, s félő, hogy utoljára a derekak s jelek is beleunnak ebbe a nyomorúságos játékba s hátat fordítanak ennek a szemetes közhelynek”. Deák Ferencz szeplőtelen hazafi jellemét minden kérdés felettinek tartja s az ellene intézett heves támadásokat mélyen megveti. „Ha egyéb nem - írja idézett levelében - megdöbbsenhet az a hang és modor, melylyel egy Deákkal bánnak a közéletben, a sajtóban; ez nem vita, nem elvi harcz, ez *becstelenkedés!*” Az is bántja, hogy a nagy eseményeket nem láthatja és senki sem köszöntött be hozzá, a ki részletesen elmondta volna a koronázás ünnepélyeit.

Annál jobban érdeklik a hírlapok. Ha látogató köszönt be hozzá, szívesen elbeszélget, kiönti keserűségét s megkönnyebbül. Thaly Kálmán írja, hogy 1867 nyarán Hanva felé vezetvén útja, betért a beteg költőhöz. Előre figyelmeztették, hogy a költő panaszait s kifakadásait szó nélkül hallgassa s meg ne kísértse vigasztalni. Thaly valóban úgy tett. Csak midőn Tompa kipanaszkodta magát s a fővárosi életről kérdezősködött, mondta el Thaly az új irodalmi híreket, beszélt a költő régi barátairól s a lapok szerkesztőségi titkairól Tompa feledni látszott szenvedéseit, bort hozatott s kocshintott néhányszor. Mikor Thaly távozni akart, a költő nyakába borult, megcsókolta s így szólt: „Ön az egyetlen látogatóm, a ki türelmesen végighallgatta lamentációimat és nem bosszantott hiú vigasztalásokkal. Az Isten áldja meg érte”.¹⁵⁰

Ez év augusztusában a magyar orvosok és természetvizsgálók Rimaszombatban tartották közgyűlésüket. Tompa is megjelent itt, nem annyira szórakozás kedvéért, mint inkább, hogy beteg nejét dr. Kovács Sebestyén Endrével, kit hiába várt magához, újra megvizsgáltassa. Több régi barátja körében jól elidőzött. A társasággal együtt látogatta meg az Aggteleki barlangot s még pohárköszöntőt is mondott, Tacitusnak azon szavaiból indulva ki, hogy a leg-háládatlanabb erény a háladatosság. Emberszerető lelke még egyszer felcsillámlott a természetudósok körében, s beszéde még a régi Tompára emlékeztetett.¹⁵¹ De a forró augusztusi napokat hűvös esték követték. Tompa könnyű öltözetben volt és sokáig maradt az asztalnál, élénk beszélgetésbe merülve. Észre sem vette, hogy a levegő lehűlt, s ő átfázott, minek következtében baja kétszeres erővel támadta meg.

Azonban a gondos ápolás és rendkívüli óvatosság valamennyire ismét enyhítették. Tűrhetően érezte magát s még papi teendőit is végezte ismét, minden testi vagy szellemi megerőltetés nélkül. Úgy vélekedett, hogy most már, ha kímélnie kell is magát, jó ideig elszolgálhat. Ebben a reményben egyik káplánját elbocsátotta.¹⁵² De szeptember 22-én leszédült a szószékből, hová többé nem lépett. Ettől fogva még iszonyúbb gyötrelmek kínozták testileg-lelkileg. Bántotta, ingerelte most már minden, a legcsekélyebb dolog is, még a levegő is, mint Lévnay írja. Fejének s nyakának gyakori kegyetlen rángása bús, elgyöttrött alakká tették. Sírja felé hanyatlott, s lelki ereje is összezavarodott. A mit egyik pillanatban tett, a másikban megbánta és szerette volna az ellenkezőre változtatni, s ha nem sikerült, borzasztó lelki vergődésben volt. Ha egy-egy cikket olvasott magáról a lapokban, a mely első izgalmaiban sérteni látszott őt: iszonyú, fékezhetetlen düh szállta meg, s egész pályáját gyalázatba borítva hitte. Már 1867 ápriliában, midőn a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* Vörösmarty és Petőfi mellé állították, jóllehet a cikk méltányló hangon volt írva, Tompa kegyetlen haragra lobbant.

¹⁵⁰ *Figyelő* XIII. köt., 77. l.

¹⁵¹ Beszédének kézírata megvan a Szász Károlyhoz írt levelek közt az id. helyen.

¹⁵² Lévnaynak 1867. szept. 23-án írt levelében.

„Nem hittem, hogy életem estvéjén így megpiszkoljon valaki!” - kiált fel Szász Károlyhoz 1867. április 12-én írt levelében. Magasztalást nem várt, de „ily kicsinylő hang” negyedszázados pályája után magán kívül ragadja, s arra kéri barátját, hogy vegyen elégtételt a sérelemért, különben ő maga szólal fel, s ha ereje nem lesz arányban kitámadásával és nevetség tárgya lesz, legalább sajnálatot gerjeszt. A mint azonban lecsillapul, minden szavát visszavonja. Így zördül össze legjobb barátaival, Szász Károlylyal, Léwayval, sőt Arany Jánossal is. Ha bármi csekélység ellenére van; ha kívánságát, kérelmét, nap-nap után adott megbizatait nem teljesíthetik azonnal: elkeseredése szinte az önkívületbe sodorja. Ilyenkor kíméletlen szemrehányást tesz barátainak, hogy immár megváltoztak, kicserélődtek.¹⁵³ De másnap, néha pár óra múlva már megbánja tettét, bocsánatért könyörög, hisz előbbi szava „a haldokló ember hangja volt”. „Ilyen állapotban - írja Léwaynak 1867. július 30-án - az organismus elnyúzódása s hanyatlásával elsatnyul a lélek is; olyan lesz, mint a beteg, kötődő, nyifogó gyermek, követelő s mindig mások nyakán akar csüggeni”.

Kivált pedig orvosait zaklatja folyvást. Már nemcsak levélben, hanem sürgönyben jelenti minduntalan elviselhetetlennek érzett kínjait, nem mintha azt hinné, hogy orvosai segíthetnek rajta, hanem legalább egy ideig áztatja önmagát, s tán ez öncsalás is enyhíti egy pillanatra. Hitvese, a ki 1867 őszén hetekig sínlődik: „majd megőrül vele s miatta”; de igyekszik a maga betegségén erőt venni, hogy férjének még gondolatait is ellesve, segítségére legyen a napnak és éjszakának minden órájában. Zokszó nélkül tűri szerencsétlen férje kínos izgalmainak minden kitörését, a melyeket első sorban neki kell felfognia, mintha be akarná bizonyítani, a mit férje az *Olajág* ajánlásában írt:

Tűrj a légy erős, minő te lenni tudsz,
Ki könnyűvé teszed a nehezét.

A hitvesi szeretetnek e ritka önfeláldozása, az átélt boldogságnak folyvást virasztó emléke még egyszer beleolvad a beteg költő lantján a hervadó természet méla bájaiba. Mind felújul előtte, a mi szívének kedves volt, a mi lelkéhez forrt: vallásos áhítata, családi boldogsága, kis fia sírja, barátaikhoz való ragaszkodása s a búskomoly ősz édes bánata. Mindent, a miért imája az égbe szállt, itt bír hagyni; csak *tőle*, az *egyetlentől* esik fájdalmasan végbúcsút vennie. Az élet haldokló fénye még megaranyozza a természet játékát; de már csak a romokra veti sugarát, a melyek közt nincs miért maradnia: fölfelé... csak fölfelé! Apai szeretete hitvesi szerelmével összhangba olvad; amaz vonja a sír felé, hogy kis fiával együtt lehessen, a mi után oly rég sóvárog, de emettől elválnia annál nehezebb: hogy marad itt fenn *egyedül*? E búcsúpillantás a megfutott pályára mintegy az öröklét kezdetének sejtelve, a földi életnek a másvilágba való átszüremlése. Éppen oly megható, mint művészi. Ez *Utolsó verseimet* szokás az ő hatyúdálának tekinteni, habár írt még egy más költeményt is, a melyet azonban Szász Károly az *Utolsó verseim* után nem tartott méltónak közölni.

Immár szorítja az idő; házi és irodalmi dolgait véglegesen rendez. Papi dolgozatain kívül két gyűjteményt készít: az egyikbe költeményeinek s az *Olajág*nak kéziratát szedi össze, kijelölve művei közül a kihagyandókat; a másikba azon adomaszerű eseteket jegyezte már régebben, a melyek vele történtek. Nem tulajdonít ezeknek valami külső fontosságot, de mégsem akarja, hogy elkallódjanak. Amazt az Akadémiánál helyezetteti el, emezt pedig Léwaynak küldi lemásolásra. Léway teljesíti barátja kívánságát, a gyűjteményt lemásoltatja s fekete táblába kötve visszaküldi Tompának, a ki sok töprengés, ide-odaküldözgetés után végre a jászói convent levéltárába téteti azon meghagyással, hogy halála után ötven év múlva bontandó fel.

¹⁵³ L. a Léwayhoz 1867. január 9. és január 10-én írt leveleit ugyanott.

Ilyenmő gondoskodása közben olvassa 1868 elején a *Hon* esti számában, hogy az Akadémia nagyjutalmára pályázók közé őt is fölvtették összes művei s kivált költeményeinek VI. kötete alapján Madách, Kemény, Jókai, Szász Károly s más írókkal együtt. Zaklatott lelkének első felindulásában azt hiszi, hogy a nagyjutalmat bizonyosan Madách nyervén el, ő kénytelen lesz azt a kudarcot szenvedni, hogy egészen mellőzik. Téves felfogása semmikép sem volt igazolható; de ő egyik sürgőnyt a másik után küldi Arany Jánosnak, hogy e kudarczól mentse meg. A hű barát siet felvilágosítani, hogy kudarczról szó sem lehet, s a mennyire teheti, előre biztatja, hogy a nagyjutalmat ő nyeri meg.

Arany János és Szász Károly sorai enyhítő balzsamként hatnak a szenvedőre. Egyszersmind az Írói Segélyegyletigazgatósága részvételét nyilvánítja iránta s kimondja, hogy nem várja az 1866-ban küldött 200 forint kamat nélküli kölcsön visszafizetését. „Ha bármilyen hiú ember volnék, erre számot nem tartottam volna” - írja ekkor Tompa Szász Károlynak. Gyulainak pedig, az Írói Segélyegylet titkárának a következő szép szavakkal tolmácsolja köszönetét: „Kínosan enyésző életemben nem érhetett volna nagyobb öröm; de éppen azért szeretem, hogy megmutathatom: mily kegyelettel vagyok az ezek áldását méltán érdemlő társulat iránt. Fájdalom, tán hamar is szükség leend a nyilatkozó részvételre, de úgysí vigasztalás az nekem”.

Azonban Szász Károlynak a *Vasárnapi Ujságban* (1868: 1. sz.) közölt meleghangú cikke, a melyben a szerző Tompának a helyét Arany János és Petőfi mellett jelöli ki, csordultig tölti a nagybeteg költő szívét. Úgy érzi Tompa, hogy költői dicsőségének fénye még egyszer visszacsugárzik reá hanyatló élete alkonyán. Nagyobb meglepetés, elégtétel - mint maga vallja - nem érhetne volna. Nemcsak az igazságos és független író ítélete, hanem kivált a meleg baráti lélek nyilatkozata ragadja önmagán kívül. S a későbbi időkét jól sejtve írja Szász Károlynak 1868. január 8-dikán: „Ha valami költői méltányoltatásom marad fenn, nagy része lesz abban cikkednek; vele és általa úgy bántál költői egyéniséggemmel, mint a ki a szoborról levonván a leplet, láthatóvá teszi azt... Ha ezt az értő, szerető, szenvedő asszonyt látnád! Hangulatunk majdnem olyan, mint a boldogoké; én büszke vagyok”. Annyira ellágyul Tompa az örömtől, hogy egymás után két levélben sem győzi kifejezni elragadtatását. Maga is gondolkozóba esik aztán: nem férfiatlanság s a hiúság szeretete szólalt-e meg soraiban? Mentegeti is magát Arany Jánoshoz írt levelében és szeretné visszavonni mindazt, a mit első felindulásában mondott. A sokat zaklatott lélek szármalmas vergődése már önmagát is igazságtalannak véli s előbbi elragadtatásában többször ismételt szavait „eszéösségnek, sült bolond beszédnek” állítja. De pár nap múlva újra csak ellágyuló érzései törnek ki ajkán: „Hiszen tudtam én - írja Szász Károlynak jan. 15-dikéről - hogy szerettek, mégis becses vonzalmatok egész hevéről nem volt igaz és méltó fogalmam... Barátom! gyanításom sem volt, hogy olyan emberek is léteznek, mint ti, tiszta érzéssel és gyémánt szívetekkel, hogy olyan hévvel, rokonszenvvel ölelhesse az embert, ki nem vér és nem rokon”.

Ily hangulatban kapja Szász Károlynak azt a levelét, a melyben igéri, hogy Lévyval együtt mielőbb meglátogatja. Ez ígéret éppen úgy magánkívül ragadja Tompát, mint az említett cikk. Első felgerjedésében azt válaszolja Szász Károlynak, hogy ha ígéretét meg nem tartja, ő oly csapást szenved, a melynél nagyobb kis fia halála óta nem érte. „Hiszen azért ne gondolkodj - írja Lévynek 1867. november 30-dikán - hogy a carthausiak czellájába jöttök, hol lesütött fővel kell ülni; ha itt lesztek, vidám embert fogtok bennem találni. Tudok én még anekdotákat”. A két hű barát beváltja ígéretét, a mivel a könnyekig elérzékenyült költőnek „csodálatos magánkívül ragadó” napokat szerez. Csak azt sajnálja, hogy Arany János, a „lelkéhez forrott” jó barátja hiányzott, a ki éppen az Akadémia nagygyűlése előtt nem hagyhatta hivatalát. De ott volt lélekben, szeretetben. Szász Károlyt és Lévyt emléktárgyakkal ajándékozta meg Tompa; többi barátainak is kedveskedni akar valami emlékkel. E célra két hű barátja segítségével sok izgalom közt készített arcképeit szánta. Ezekből küldött Deák

Ferencznek, Csengerynek, Eötvösnek, Gyulainak s másoknak. Küldött Böszörményi Katalinnak is, a ki a magáéval viszonzta a kedves emléket, mire aztán Tompa ezt írta hozzá: „Jól estek szavai, melyek az élet hajnalának virágillatos, madárdalos, szellős kezdetét, álmaim reményét juttatták eszembe a laskodi napokról”.

Az írók közül, a kiknek arczképét küldte, leginkább meghatotta Eötvös levele, a melyben a nagy író nem habozik kijelenteni, hogy bár az életben kevészer találkoztak egymással, de Tompa műveiből több élvezetet szerzett s több nemes érzés gerjedt szívében, mint sok másból, kikkel évekig társalgott. „Igen örülök Eötvös nyilatkozatának - írja Tompa Szász Károlyhoz 1868. február 27-dikén - bizonyosan büszke lehetne reá bárki fia, én is az vagyok”. „Valóban - mondja Lévainak 1868. márczius 4-dikén küldött soraiban - némi fény borította el lelkemet; ilyen levelet kálvinista pap még nem igen kapott”.

Az akadémiai nagygyűlés napjai képzelhetetlen nyugtalanságot s izgalmat okoztak a szenvedőnek. Minduntalan küldözgette a sürgönyöket Pestre, napjában ötször is. Hanem a hír, hogy az Akadémia csakugyan őt tüntette ki nagyjutalmával, néhány napra ismét lecsillapítja. Ehhez járul az *Utolsó verseim* sikere is. Ez utolsó remekét Szász Károly olvasta fel az Akadémiában (márcz. 23). Az Akadémia székfoglalónak tekintette, s Arany János elküldte Tompának tagsági oklevelét s a jutalommal járó érmet, a melyek együtt véve ismét néhány derültebb órát szereztek neki.

A kora tavasz enyhe napjai szobájából is kicsalták a költőt s Csízi János káplánjával együtt sorba látogatta a hanvai birtokos családokat. Még egyszer felvidult kedélye, s egy-egy adomával iparkodott csüggeteg nejét is felvidámítani. De azért érezte, hogy a halál fagyos szele már megérintette. „Teremtsetek nekem - írja Szász Károlynak 1868. márczius 21-én - az élet alkonyára több, még több fényt, dicsőséget, aranyat, hírnevet, azután kérdezzétek: miért adnám oda mindezt? Feleletem ez leend: Egy évi jó egészségért!”

A baráti szeretet, a pályatársak méltánylata így is visszaadta neki, habár csak pillanatokra is, lelki békéjét, a melyben bevallhatta hogy gazdag volt élete őszinte barátokban, szerelmi boldogságban. „Volt becsületem, - írja - életem vége pedig dicsekvés nélkül mondható dicsőségesnek. Elenyésztem hasonlít azon jelenethez, midőn az éjbe merülő halmot még utoljára fénybe borítja a nyugvó nap. Ügyeim: anyagiak, szellemiek rendben vannak. Mily boldogság és léleknyugalom, *bizonyosan* tudni, hogy özvegyem szűkölködés helyett tisztességes jóllétben tölti hátralevő napjait!”

Azonban a megkönnyebbülés napjait csakhamar még iszonyúbb izgalom követi; a zaklató kínok az elgyötört idegeket még erősebben támadják. Az elmúlás gondolata még inkább úrrá lesz fölötte. Úgy érzi, hogy most, midőn költészete annyi elismeréssel találkozott, méltóan fejezhetné be életét, a hogy férfikora delén is óhajtá. S ha a természet rendje szerint még várakoznia kell: önmaga siettesse halálát. „Nem láttál - írja Lévainak 1868. jan. 8-dikán - a szenvedés és nyomor oly fokára süllyedett embert, mint én vagyok! Mit állok ki nappal, mit éjjel, csak az örök Isten, ez iszonyú állapotomnak reám sujtója tudja; és *nem lehet meghalni!!! nagyobbtól félek*”. Bizonyára az önmagával tusakodás megtébolyító gondolata rémítgette; s hogy ezt megelőzze s egyszersmind borzasztó gyötrődéseinek is véget vessen: megbarátkozik az öngyilkosság eszméjével, s gyorsan ölü méregről gondoskodik. Nem titkolja már otthon, neje előtt sem szándékát, a kinek esengései és könnyei sem bírják elhatározásától visszatartani, s csodálatos találékonysággal akarja tervét valósítani. Sürgönyöket küldöz Pestre, Debreczenbe, Kassára, Miskolczra és Rimaszombatba régi ismerőseihez, ily tartalommal: „Üdülök, tavasz van, kertészkedem, méhészkedem; szórakozásból meg akarom a fényképezést tanulni: küldj tehát rögtön a kép beitatására szükséges cyankálit”. Természetesen a sürgönyöket folyvást örökös neje elfogja. Debreczenből azonban egyik gyógyszerész ismerőse

csakugyan küld cyankálit, de szerencsére neje még jókor észreveszi s megakadályozza, hogy férje kezéhez jusson. Az önmagával tépelődő, halálra vált költő szótlanná, komorrá lesz, még nejét is csak kevés ideig tűri maga mellett. „Elejtett szavai, czélzásai borzasztót sejtetnek” - írja Csízi János Szász Károlynak 1868. ápril. 12-dikéről. - Rettenetes napokat él ő is, hitvese is, a ki enyhültebb pillanataiban esdve kéri: nyugodjék meg az Isten akarataiban. Ilyenkor a beteg dühre lobbanva átkot mond magára, ha még többször foglalkozik iszonyú eszméjével; de magára hagyatva szörnyű vívódása ismét martalékul ejti. Az egész háznak örködni kell mellette.¹⁵⁴

Súlyedtségéből egy véletlen eset zaklatja ki. Tompa valószínűleg az öngyilkosság eszméjének közeli megvalósíthatását remélve, elkészíti azon sürgöny kéziratát is, a melyet halála esetére kellett volna pesti barátaihoz küldeni. Zavart állapotában, kapkodó sietségében - mint Léway írja - a sürgönyök halmazai között tévedésből ezt a halálhírt tartalmazó sürgönyt is ő maga útnak indította. A mint a távirat Arany János kezébe jut, közli Jókai-val, s ez úton némely hírlap ki is adja. Ellenben Szász Károlynak sikerül több lapban megakadályoznia a téves hír közlését.¹⁵⁵ E „tragikus esemény” még inkább fokozza a nagy beteg izgalma. Borzasztó családi jelenet következik. „Szegény nőm - beszéli Tompa Léwaynak 1868. máj. 11-dikén írt levelében - fejébe vette, hogyan, csak az Isten tudhatja, hogy én általad a szerencsétlen távirdai kalandot a „fekete könyvbe” akarom tétetni, az által életemet, becsületedet, jó emlékezetemet, ötletet semmivé tenni.” A megrémült nő fenyegetődzik, hogy magára hagyja férjét az utolsó pillanatában, ha az ellenkezőt be nem bizonyítja. Tompa összetett kézzel rimánkodik, hogy a mitől hitvese retteg, esze ágában sincs. S a mint Léway a fekete könyvet megküldi, s kiderül, hogy a nő félelme csakugyan alaptalan: elfeledt mindent s ismét a gyöngéd, odaadó szeretet hevével örködik a haldokló mellett. „Ime - sóhajt fel Tompa - valaki teljes becsülettel s értelemmel mily bolondokat tehet; önvád, lelkiismeretfurdalás nélkül is mint kárhoztathatja önmagát”.

Kínos vergődése immár tűrhetetlen; nem hiába ismétli, hogy ha Dante ismerte volna az ő gyötrelmeit, vajmi másképen írta volna meg az elkárhozottak szenvedéseit. „Orvos uraim, - írja Török János tornallyai orvosnak - siessenek hozzám Hanvára. Haldoklom... 30-24 óra alatt félórai álom. Pokoli izzadás, hőség, kábultság. Egyet sem léphetek... lélekzet-fennakadás a megfúladásig”. Most már nem óhajtja leghűbb barátait sem látni, mert fájna tőlük a megválás. Június közepén idegen kézzel írt levelében arról tudósítja Szász Károlyt, hogy tíz nap óta semmi eledel, egy falat kenyér, egy kanál leves, egy gyümölcszem sem volt a szájában.

De a halál még egyre késik, talán hogy még az elválás küszöbén is éreztesen némi derűtséget a haldoklóval. Még megláthatja a *Virágregék*nek Heckenastnál megjelent szép kiadását s az *Utolsó verseim* díszpéldányait. A gyöngéd nő gondoskodik, hogy a neki szánt példány zöld bársonyba kötve mielőbb kezéhez jusson. „Látom vágyait - írja Tompáné Szász Károlynak 1868. június 14-dikén - és az nekem elég arra, hogy mindent, mindent, még az utolsót is odaadjam, ha neki egy percnyi örömet még szerezhetek. Istenem! ha ő azt megérhetné s megláthatná, nem adnám egy világért”. S midőn a várva várt példány megérkezik: a haldoklónak mosolyra nyílnak ajkai, könny rezeg szemében s így szól: „Szeretett Károlyom, hogy nem is tehetek én már semmit, még csak nem is írhatom meg saját kezűleg köszönetemet”. Valóban megható jelenet: szenvedett s boldog volt.

¹⁵⁴ Tompáné levelei Léwayhoz 1868. ápr. 8. és „vasárnap este” kelettel u. o.

¹⁵⁵ Tompa levele Léwayhoz 1868. május. 1. u. o.

Aztán már ennyi könnyebbülést sem érez; közeledik végéhez. Értelmi ereje elbágyad, gondolkodása tartalmatlanná, szavai összefüggés nélküliekké lesznek. Neje és orvosai azt hiszik, hogy nemcsak napjai, de órái is meg vannak számlálva, mert a végső kimerülés testén-lelkén feltűnő. Kínjai „minden emberi értelmet meghaladók”. Mit szenvedett hitvese: csak az Isten a megmondhatója; de megmérhetjük azon soraiból, a melyeket férje halála előtt, július 4-dikén Szász Károlyhoz intéz: „A legrettenetesebb kívánság - írja - itt a legjobb: aludna el csendesen a kedvesem. A világon mindenemet elvesztem, de megnyugszom, csak szenvedni ne lássam; ez megöli leltemet”. De még hetekig viraszt. Végre a haldokló látomásairól beszél nejének: látja az Istent, hallja beszédét, a ki így szól hozzá: „Én vagyok a te atyád, urad, Istened; rendkívül meglátogattalak, mert rendkívül szeretlek; nem sokára együtt lesztek nálam, kis fiad és Emmikéd”.¹⁵⁶

Teljesen kimerült, csontvázzá zsugorodott. „A föld - írja Lévy - még életében majd mindent visszavett tőle, a mit adott”. Július 29-én elhagyja eszmélete, szava eláll, s másnap délutáni négy órakor örökre elszenderül.

Temetése augusztus 2-dikán volt. Szentpétery Sámuel, a költő jó barátja mondott megható imát és gyászbeszédet, s a gömörvármegyei ref. tanítóegyesület énekkara zengte a Soós Miklósnak ez alkalomra írott énekét, a sírnál pedig Csízi János, Tompa utolsó derék káplánja tolmácsolta a közfájdalmat. Emlékét külsőleg is maradandólag őrzik a feketehegyi mell-szobor, a sírja fölé emelt magas gránitobeliszk, a melyre Arany János gyönyörű sorait vésték, a rimaszombati szülőházon s az igriczibeli nagyapai házon elhelyezett emléktábla, kivált pedig a rimaszombati álló szobor, a melyet Holló Barnabás készített. Emlékbeszédet Lévy József és Szász Károly mondtak róla; Lévy azon kívül több szép költeményben is fölidézte hű barátja emlékét. De örök életűvé Tompa maga tette nevét műveivel, a melyek beleolvadtak a magyar nemzet közzellemébe.

Bánatba borult özvegye tizenkét évig, haláláig gyászolta. „A kegyetlen végzet - írta Szász Károlynak 1868. augusztus 10-dikéről - hiába készített oly hosszú kínos szenvedéssel e szörnyű csapásra: annak bekövetkezésénél lelkemet, szívemet úgy összezúzta a fájdalom, hogy én élő-halott vagyok”. Nevelt leánya, Lévy Irén, a ki évek óta Tompáéknál tartózkodott s megosztotta a gyenge nővel a háztartás gondjait, ápolta, vigasztalta. Putnokra költöztek az emlékezetes kis házba; de az özvegy minden héten meglátogatta férje sírját Hanván és szebbnél szebb virágokkal ültette be. Férje barátai, különösen Szász Károly és Lévy József, a legszívesebben gyámolították s ügykeztek sorsát enyhíteni részint Tompa összes költeményeinek kiadásával, részint az Írói Segélyegylet évi díjával. 1880. november 29-dikén halt meg, s férje és kis fia mellé temették, teljesítve a költő jóslatát:

A kik éltünk és szerettünk,
Együtt leszünk mind alatt!

¹⁵⁶ Lévynek Szász K.-hoz 1868. okt. 2. írt levelében. U. o.